ISSN 0012–7825

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
SILVESTER DWORACKI

EDITORES
GEORGIUS AXER, LESCUS MROZEWICZ

Volumen LXXXV 1998
Fasciculus 1

EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1998

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61–874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Consilii Studiis Colendis Instituti

© *Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa – Poznań 1998*

EOS LXXXV 1998

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

UKAZUJE SIĘ OD ROKU 1894

REDAKTOR NACZELNY

SYLWESTER DWORACKI

REDAKTORZY

JERZY AXER, LESZEK MROZEWICZ

Rocznik LXXXV 1998

Wydano ze środków
Komitetu Badań Naukowych

EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1998

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
SILVESTER DWORACKI

EDITORES
GEORGIUS AXER, LESCUS MROZEWICZ

Volumen LXXXV 1998

EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1998

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61–874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Consilii Studiis Colendis Instituti

© Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa – Poznań 1998

C O M M E N T A T I O N E S

EOS LXXXV 1998

ISSN 0012–7825

SUR LA PHILOSOPHIE DE MÉTRODORE DE CHIOS

Par

BOHDAN WIŚNIEWSKI

Je me propose comme but de mon travail de démontrer que:

1) Métrodore de Chios admettait l'être (τὸ ὄν), c'est-à-dire du monde abstrait de la pensée, et du non-être (τὸ μὴ ὄν) qui signifie le monde des phénomènes physiques.

2) apeiron signifie chez Métrodore infini quant au nombre.

3) Métrodore est plus sceptique que Protagoras et Démocrite dont il est élève en ce qui concerne la possibilité de connaître l'essence des choses et le monde physique.

Chez Métrodore les premiers principes sont les mêmes que chez Démocrite, cela veut dire le plein (πλῆρες), c'est-à-dire les atomes et le vide (κενόν). (Theophr. *Phys. Opin.* fr. 8; D.-K. 70 A3). Métrodore appelle l'être aussi τὸ πᾶν qui est éternel; il n'a ni commencement ni fin. L'être est immobile (ἀλλ᾽ οὐδέ κινήσεως μετέχειν τὸ πᾶν), l'être ne se meut pas n'ayant pas la possibilité de se déplacer, mais Métrodore se contredit tout de suite en disant μεθίστασθαι δὲ ἀνανκαῖεν ἤτοι εἰς πλῆρες ἢ εἴς κενόν . La contradiction est incontestable et il me paraît qu'on ne peut pas la résoudre que de manière suivante. L'être comme tout est immobile comme chez Parménide, mais les atomes sont au sein du vide qui se trouve à l'intérieur du πᾶν, au sein duquel peuvent avoir lieu de différentes combinaisons d'atomes qui ont besoin de l'espace pour pouvoir s'entrechoquer et entrer en collision, ce qui présuppose le mouvement. Comme chez Democrite les atomes ont la forme des figures géométriques. (Plut. *Strom.* 11; D.-K. 70 A 4). L'hypothèse qu'au sein de l'être il ya un mouvement en vertu duquel naît le monde physique est confirmé par le témoignage d'Aëtius (II 1, 3; D.-K. 70 A 7) Διογένης, Λεύκιππος, Δημόκριτος, Ἐπίκουρος καὶ ὁ τοῦ καθηγητὴς Μητρόδωρος ἀπείρους κόσμους ἐν τῷ ἀπείρῳ κατὰ πᾶσαν περιαγωγήν [Stob. περίστασιν Plut. sc. γίγνεσθαι καὶ φθείρεσθαι]. Métrodore ne diffère pas des autres philosophes de la nature selon lesquels le monde physique (τὸ μὴ ὄν) naît à partir de l'être (τὸ ὄν). On peut supposer seulement par l'analogie aux autres

systhèmes philosophiques des philosophes de la nature que le monde physique en se décomposant retourne au monde de la pensée. Ce monde abstrait de différentes formes géométriques qui par conséquent a la nature du monde de la pensée est de nature mathématique. Métrodore admet un nombre infini des mondes (ἄπειροι κατὰ τὸ πλῆθος). Il en résulte qu'il y a une quantité innomrables des germes δῆλον ἐκ τοῦ ἄπειρα τὰ αἴτια εἶναι.

En ce qui concerne le monde il est spatialement limité comme chez Parménide où il avait la forme d'une sphère. Métrodore ne nous dit pas pourtant quelle forme avait le monde, il nous dit seulement qu'il était limité.

εἰ γὰρ ὁ κόσμος πεπερασμένος (Aet. I 5,4; D.-K. 70 A 6) Analysons à présent le texte suivant d'Aètius (o.c.) δ' αἴτια πάντα, ἐξ ὧν ὁ κόσμος γέγονεν, ἀνάνκη ἀπείρους εἶναι.

Il me paraît que dans ce texte ἀπείρους signifie aussi innombrables quant au nombre. Les principes sont les atomes et les éléments. αἴτια δὲ ἤτοι αἱ ἄτομοι ἢ τὰ στοιχεῖα (Aet. I 5,4; D.-K. 70 A 4).

Comme nous savons que non sulement les atomes, mais aussi les éléments tels que l'eau, l'air, la terre et le feu ont une origine mathématique et géométrique nous pouvons conclure que chez Métrodore comme chez les autres philosophes de la nature du monde est d'origine mathématique et géométrique.

Avant d'aborder le problème de la théorie de la connaissance de Métrodore nous allons présenter la théorie de la connaissance de Protagoras et de Démocrite dont Métrodore était diciple. Protagoras admet la possibilité de connaître les choses. Quant à la connaissance elle ne se fait pas uniquement par les sens, mais aussi par l'intermédiaire de l'intelligence[1]. En ce qui concerne les choses (χρήματα), elles ne sont pas des objets réels, mais des predicats qu'on attribue aux objets. L'homme est la mesure de la valeur d'une chose, mais non pas de la chose même. Dans le mot χρήμα est impliqué le rapport de l'homme à un objet[2]. Démocrite se montre aussi sceptique quant à la possibilité de connaître le monde, bien qu'il admette une connaissance véritable accomplie par l'intermédiaire de l'intelligence, il se montre néanmoins sceptique quant à la possibilité de connaître le fond des choses[3].

„Il dit encore: il a été démontré qu'en réalité nous ne savons ce que chaque chose est ou ce qu'elle n'est pas".

Métrodore est allé encore plus loin dans son scepticisme en disant que nous ne savons pas, si nous connaissons quelque chose ou si nous ne connaissons rien. Nous ne savons pas même si quelque chose existe. Eus. *P.E.* XIV, 19, 8; D.-K. 70 B 1 οὐδεὶς ἡμῶν οὐδὲν οἶδεν οὐδ' αὐτὸ τοῦτο, πότερον οἴδαμεν

---

[1] B. Wiśniewski, *Protagoras et Héraclite*, Revue belge de Philologie et d'Histoire XXXI 1953, fasc. 2 – 3, p. 493.

[2] *o.* et *l.c.*

[3] B. Wiśniewski, *Democritea*, Istituto Lombardo-Accademia di Scienze e Lettere, Rendiconti Classe di Lettere XCV 1961, p. 435 – 442.

ἢ οὐκ οἴδαμεν <οὐδ' αὐτὸ μὴ εἰδέναι καὶ τὸ εἰδέναι (ὅτι ἔστιν) οὐδ' ὅλως πότερον ἔστι τι ἢ οὐκ ἔστιν>

C'est un complet relativisme non seulement par rapport à la connaissance, Mais aussi par rapport à l'existence des choses. L'existance des choses n'est pas même sure. L'homme n'est pas en état même de savoir qu'il ne sait rien.

D.L. IX, 58; D.-K. 69 A 2: ὁ δὲ Μητροδώρου τοῦ Χίου, ὃς ἔλεγε μηδ' αὐτὸ τοῦτ' εἰδέναι ὅτι οὐδέν οἶδε.

Pour l'homme réelles sont seulement ses pensées, ce qu'il pense. (Eus. *P.E.* XIV 19, 8; D.-K. 70 B 2)

πάντα ἐστίν, ὃ ἄν τις νοήσαι.

Łódź

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

SOME REMARKS ON TENS AND ASPECT IN THE SUPLEMENTARY PARTICIPLE CONSTRUCTION IN ANCIENT GREEK

By

ŁUKASZ TOFILSKI

When analysing Greek participle constructions, which may vary considerably in form and function, attention should be paid to the supplementary participle — participium praedicativum, accompanying words such as: λανθάνω, etc. as its usage has no reference to any other participle constructions and because the specific relation between the main verb and the participle occurs. This relation between both these verbal forms i.e. the finite verb and the participle results in changing the functions of the verb forms, in which the participle carries the main idea of the predicate and the function of the finite verb is reduced to the supplementary one. Consequently in Polish as well as in most western European languages the participle is represented in translation by the finite verb whereas the predicate is, in turn, translated by means of an adverb or an adverbial phrase.[1] This adverbial function shows the secondary role of the predicate when referred to the participle which is, in turn, verbalised and serves as a verbal predicate, retaining its nominal features which result from agreement with the leading verb.

This brings up the question whether and to what extend in the construction discussed in this paper the participle indicates the temporal features, what influences them completely or in a great deal, because, as proved below, the meaning can exclude some of the elements considered in those constructions. Is it not so that the primary function that does not indicate temporal features but

---

[1] See Kühner, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache,* §. 482, 15.: Die Deutsche Sprache kehrt bei diesen Verben das Verhältniss gerade um, indem sie die durch das Partizip ausgedrückte Thätigkeit als Hauptmoment auffast und durch das Verbum finitum darstellt, die durch die angegebenen Verben bezeichnete Thätigkeit dagegen als blosse Nebenstimmung ansieht und daher gemeiniglich durch ein blosses Adverb oder eine adverbiale Redensart ausdrükt., H. W. Smyth, *Greek Grammar* 2096. a.: The participle contains the main idea, and is often represented in translation by the finite verb with an adverbial phrase.

they appear during the act of speaking or, the opposite, this function loses her temporal features that seem to be immanent part of the participle. First of all the main object of our interest is to describe the role temporality plays in the complete logic-semantic connection of the participle and the leading verb.

1

The verbal features, which consist of temporality and modality and therefore define the tense and the mode results from the following factors:
— its lexical features and the context — which is similar to leading verb
— its semantic-syntactical relationship with predicative form of the given sentence

1.1

The attributive participle — participium attributivum[2] serves as a generalisation without any specific reference at all and appears to be treated either as an adjective:

---

[2] Classification distinguishing the three functions of the participle — participium attributivum, coniunctum i praedicativum — was introduced by K. W. Krüger in his *Griechische Sprachlehre für Schulen,* Leipzig 1875, Theil I, Heft 2, s. 207 – 223. The same classification is accepted by W. W. Goodwin [in:] *Syntax of the moods and tenses of the Greek verb* and Smyth, *o.c.* however the terms: circumstantial to stress the semantic function, and supplementary participle were used, which indicated the close syntactic relation of the form and the predicate. Kühner describes participles as used "a) zur Bezeichnung einer unmittelbaren attributiven Bestimmung eines Substantivbegriffes, (...) b) in Verbindung mit der Kopula εἶναι zur Bezeichnung des Prädikats, c) zur Bezeichnung einer mittelbaren attributiven Bestimmung, welche wir im Deutschen entweder dadurch ausdrücken, dass wir das Partizip nachsetzen, (...) oder durch einen adiektivischen Nebensatz mit welcher oder der; das Partizip hat alsdann prädikative Bedeutung, (...) d) zur Ergänzung eines Verbalbegriffes, (...) auch hier hat das Partizip prädikative Bedeutung (...) e) zur Bezeichnung adverbialer Nebenbestimmungen der Haupthandlung zum Ausdrucke der Beziehungen der Zeit, des Grundes, der Absicht, Bedingung, der Art und Weise, des Mittels, (...) auch hier ist das Partizip prädikativ." E. Schwyzer, [in:] *Griechische Grammatik, II Bd.,* hrsg. von A. Debrunner, München 1950, indicating from the begining their predicate-appositional character and bases the division on the following characteristic: α) Die wichtigste Funktion der Partizipia war (...) der Ausdruck eines Verbal inhaltes (Zustand, Vorgang, Handlung), der den des regierenden verbum finitum vorbereitete oder begleitete; das Partizip stand dabei prädikativ zum Subiekt (...), β) Von der Bezeichnung der Begleithandlung gehen auch Gruppen von festen Verbindungen aus, die unter sich keine Beziehunngen haben (...), ζ) Wie andere Nomina erscheinen Partizipia als Prädikative (neben kopulativen Verben) (...), η) Einzelne Prtizipia vom Präsens-, Perfekt- oder allgemeinen Verbalstamm waren (...) im Übergang zu Adjektiven oder Substanntiven. In *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek* published 1984 the author A. Rijksbaron undrelines the fact that " The main use of the participle is to express a verbal action accompanying the verbal action of a main verb" Introducing the terms taken from the traditional classification — participium coniunctum, divides the participles into two general groups: Attributive participle and predikative participle, in the latter the participle is treated as an obligatory constituent and as a satelite, as temporal, causal, final etc. modifier.

(1) Στρατεύουσιν ἐπὶ τὰς Αἰόλου νήσους καλουμένας, Thuc. 3. 88[3]
(2) τοὺς ὄντας ἐχθρούς, D. 6. 15
(3) οἰκίδιον ἔστι μοι διπλοῦν, ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω, Lys. 1. 9

or a substantive form, where temporal reference to the finite verb is of no significant importance:

(4) ὅστις οὐκ ἐπὶ τοῖς γεγενημένοις ἀγανακτοίη, Lys. 1. 1
(5) ὁ τὸν νόμον τιθείς, Lys. 1. 19

1.2

When we consider interpretation of the circumstantial participle, in which the participle used as an adverbial phrase has got the meaning corresponding to its lexical features, the use of certain tenses is clear and obvious. The aorist participle denotes perfect aspect, but in the context denotes, anteriority in relation to finite verb, the present participle denotes coincidence of the two verbal forms, the future participle posteriority and — even more frequently — the purpose. These participles represent specific semantic type — which has got its relevant adverbial clause (extensional). Omitting these forms would lead to changing the idea of the sentence, but their use is not obligatory (unlike in construction with supplementary participle):

(6) προσελθὼν τῷ Σεύθῃ λέγει, X. *An.* 7. 6. 42
(7) Παρύσατις ... ὑπῆρχε τῷ Κύρῳ, φιλοῦσα αὐτὸν μᾶλλον ἢ τὸν βασιλεύοντα Ἀρταξέρξην, X. *An.* 1. 1. 4
(8) ἐπιγενομένη γὰρ ἡ νόσος ἐνταῦθα δὴ πάνυ ἐπίεσε τοὺς Ἀθηναίους, Thuc. 2. 58. 2
(9) ἂν ... ἐπὶ πολλῶν τεταγμένοι προσάγωμεν, X. *An.* 4. 8. 11

When we consider all the possible and important for us temporal features and try to explain connection between the two forms: circumstantial participle (part. con.) in aorist, present or perfect and personal verb form of the predicate we can illustrate the relationship by the following juxtaposition:

---

[3] Presented examples, except for some chosen by the author of the article, are quoted by: B. L. Gildersleeve, *Syntax of Classical Greek,* and mentioned above: Goodwin *o.c.*, Smyth, *o.c.*, Schwyzer, *o.c.*, Rijksbaron, *o.c.*, and chronologically the earliest Kühner. *o.c.*, whose examples are frequently used by the author of the later grammar books.

1. Aspect of the action in participle Regarded as		praesens part.	aorist part.	perfect part.
	not finished — continuous, iterative or being result	+ (7)	–	+ (9)
	not finished — imperfect	+	+ (8)	–
	finished — perfect	–	+ (6)	–
2. Relation between the participle and the finite verb				
	resulting from its verbal character	+	+	+
	neutralised	–	–	–

This juxtaposition is obviously not completed, as in every situation we may have to deal with the specific, unique structure of temporal dependency.[4] For example non-completed action -imperfect — may in the specific situation denote the action interrupted with or without possibility of continuation. What we consider to be important in this point is the function of the aspect, which in this construction decides about semantic opposition between the participle and leading verb.

1.3

In construction with supplementary participle we can observe incoherence between the temporal features of the participle and the finite verb the best examples of which are the constructions such as βαδίζων ἐστίν consisting of the participle and the verb or γίγνομαι. It seems to be the most apparent in the perfect participles for the third person plural of perfect and pluperfect indicative middle and passive, in which non-syntactic conditions decide about the constant use of the participle, in some other cases we can meet periphrastical constructions with the participle of the perfect tense or other tenses of the participle, sometimes used not obligatory, which can be replaced with the finite form of the verb:

---

[4] The recent comeback in linguistics to apply the methods related closely to the biology or psychology rather than to logic, which resulted in development of the cognitive linguistics, seems to be sufficient reason to give up the strict and the only possible way of explanation of the accepted scheme. Applying the continuum structure to the lexical categories suggested in the cognitive linguistics allows the philologist working on the Greek syntax (as well as the Polish), without any doubts, for deep penetration of the text structure and therefore to give more detailed and precise description. This scale description gives the possibility of detailed and not clear distinction of the categories and introducing such terms as grade, escalation or intensity. The participle is the form which fully confirms this description. Earlier (T o f i l s k i, *Funkcje semantyczno-składniowe imiesłowu greckiego w pierwszej mowie Lizjasza,* Classica Wratislaviensia, now printing) I suggested the the classification in which the base of the classification of the function of the Greek participle was the scale of its predicative character on one side and on the other the scale of the opposition related to the predicate.

(10) ἐγὼ τὸ πρᾶγμ᾽ εἰμὶ τοῦθ᾽ ὁ δεδρακώς, D. 21. 104.
(11) ἐπιβουλεύσαντες ἦσαν, Lys. 20. 1., ἦσαν δέ τινες καὶ γενόμενοι τῷ Νικίᾳ λόγοι πρότερον, Thuc. 4. 54. 3.

Special attention should be paid to the constructions with the complex predicate, where we can note the division in function stemming from formal features: finite verb gives only its personal ending.[5] This construction compared with the supplementary participle may serve us to define the semantic dependency between the finite verb and the participle in this discussed construction with the verbs such as τυγχάνω, φθάνω and λανθάνω as in the following examples:

(12) Ῥᾷον ἔλαθον ἐσελθόντες Thuc. 2. 2., Ἔτυχον παραγενόμενος ἵππον ἔχων Plat. *Symp*. 221 A., Φθάνουσιν ἐπὶ τῷ ἄκρῳ γενόμενοι τοὺς πολεμίους Xen. *An*. 3. 4. 49
(13) οὐκ ἔλαθες ἀποδιδράσκων, Pl. *Civ*. 457 E.
(14) ἡ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὖσα Pl. *Phaed*. 72., Φθάνουσιν ἐπ᾽ αὐτὰ καταφεύγοντες, Aeschin. 3. 248. ὅστις ἀντειπών γε ἐτύγχανε, Lys. 12. 27.
(15) Ὁ ἡγεμὼν ἐτύγχανε τεθνηκώς, Thuc. 3, 98. 2

On the other hand, if we compare this construction with the circumstantial participle, in which some structure similarity in the sentences can be found, clear communicative temporal relation between the participle and the finite verb is observed. The former construction allows us to treat both the ἦσαν... γενόμενοι construction and ἔλαθον ἐσελθόντες as the examples of the complex predicate, in which the finite verb is used either to complete the participle — see the first example — or to provide the predicate with more detailed supplementary information — see the second example. However it cannot form the opposition for the participle — unlike the circumstantial participle, in which the participle is treated separately with the semantic relation to the finite verb at the same time. In supplementary participle individual, separate features of the constituents represent the phrase as a whole. The finite verb denotes the tense and the participle[6] — the aspect (see the phrase λάθε βιώσας). Λῆθε

[5] *Ibidem*, where the stress was put on the problem of classification of the participle because of its ambivalent character. In the context it can become the verbal predicate whereas in another it can be treated as the attributive one. This is illustrated by the diffrent classification made by Goodwin and Smyth, where the former analyses the participle as the attributive participle, the latter as the supplementary participle.

[6] The same scheme in treating the periphrastical expressions both with τυγχάνω and εἰμί is presented by E. Coseriu in his detailed and throrough study *El aspecto verbal perifrastico en griego antiguo,* Actas del III Congreso Español de Estudios Clasicos, which German version *Der periphrastische Verbalaspect im Altgriechischen* was published in Glotta 1975 – 1976.

cannot refer to the later period which βιώσας refers to.[7] In the examples discussed above the aorist participle is particularly interesting because of its specific relation to the function of the tense, where there is no need to consider anteriority in connection with the leading verb. The present participle or — to some extend — perfect participle would not require explanation but coincidence of the tense of the participle and the leading verb would let to different understanding of the construction in comparison with aorist tense constructions. Similar interpretation of temporal relationship of supplementary participle and the examples above can be showed as followed:

1. Aspect of the action in participle Regarded as		praesens part.	aorist part.	perfect part.
	not finished — continuous, iterative or being result	+ (13), (14)	–	–
	not finished — imperfect	–	–	–
	finished — perfect	–	+ (11), (12)	+ (10), (15)
2. Relation between the participle and the finite verb				
	resulting from its verbal character	+	–	+
	neutralised	–	+	–

2

The results obtained by the juxtaposition may be seen as the neutralisation of anteriority in the sense that they possess no temporal features in the aorist participle. The comparison made between the supplementary participle and the circumstantial participle show that there is substantial difference in the semantic connection between the finite verb and the participle, with identical structural relation retained. Thus the need of different treating of the circumstantial participle and the supplementary participle (in aorist) arises in the analysis of these structures. In the former anteriority resulting from the aspect of the perfect participle is clear and obvious. In the latter it is difficult to find the reason for using the aorist tense, as the finite verb, in spite of its secondary function, appears to be the separate, lexically distinctive form. In such cases when this scheme is applied we shall question the obligatory relationship between the two constituents of the construction and find the evidence of using the perfect aspect of the aorist participle in the structure.[8]

---

[7] Tofilski, *o.c.*

[8] Goodwin i Smyth stress the coincidence related to the use of the aorist participle, which "does not denote time past relatively to the leading verb (unless the latter is a praesent or imperfect)". Moreover Goodwin says in addition that "other tenses of the participle express their usual relations of time to the verb". This point of view assumes that the aorist participle used in the text depends on some other syntactic rules, which apart from being mentioned, were not explained.

Lets assume then that the coincidence — in the supplementary participle — between the aorist participle and the leading verb stems from its idiomatic nature, which depends either on incomplete temporality of the participle, or on the lack of the temporal dependency in both of the constituent forms.

Their mutual semantic relationship excludes independency and possible connection of the both with the any other primary form, but, on the other hand, separate and specific meaning of the leading verb justifies the distinction between the function of the participle and the copula εἶναι in the complex predicate.

If we assume that the relationship between these two forms is limited, there are two possible ways of explaining such constructions:

a. the aorist participle denotes primarily the temporal features as in the circumstantial participle — the function of grammar tense in the supplementary participle constructions is to be explained
b. the aorist participle does not denote complete temporal features unlike the circumstantial participle — the function of the aorist tense used in the circumstantial participle form is to be explained

If we want to give full, coherent and general description of the function of the participles there should be no exceptions from it. If we assume that there is only one basic temporal meaning of the participle we shall conclude that either the participle used both in circumstantial participle construction and the supplementary participle construction possesses the temporal features (2.1) and so the conflict of the grammar function of the tense needs further explanation, or the participle does not possess the temporal features (2.2) and so the anteriority — as the result of the context — expressed by the aorist tense in the circumstantial participle construction requires precise argumentation. We shall answer the question which meaning of the participle was the starting point for its function in both constructions and what decided about the facultative nature of what temporality in the participial constructions.

2.1

According to the theses mentioned above:

— anteriority expressed by the aorist tense in the supplementary participle is semantically illogical
— close relation between the constituents of the construction excludes independency or connection with the primary form or the act of speaking
— the function of the leading verb should not be treated the same way as the function of the copula εἶναι in the complex predicate
— the opposition of the grammar tense in the supplementary participle (if we assume that there is full, complete temporality in both construction) can be explained in three different ways.

2.1.1

In analysing different treatment of both participial construction, in which there is, undoubtfully, the direct connection between the finite verb and the participle in the supplementary participle and the opposition of them in participle, we should bear in mind that their relation depends on the semantic structure — the deep structure of the sentence governing upon on the real connection between the parts of the sentence. In the participle construction the participle retains its anteriority in relation to finite verb, which, in fact, is limited to defining the perfect aspect of the verb i.e. the finite verb can be treated — in a sense- as a result of the temporal reference of the two forms. This means that the following scheme should be applied:

— the action expressed by the participle was done in the way and under the circumstances which led to not being spotted (or recognised) — λανθάνω, being caused accidentally — τυγχάνω, or preceding — φθάνω. If we consider specific semantic relation between the finite verb and the participle, their close connection in structure, possibility of putting them together, if needed, their complementary use, we shall state that the perfect aspect of the participle adds more precise information about the action expressed by the finite verb. In circumstantial participle constructions both activities are in the opposition — there is a sort of semantic tension between them, which can be distinguished and defined depending on their adverbial function in the construction.

2.1.2

The final explanation of the construction depends both on the primary meaning of its constituents and on the context which can change the elemets: accomodated and connoted to the participle or the finite verb as well as accomodating and connoting the participles, the finite verbs and various adverbial phrases, particles — obligatory and non-obligatory ones — accompanying both forms. All of them form the particular semantic-syntactic conditions where the logic and sense exclude (more or less) the specific connection between the participle and the finite verb and require another one. This may prove that either the aorist participle — as shown in the examples — does not expresses anteriority in relation to the finite verb, or denotes in only partly, which seems to be similar to the examples with the verb φαίνω used in the future tense (see the examples below)

(16) καταλέξας οὐδένα φανήσομαι Lys. 25. 16

(17) αὐτὸς μὲν οὔτε λαβὼν οὔτ᾽ ἐπιχειρήσας λαβεῖν φανήσομαι D.21.40

Its perfect aspect remains and the direct relation to the finite verb cannot be eliminated because of the frequently used circumstantial participle construc-

tion. This in turn causes the specific oposition of the verbal structure of these forms and the meaning of the sentence which depends on logic and the context. The opposition of the primary function (finite verb) and the secondary one (participle) appears to be similar — in a way — to the relationship between praeteritum with ἄν in modus irrealis and praeteritum in its primary function. ˇΑν in these circumstances together with the meaning of the sentence makes the past form refer to the present. When conjunctive or optative forms are used in other conditional sentences, the sentence changes in its superficial structure, only the formal indicators denote the particular meaning. In the supplementary participle construction the perfect aspect becomes the only determiner of the verbal features of the participle, denoting its action at the same time. The forms ἐσελθόντες, γενόμενοι (12) or λαβὼν denotes the gender, number, case and the aspect. In its verbal meaning it refers to the forms εἰσελθέσθαι and λαβεῖν, which are the infinitive forms expressing the perfect aspect and in the second place anteriority.

2.1.3

We can consider theoretically (and this is the only reason for mentioning the problem which seems to have no convincing explanation) that this kind of phrase was treated as a sort of the rhetorical expression and therefore in its idiomatic construction with the specific meaning the phrase was knowingly and intentionally used by people being fully aware of it. However common use of the phrase excludes such possibility. Diachronic research, if conducted, provided the amount of the text is sufficient to draw final conclusions, would possibly prove that the rhetorical character of the phrase was predominant and prior but because of its frequent and widespread use it lost its rhetorical features.

2.2

If we assume that the participle used in both constructions does not possess complete temporal features primarily, with the reference to the theses (2.1), only the modal-temporal character of the participle function should be explained, as in the supplementary participle construction the primary form of the participle without any temporal features, which is equal in this meaning to the infinitive (2.1.2), does not clash with the leading verb. And so we meet the situation which is opposite to the one analysed in 2.1.1 – 2.1.3. The same syntactic conditions which in the first example appear to diminish the meaning of the participle and limit its ability of expressing the tense would decide about its semantic enrichment.

It would not be the conflict of the forms that leads to neutralisation of temporality in the supplementary participle. The temporality would appear in adverbial phrase function of the circumstantial participle — in its opposition in relation to the leading verb, which makes it possible to express the tense. The

participle προσελθών (6), similarly to its relevant infinitive form προσελθεῖν, would not be apt to express the past tense, but as the form with temporal features in the given context with λέγει would indicate anteriority. A very good example of showing the meaning of the participle — considered this way — is the substantive form ὁ προσελθών — the best translation of which is a newcomer (Polish — przybysz). This form denotes the past form through the aspect — the one who came, which is distinct from ὁ προσερχόμενος. On the other hand it functions separately, being independent of the finite verb and having no predicate features. The primary adjective in its character form προσελθών can change into substantive form with the use of article or predicate form with the use of the context. The latter means that the form obtains the complete temporal features — circumstantial participle construction in which it becomes separate and independent or incomplete temporal features — as in the supplementary participle construction in which it represents the meaning of the predicate, however it is not independent. It serves — together with the personal verb form — as the complex predicate. The independence would result in accepting the anteriority of the participle in relation to the leading verb. To sum up the problem discussed above considering the function of the participle when presented interpretation is applied we shall make a comparison with one more example:

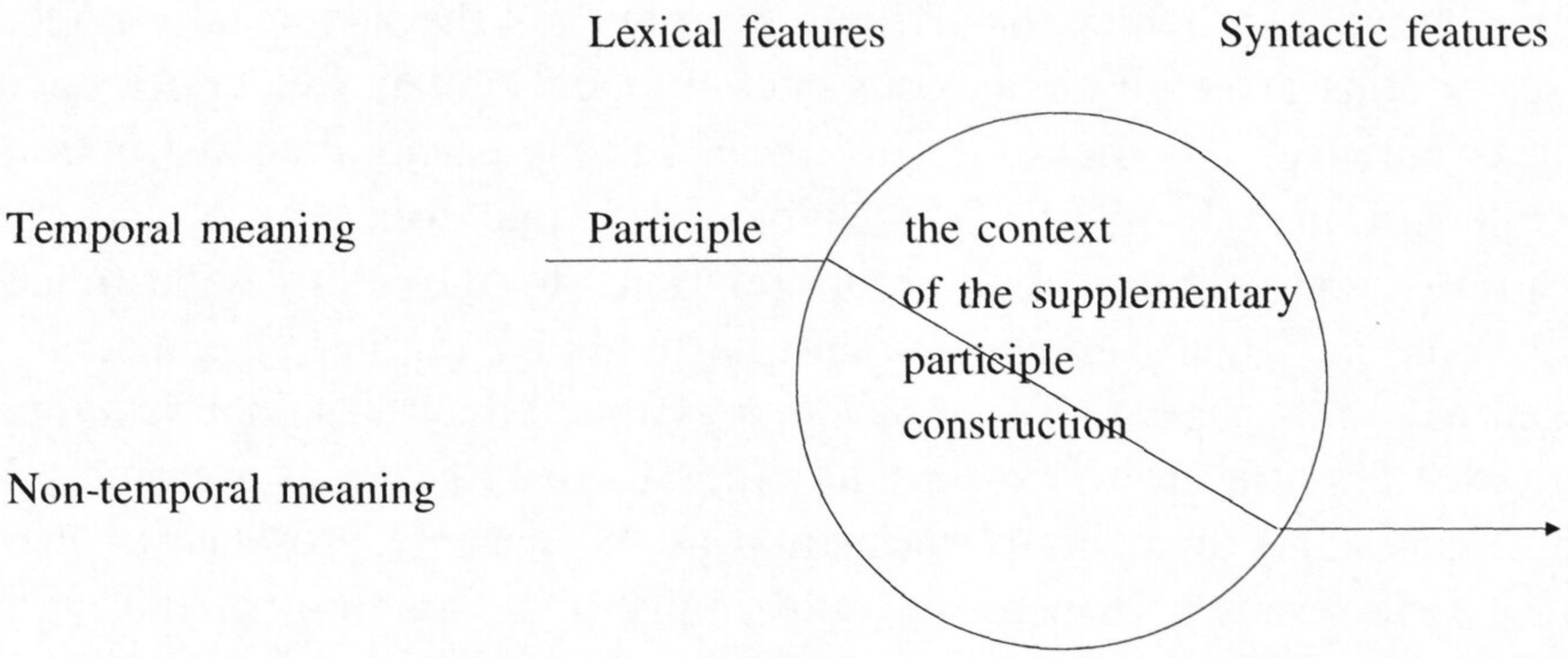
(18) ἦν δὲ ὁ μὲν τὴν γνώμην ταύτην εἰπὼν Πείσανδρος, Thuc. 8. 68. 1.

The presented sentence differs significantly from the example (11) analysed in 1.3, where the participle denotes the aspect of the whole expression ἐπιβουλεύσαντες ἦσαν. Likewise the example (12) ἐσελθόντες denotes the aspect accepting the additional meaning due to the verb ἔλαθον which is different from the meaningless verb ἦσαν. In the example (18) the participle εἰπών, in spite of being the predicative, it is preceded by the article. As a result the clear distinction between the nominal and verbal elements of the predicate appears, which makes the moment of the action not important, on condition that we regard it as the infinitive form of εἰπεῖν not as λέγειν. We cannot find the similar relation in the example (6), in which we can observe the sequence of the two actions or events. The participle προσελθών plays itself the role of the predicate from the semantic not formal point of view. The participles analysed in the examples (11), (12), (18) appear in the context, which is not the opposition for the personal form of the leading verb. This means that the participles do not obtain the predicate-temporal features. The participle presented in the example (6) appears in the opposition to the personal form of the leading verb and obtains such features.

3

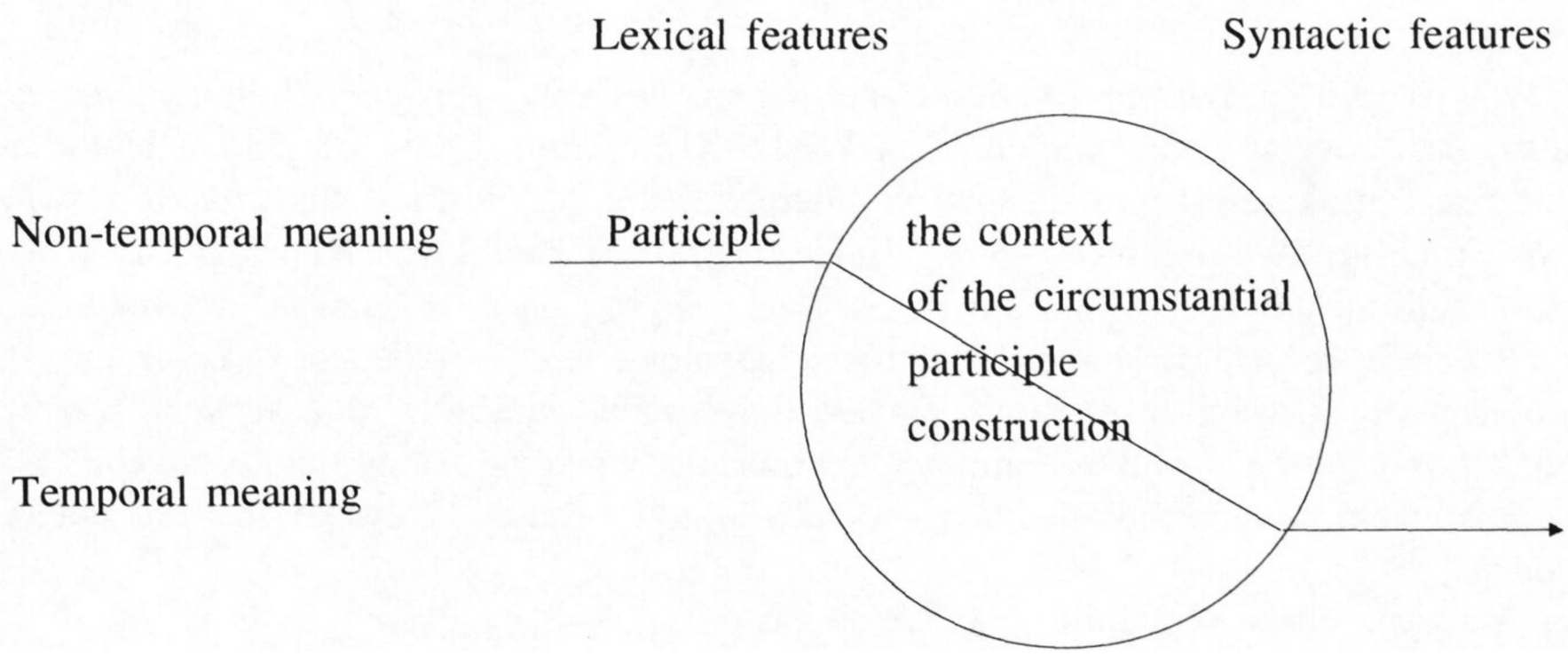
Lets illustrate presented in 2.1 – 2.2 different views on the meaning of the primary form of the participle and its function in the context given in the syntactic construction with participles.

In 2.1 we have considered the participle as the form denoting temporality, similarly to the personal verb form. This feature corresponds to the use of this participle in the circumstantial participle constructions, whereas in the supplementary participle construction this feature is neutralised. The scheme illustrating the appearance and disappearance of a particular verbal feature can be presented this way:

In **2.2** we have considered the participle as the nominative form with the verbal meaning. This form does not indicate the predicate-temporal features on the lexical level — which is similar to the participle in the supplementary participle construction. In the circumstantial participle construction this feature would stem from the opposition between the participle and the leading verb, which is created by the context.

The scheme illustrating the appearance of a particular verbal feature is as follows:

4.

The presented above schemes illustrate the changes which are a kind of the crack or deformation in the perception of the course of the action. Theoretical, primary picture defined by the grammar rules and therefore being a simplified dynamic structure of the course of the action breaks up while going through the prism of semantics. The picture seems to be objective and, what is natural, does not require any additional commentary, or conventionality appearing in the phrases with rhetorical features. In such phrases the sense is not fully adequate to the semantic-syntactic structure. Therefore the temporal features change the function of the participle which, in turn, allows us to see the syntactic status of the participle in a different way. This also may arise the question, brought up by the linguists, whether the participle represents the adverbial component of clauses or constitutes unit analogous to component sentences identified within a complex sentence.[9] The possibility of replacing the participle construction (as well as the infinitive form (2.1.2) or another nominal form) by a clause does not mean the equivalence of them in relation "to the units with functions analogous to component sentences identified within a complex sentence".[10] In the presented in this paper view we have not assumed that the semantic-syntactic structure are submitted to the strict and explicit rules of formal grammar (1.2). We may understand then this phenomenon as the partialy presence or lack of the verbal features, which in turn would imply understanding of these forms this way. The lack means only the non-obligatory presence of the verbal features. The possibility of replacing the nominal construction with a clause indicates that it is possible to give the particular required verbal meaning to this form in a certain context. The participle being derived from the verb which carries its verbal features[11] can serve easily as the equivalent of the particular adverbial clause. This can be seen in circumstantial participle constructions, as presented on the second scheme above, and we would support the interpreting of the semantic-syntactic features of the participle this way. We have proved that the verbal features of the nominal-attributive primary function of the participle are enriched by the context which may add the temporal features to it.

---

[9] M. W i ś n i e w s k i, *Składniowa charakterystyka tzw. imiesłowów we współczesnej polszczyźnie,* Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska XLII, Toruń 1993. The author of the article stresses the fact that „konstrukcję imiesłowową interpretujemy jako równoważnik zdania ze względu na możliwość przekształcenia jej na dowolne zdanie składowe. W konsekwencji analogicznie winniśmy potraktować także niektóre bezokoliczniki i rzeczowniki występujące, co prawda, w strukturze zdań prostych, ale dające się przekształcić na konstrukcje zdaniowe. (...) Wydaje się, że realizacja takiego postulatu byłaby kłopotliwa. (...) Imiesłowy przysłówkowe zachowują się w kontekście syntaktycznym dokładnie tak samo jak rzeczownikowe, przymiotnikowe, liczebnikowe człony zdań prostych. Każdorazowo są one bowiem uzależnione od składniowych dyspozycji czasownikowego centrum zdania".

[10] *Ibidem.*

[11] Der Ausdruck eines Verbalinhalt, S c h w y z e r, *o.c.*

If we refer to the analysed examples with aorist participle we can observe that the aspect present in the verbal meaning of the participle shall not be, although it can be, understood as anteriority. It does not correspond, but it could, to the adverbial clause with the past tense of the predicate. In the supplementary participle construction context does not require temporality and so the aspect of the participle is not in opposition to the leading verb, but it is one of the verbal features in the construction created by both forms.

5

I hope to have explained in the analysed examples the role the aspect plays in temporality of both the supplementary participle constructions and the circumstantial participle constructions. Two different views have been presented, though we would rather incline towards interpreting the primary function of the participle as the nominal-attributive one, regardless its predominant modal-temporal usage. The definite, final explanation of the problem requires, apart from the linguistic analysis, appealing to the language intuition, which no one possesses nowadays in reference to ancient Greek. We shall limit ourselves to the pointing out the possible interpretation which might be worth considering as well as the ones that are excluded because of the amount of the text we have. We may leave open the problems which can be solved in researches on the semantic structure of the existing, contemporary language.

Wrocław

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

PAMIĘĆ W ROZWAŻANIACH SENEKI FILOZOFA

Napisała

ELŻBIETA WESOŁOWSKA

Lucjusz Anneusz Seneka filozof w latach swej młodości był, jak nam przekazują, znakomitym mówcą[1]. Jego mowy według świadectw starożytnych wyrażały wielką dbałość o ujęcie tematu i dobór środków artystycznych[2]. Twórczości oratorskiej zaczął oddawać się za namową ojca, zaniepokojonego zbytnią gorliwością syna w uprawianiu filozofii, co miało wpływ na jego zdrowie[3]. Zdobył sobie wielkie uznanie swymi mowami. Niestety niewiele można powiedzieć o tematyce czy charakterystyce owych oracji, gdyż nie zachowały się one do naszych czasów[4]. To, co wiemy, bierze się bardziej z anegdoty niż z faktu. Przekazano nam niechętną (może biorącą się z zazdrości?) opinię Kaliguli na temat mów Seneki jako „harena sine calce"[5] oraz zdarzenie, jak to tenże cezar chciał zgładzić młodego retora, a jedna z osób należąca do bliskiego otoczenia władcy odwiodła go od tego zamiaru wspominając o wątłym zdrowiu młodzieńca, który z pewnością rychło sam zakończy życie[6].

Seneka ojciec sam był bardzo wybitnym praktykiem i teoretykiem w dziedzinie krasomówstwa, o czym świadczą zachowane jego *Controversiae et suasoriae*[7]. Z pewnością więc chętnym okiem spoglądał na osiągnięcia syna na tym polu i może w niejednym służył mu radą i przykładem[8].

---

[1] Por. P. Grimal, *Seneka,* tł. J.R. Kaczyński, Warszawa 1994, s. 45.

[2] Opinia Kwintyliana, *Kształcenie mówcy,* X 1.

[3] *Epist.* 78,1 oraz 108,22.

[4] Sądy późniejszych badaczy nie odnoszą się do nich szczegółowo.

[5] Suetonius, *Caligula,* 53.

[6] O tym zdarzeniu opowiada Kasjusz Dio LIX, 19,7, jakkolwiek często podaje się w wątpliwość prawdziwość tej historii (por. Grimal, *o.c.*, s. 57). Ostrożniej na ten temat wielu dziwacznych anegdot związanych z Kaligulą wypowiedział się M. Grant stwierdzając, że jednorodny ton tych absurdalnych plotek sugeruje, iż musiało jednak w nich tkwić ziarno prawdy (M. Grant, *Dwunastu cezarów*, tł. B. Gadomska, Warszawa 1997, s. 107).

[7] Napisane zresztą na życzenie synów.

[8] Seneka Retor zapowiedział, że ma zamiar kształcić synów na polu retoryki (*Controversiae* I praef. 19).

Losy Seneki potoczyły się jednak odmiennie niż jego ojca i po kilkuletnim pobycie w Egipcie, dla poratowania zdrowia, nie podejmie już twórczości retorycznej, porzucając ją na rzecz kariery dworskiej i pracy literackiej na polu filozofii.

A jednak wczesne nauki ojcowskie mogły zostawić ślad w twórczości filozoficznej syna. Widać bowiem przy bliższej lekturze Senecjańskich dialogów i listów dość szczególne jego zainteresowanie problemem pamięci i zapamiętywania, co mogło być dalekim echem studiów nad pamięcią (*memoria)* i mnemotechniką w okresie młodości naszego filozofa. Spróbujmy znaleźć pomost pomiędzy znaną i nieznaną twórczością Seneki filozofa, w czym może być pomocne to, co zapamiętał z wczesnych nauk, a następnie w swoisty sposób przetworzył i wykorzystał w swej etyce o zabarwieniu stoicko-praktycznym. W literaturze przedmiotu, tj. rozprawach odnoszących się do zagadnień filozoficznych u Seneki nie znalazłam tego rodzaju rozważań[9]. Stanowią one bowiem niewątpliwie przyczynek do całości myśli etycznej w pismach Seneki. Natomiast w pracach poświęconych starożytnej retoryce Seneka gości z rzadka, z powodu szczupłości materiału porównawczego[10].

U Rzymian pojęcie *memoria* miało dwie konotacje. Oprócz tej praktycznej ściśle związanej z wygłaszaniem mów: „Memoria est firma animi rerum et verborum ad inventionem perceptio" (Cicero, *Orator*, 5,18), istniała szerzej pojmowana sztuka zapamiętywania oraz rozumienie pamięci ludzkiej jako ekranu wspomnień bądź skarbnicy dawnych doznań i zdarzeń. Wspomnijmy tu choćby określenie Kwintyliana (1,3,1): „Memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt"[11]. Podobnie brzmi definicja Cycerona (*De inventione* 53, 150): „Memoria est facultas mentis, qua res apprehendimus et retinemus, seu qua res a nobis perceptas et apprehensas, quamquam praeteritas et absentes, revocamus". W tym szerokim pojęciu jest to więc przede wszystkim pewna zdolność umysłu, ale także pewien akt zapamiętywania, np. jak pisze Cycero (*Brutus* 2,9): „tenere vivam alicuius memoriam"[12]. Oba (praktyczne i ogólne) pojęcia pamięci znajdują swe miejsce w rozważaniach naszego filozofa. Rzymianom znane było poza tym rozumienie pamięci jako odpowiednika sławy pośmiertnej, np. Cicero, *Ad familiares* 3.

---

[9] Choćby w opracowaniu F.R. Chaumartina, *Le* De beneficiis *de Sénèque, sa signification philosophique, politique et sociale*, Paris 1985. Natomiast w pracach poświęconych retoryce podkreśla się aktualność zagadnienia pamięci we współczesnych badaniach antropologicznych i psychiatrycznych (W. den Boer, *The Art of Memory and its Mnemotechnical Tradition*, Amsterdam, Oxford, New York 1986, s. 90 nn.).

[10] W monografii H. Caplana, *Of Eloquence. Studies in Ancient and Mediaeval Rhetoric*, Ithaca, London 1967 Seneka jest przywoływany okazjonalnie bez powoływania się na jego dzieła lub opinie. Natomiast w dziele H. Bluma, *Die antike Mnemotechnik*, Hildesheim, New York 1969 Seneka filozof nie pojawia się wcale. Pragnę podziękować mgr Sławomirze Brud za udostępnienie mi wymienionych bardzo cennych opracowań.

[11] Byłoby to więc rozpamiętywanie przeszłości.

[12] Jest tu także aspekt świeżości zachowanych wspomnień.

Zbliżonym znaczeniowo określeniem pamięci i zapamiętywania było *recordatio* i *recordari*, może bliższe wspominaniu, przypomnieniu. W pismach antycznych innych myślicieli rzymskich możemy znaleźć także i tego rodzaju określenia, np. Cicero, Epist. 5, 12, 4: „habet ...praeteriti doloris secura recordatio delectationem". U Seneki zwraca uwagę znacznie rzadsze użycie określeń z tego zakresu, bo zaledwie 7 razy[13].

Sztuka pamięci jest w pismach Seneki obdarzona na ogół znaczeniem etycznym, jakkolwiek dadzą się tu odnaleźć także uwagi o charakterze praktycznym. Zajmijmy się najpierw etycznym ujęciem pamięci i zapamiętywania u Seneki. Niezwykle ważną rolę przypisał filozof pamięci w swej nauce o dobrodziejstwach, zarówno w wyświadczaniu ich innym jak i przyjmowaniu od drugich. Dla każdej z obu kategorii ludzi Seneka widzi doskonałość właśnie w aspekcie pamięci, mówi bowiem: „Niech ci, którzy dają, natychmiast zapominają, a wierna pamięć o dobrodziejstwach żyje w umysłach tych, którzy je otrzymują"[14]. Jego zdaniem nie przystoi innym przypominać o wyświadczonych im dobrodziejstwach. Stanie się to bowiem dla nich rychło ciężarem jako ciągłe przywoływanie ich minionych nieszczęść[15]. Ta chęć powracania pamięci do wyświadczonej przysługi musi wypływać z potrzeby serca obdarowanego, gdyż w ten sposób spłaca właściwie już swój dług wdzięczności, a takie wspomnienia stają się dla niego bardzo drogie. Filozof wręcz zaleca odświeżanie swej pamięci o dobrodziejstwach, by okazywać swoją wdzięczność[16].

Można mniemać, że potrzeba do tego pewnych ćwiczeń duchowych, gdyż w innym miejscu *De beneficiis* filozof pisze o szczególnej naturze człowieka, która każe mu w pamięci dłużej przechowywać krzywdę niż przysługę, o której zapomina się szybko[17]. Dlatego np. chęć zemsty jest na ogół silniejsza niż wola wdzięczności[18]. Seneka widzi w rozpamiętywaniu cudzych dla nas dobrodziejstw znaczący wkład w odwdzięczaniu się za nie, co jest obowiązkiem każdego obdarowanego, mimo iż dobroczyńca nie oczekuje spłaty zaciągniętego długu (w sensie materialnym)[19] .

Zdaniem Seneki wdzięczność za dawne wielkie dokonania jest postawą tak ważną, że jest uzasadnione spłacanie jej długu nawet poprzez następców naszych dobroczyńców, jak objaśnia to filozof na przykładzie młodszego Cyce-

---

[13] 5 razy w *Listach* oraz po jednym razie w *O krótkości życia* i *O pocieszeniu do Polibiusza.* Dodajmy na marginesie, że Arystoteles odróżniał pamięć od przypominania sobie. Pamięć uważał za zdolność bardziej naturalną i powszechną, posiadaną zarówno przez ludzi jak i zwierzęta. Natomiast umiejętność przypominania sobie przypisywał tylko ludziom jako proces intelektualny wynikły z doświadczenia (*De anima* 427 b 19*).*

[14] *De beneficiis IV.*

[15] *De beneficiis* IV 8.

[16] *De beneficiis* II 9.

[17] Ibidem III 18. Ibidem I 18. Por. także: „Quosqumque in medium fortuna protulit... post ipsos cito memoria defecit" (*Epist.* 21,6).

[18] *De beneficiis* I 1,8.

[19] Ibidem.

rona, który został konsulem nie przez własne zasługi, ale ze względu na pamięć o cnotach, którymi zasłużył się jego ojciec. Wiele bowiem rzeczy godnych pamięci pokoleń uczynili i powiedzieli zasłużeni ludzie, jak Cyceron, August czy Lentulus, i pamięć o ich wielkich czynach jest probierzem ich wielkości: „Multa et divus Augustus digna memoria fecit"[20].

Seneka zajmuje jasne stanowisko na temat istoty i ważności sławy pośmiertnej, gdy w liście 102 dyskutuje ze swymi oponentami w tej kwestii[21]. Jest to dla naszego filozofa sprawa bardzo ważna, ale bynajmniej nie upatruje jej w szerokim znaczeniu tego pojęcia. Dla Seneki bowiem sława pośmiertna, która bierze się bezpośrednio ze świeżej wciąż pamięci o osobie, gdy jej już nie ma wśród żywych, nie musi być oparta na opinii wielu zgodnych z sobą głosów, ale wystarczy, jeśli będzie to mniemanie jednego doskonałego męża: „claritas desiderat multa suffragia? Potest et unius boni viri iudicio esse contenta?" (*Epist.* 102, 11). Seneka wprowadza tu subtelną różnicę pomiędzy rozgłosem i sławą. Rozgłos widzi jako polegający na opinii wielu ludzi, sławę zaś na osądach ludzi doskonałych (*Epist.* 102, 17). Filozof uważa, że „utriusque bonum est merito laudari, tam mehercules quam bene iudicasse iudicantis bonum est et eius, secundum quem iudicatum est" (*Epist.* 102, 19). W ten sposób widzi korzyść moralną ze sławy pośmiertnej, choćby z człowieka nic już nie pozostało po śmierci.

W nauce Seneki łatwo da się zauważyć ścisły związek pamięci z przyjaźnią. Oprócz bowiem aspektu wspólności wszystkich dóbr pomiędzy przyjaciółmi, który ma proweniencję stoicką (κοινὰ τὰ τῶν φίλων) znana była także skonstruowana przez Senekę definicja przyjaźni jako umiejętności przywoływania rzeczy nieobecnych i minionych[22]. Nasz filozof uważał bowiem, że można obcować z nieobecnymi przyjaciółmi i to więcej, i częściej niż z obecnymi (*Epist.* 55, 9). Przyjaciel bowiem powinien być w naszym sercu. Jak przestroga brzmi przypowieść o świeżo intronizowanym Tyberiuszu, który próbę wspomnień przyjaciela o ich dawnej zażyłości uciął słowami „Oblitus sum quis fuissem". Kontrastuje ta historia z anegdotą o Juliuszu Cezarze, który uniewinnił starego żołnierza, skoro tylko ten mu przypomniał swoje względem niego zasługi[23].

Pamięć o naszych bliskich, którzy opuścili nas odchodząc do królestwa śmierci — to szczególny przypadek wspominania czasów minionych. Filozof przestrzega, by nie zatopić się w żałobie po zmarłym przyjacielu, krótką bowiem pamięć mu obiecujemy, jeśli tak długą jedynie jak ów smutek. Lepiej starać się, aby pamięć po zmarłych była dla nas miła, wtedy chętnie się do nich wraca we wspomnieniach[24].

---

[20] *De ira* III 23 oraz III 38., podobnie *Epist.* 99.

[21] Warto tu może dodać, że w nauce żyjącego dwa wieki później Marka Aureliusza widoczna jest negacja sławy pośmiertnej jako równie znikomej co ludzkie życie (VI 43).

[22] *Epist. 3.*

[23] *De beneficiis* V 24 i 25.

[24] „'Quid ego', inquis 'obliviscar amici?' Brevem ille apud te memoriam promittis, si cum dolore mansura est... Id agamus ut iucunda nobis amissorum fiat recordatio. Nemo libenter ad id venit quod

Szczególną rolę odgrywa w nauce Seneki pamięć jako wspominanie w aspekcie czasowym. Chwilami rozważania na temat stosunku człowieka do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości zbliżają się w swej wymowie do opinii zawartych w dziele *De beneficiis*. Filozof widzi bowiem u większości ludzi znaczniejszą atrakcyjność nadziei[25] na przyszłe korzyści niż wspominanie dawnych dobrodziejstw, co jesteśmy winni naszemu wierzycielowi. A przecież oba aspekty naszego czasu powinny napawać nas radością. Przyszłość przez oczekiwanie, przeszłość przez wspomnienia.

Filozof zgodnie ze swymi poglądami nade wszystko cenił czas już miniony, który jest pewny i nie podlega żadnym wahaniom losu. Dlatego pamięć to jedyna, święta i nietykalna część naszego życia, ponad wszelkie przypadki, wyłączona z królestwa losu. Nic jej nie może zagrozić, jedynie nasza własna niedoskonałość[26].Tego rodzaju sąd jest zgodny z krytycznym na ogół spojrzeniem ludzi antyku na nadzieję jako postawę wobec przyszłości. Krytyczne opinie na temat nadziei znaleźć możemy zarówno w literaturze filozoficznej jak i pięknej, np. u Owidiusza, Wergiliusza i Cycerona[27]. Także sam Seneka patrzy na *spes* niechętnym okiem mędrca, a tylko niekiedy widzi ją w pozytywnym świetle, określając ją wtedy jako *spes bona*[28].

W dialogu *De brevitate vitae* znajdujemy refleksję, że wspomnienia przeszłości są chętnie przywoływane tylko wtedy, gdy wszystkie uczynki zostały najpierw poddane osądowi własnego sumienia, tzn. wracając do minionych dni nie musimy się lękać własnej pamięci[29]. Zbliżył się później do tego stanowiska Marek Aureliusz (VI 30), który uważał, że śmierć przyjmuje się w spokoju, jeśli mamy czyste sumienie wynikające z dobrze przeżytego życia. Nadto Seneka uważał, że przywoływana w pamięci przeszłość zachowuje walor świe-

---

non sine tormento cogitaturus est. — *Epist.* 63, 3. Jest tu pewna analogia do pamięci „sztucznej" (*memoria rerum)*, która — zgodnie z techniką pamięci — chętnie korzysta z miejsca oświetlonego i niezbyt zatłoczonego. Jednak w opozycji do zaleceń techniki „loci" służącej do lepszego zapamiętywania stoi zalecenie filozofa, żeby nam utracony przyjaciel nie kojarzył się jedynie np. z miejscem, w którym razem kiedyś przebywali (*Epist.* 49, 1).

[25] Sam zajmował wobec nadziei stanowisko raczej niechętne, por. E. W e s o ł o w s k a, *Epigram o nadziei i jego wzorce literackie*, [w:] Epigram grecki i łaciński w kulturze Europy, Poznań 1997, s. 176 n. Poza tym filozof zalecał też umiejętne korzystanie z teraźniejszości, która często umyka naszemu doznaniu, gdy jesteśmy zatopieni we wspomnieniach przeszłości lub pobudzeni nadzieją przyszłości : Multa bona nostra nobis nocent; timoris enim tormentum memoria reducit, providentia anticipat; nemo tantum praesentibus miser est (*Epist.* 5, 9).

[26] *De brevitate vitae* 10,2 „haec est pars temporis nostri sacra ac dedicata, omnis humanos casus supergressa, extra regnum fortunae subducta, quam non inopia, non metus, non morborum concursus exagitet, haec nec turbari nec eripi potest: perpetua eius et intrepida possesio est".

[27] Np. Cicero, *Orator* 3,2,7: „o fallacem hominum spem", Vergilius, *Aeneis* II 254: „una salus victis nullam sperare salutem" oraz Ovidius, *Ars amatoria* I 445 n. „Spes fallax, mendacis dea". Ile gorzkiej mądrości jest zresztą w słowach osaczonej Medei (w. 163): „Qui nil potest sperare, desperet nihil" w tragedii Seneki. Słowa te można traktować jako dyskusję z przytoczonym powyżej stwierdzeniem z *Eneidy.*

[28] *Epist.* 13, 2.

[29] *De brevitate vitae* 10,2.

żości i mimo upływu lat wydaje nam się, że to, o czym zachowaliśmy wspomnienie, działo się „dopiero co”[30].

Seneka uważa bowiem, że wystarczyłoby zadowolić się pamięcią tego, cośmy już przeżyli, byleby tylko umysł nasz nie był podobny do rzeszota, które przepuszcza wszystko, co się w nie wleje. A więc konieczna jest dobra pamięć, która będzie nam powolna. I tu można znaleźć niejedną wskazówkę filozofa bardzo zbliżoną do retorycznego pojmowania memorii, jako pamięci wyćwiczonej i doskonalonej zgodnie z zaleceniami retorów.

Otóż filozof naucza, że pamięć trzeba odświeżać od czasu do czasu. Nie powinna bowiem być schowana, lecz zawsze znajdować się w pogotowiu. Obrazowo tłumaczy to w ten sposób, by od czasu do czasu wytrząsnąć wszystko, co pamięć przechowuje, by było w razie potrzeby gotowe. Używa tu czasownika *explicare*, co może się skojarzyć z rozwijaniem jakiegoś pakunku, ewentualnie zwoju, szczególnie w obrazowym porównaniu swej osłabłej pamięci do zlepionych od długiego leżenia ksiąg: „explicandus est animus et quaecumque apud illum deposita sunt subinde excuti debent, ut parata sint quotiens usus exegerit”[31].

Do praktycznych porad dotyczących zapamiętywania i pamięci należy także zalecenie, aby wszystko, co zebraliśmy w trakcie różnych lektur, odpowiednio podzielić, gdyż wszystko — jedynie podzielone na cząstki — lepiej się zachowuje — tak jak u pszczół[32]. W tej opinii widać uderzające podobieństwo do zasad mnemonicznych, zgodnie z którymi w pierwszym etapie zapamiętywania przeprowadzano wyodrębnienie z rzeczywistości złożonej jej poszczególnych elementów (analiza)[33]. Z kolei opinia filozofa, że wszelkie pouczenia zapamiętać najlepiej pod postacią zwięzłej sentencji lub dwuwiersza również przypominają wskazówki mnemotechniczne odnoszące się do *memoria verborum*[34].

U Seneki mamy poza tym jednak pewne widzenie pamięci jako jedynie wstępnego etapu przyswajania sobie wiedzy[35]. Dlatego filozof zaleca, aby wiadomości nie tyle zachowywać, ile przetrawiać, po to, by się ostatecznie stały składową naszego umysłu, a nie tylko naszej pamięci. W tym aspekcie wyraźne jest odejście filozofa od retoryki jako celu samego w sobie i potraktowanie jej jako etapu wstępnego. Czas nie jest dla wspomnień łaskawy i po upływie np. kilku miesięcy trzeba by mieć niezwykłą pamięć, aby móc odtworzyć np. ówczesny stan zdrowia przyjaciela[36]. Dlatego pamięć trzeba odświeżać. Do tego

---

[30] *Epist.* 49, 2: „quid enim non 'modo' est si recorderis?”.

[31] *Epis*t. 72, 1: „diu non retemptavi memoriam meam. Itaque non facile me sequitur”.

[32] *Epist.* 83.

[33] Por. *Rhetorica ad Herennium* III 20, 33.

[34] Por. J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 257.

[35] *Epist.* 33, 3 – 4. Mówi tam m.in., że nie można stale czerpać mądrości od innych, ale należy także od siebie mówić rzeczy godne zapamiętania: „continuum est apud nostros quidquid apud alios excerpitur. Non habemus itaque ista ocliferia nec emptorem decipimus nihil inventurum”.

[36] *Epist.* 50.

najlepiej nadają się pouczenia *praecepta* (*Epist.* 94, 21), dzięki którym wiedza niejasna i ogólna staje się podzielona na części i możliwa do dokładniejszego zbadania. To dzięki pouczeniom pamięć się utrwala i nic się z niej nie wymyka. Seneka łącząc uczenie się z zapamiętywaniem jest przeświadczony o konieczności ciągłego przypominania sobie kiedyś przyswojonych wiadomości[37].

Jak daleko odszedł Seneka filozof od swych zajęć retorycznych widać w jego jednym z listów, w którym postuluje, aby mówić coś godnego zapamiętania od siebie, a nie tylko cudzymi słowami. Tłumacze ćwiczyli pamięć na cudzych słowach. My natomiast mamy nie tylko pamiętać, ale i wiedzieć[38].

Niegdyś retor z rodzinnych tradycji a i pewnie z własnych skłonności, potem z głębokiego przekonania filozof i literat — Seneka nie zapominał o dawnych pouczeniach swego ojca, który miał wybornie znać sztukę pamięci[39]. Syn spojrzał jednak na kwestię pamięci przede wszystkim w aspekcie etycznym, widząc jej ważność w traktowaniu mijającego czasu, poczuciu wdzięczności, w kontaktach z przyjaciółmi oraz w postawie wobec śmierci. Można by chyba powiedzieć, że Seneka niejednokrotnie widzi pamięć jako cnotę. Nie mam na myśli tutaj cnoty w ściśle stoickim pojmowaniu, ale raczej jako pewien przymiot ducha. Równocześnie jednak u Seneki filozofa da się wyśledzić pragmatyczne podejście do pamięci jako ważnego składnika poznawania świata i uczenia się. Wydaje się, że warto zachować w pamięci te dwojakie jego spostrzeżenia jako pewien składnik tradycji filozoficznej i retorycznej starożytnego Rzymu.

Nie od rzeczy byłoby jeszcze spojrzenie na poglądy Seneki na pamięć rozsiane w jego tragediach, oczywiście z zastrzeżeniem, że jako wypowiedziane przez osoby dramatu tylko z wielką ostrożnością mogą być rzeczywiście przypisywane samemu pisarzowi. Może w wypadku chóru istnieje większa możliwość określenia ich jako Senecjańskich, co wynika z istoty chóru także jako rzecznika autora[40]. Zacznijmy więc właśnie od chóru i jego uwag odnoszących się do pamięci, jakkolwiek nie mamy u Seneki przykładu na stwierdzenia obiektywne. Otóż działający jako nieomal postać dramatu chór branek trojańskich w *Agamemnonie* namiętnie rozpamiętuje utratę wolności i tragiczny upadek Troi, zatapia się więc w bólu, czego nie zalecał Seneka w swych pismach filozoficznych[41].

Postaci dramatów również nie działają zgodnie z zaleceniami rzymskiego

---

[37] Seneka nie zaleca karania dzieci za słabą pamięć (*De clementia* I 16) i odmawia okrutnym nauczycielom tytułu mistrza nauk wyzwolonych.

[38] *Epist.* 33, 8. J. Derrida napisał w 1986 roku, że powtarzanie po innych to przekleństwo jako nieobecność prawdziwej teraźniejszości (por. L. D e m b y, *Francuska miłość, francuska kuchnia, francuska teoria...*, [w:] Niedyskretny urok kiczu. Problemy kultury popularnej, pod redakcją G. Stachówny, Kraków 1997, s. 106.

[39] Szczycił się, że w młodości potrafił zapamiętać 2000 imion i odtworzyć je w kolejności po jednorazowym odczytaniu, por. Seneca Maior, *Contorversiae* I, praef. 2.

[40] Por. J.D. B i s h o p, *The Choral Odes of Seneca's* „Medea", Classical Journal LX 1964/65, s. 313 – 316.

[41] *Epist.* 78, 14: „quod acerbum fuit ferre, tulisse iucundum est; naturale est mali sui fine gaudere".

myśliciela. Klitajmestra czeka na powrót męża spod Troi i na swój sposób się do jego powrotu przygotowuje. Mianowicie szykuje zbrodnię, a gdy piastunka usiłuje zmienić jej zamiar, jak to zazwyczaj bywa w tragediach Seneki, przywołując na pamięć swej wychowanki postać Agamemnona, który przecież jest jej mężem, słowami (w. 155.): „At te reflectat coniugi nomen sacrum." Heroina odpowiada pytaniem „Decem per annos vidua respiciam virum?" W ten sposób tłumaczy się na kilka sposobów ze swego postępowania. Z jednej strony usprawiedliwia długą rozłąką z mężem swą wobec niego oschłość. Poza tym pośrednio obwinia samego Agamemnona, że wybrał się na wojnę porzucając żonę na tak długo.

Podobnie szalona królowa nie chce pamiętać, że ma z Agamemnonem syna, bowiem nie pragnie bynajmniej żadnych związków z tym, którego zamierza zabić. Natomiast jest dla niej miła pamięć o śmierci córki Ifigenii, która zginęła w Aulidzie za przyzwoleniem Agamemnona (w. 158 n.):

„Equidem et iugales filiae memini faces
et generum Achillem: praestitit matri fidem."

Pamięć o dawnej zbrodni męża jest więc Klitajmestrze potrzebna do podsycania w sobie nienawiści do niego. Podobnie utwierdza się w zamierzonej zbrodni Medea, gdy mówi do siebie (w. 902 nn.):

„incumbe in iras teque languentem excita
penitusque veteres pectore ex imo impetus
violentus hauri".

a także (w. 911 n.):

„iuvat, iuvat rapuisse fraternum caput,
artus iuvat secuisse."

Klitajmestra nie jest jednak postacią jednowymiarową, dlatego ma chwile refleksji. W jednej z takich chwil pragnie przebaczyć mężowi jego winy, skoro i ona pamięta swoje występki (w. 266: „animus turpis admissi memor").

W *Medei* pojawia się także inny problem związany z pamiętaniem przeszłości a także spraw bieżących. Mianowicie kolchidzka królewna jest przekonana o koniecznej wdzięczności ze strony Jazona za wszelką pomoc, jakiej mu udzieliła w czasie wyprawy Argonautów. Domaga się więc wdzięczności, czego nie wolno robić, zdaniem Seneki. Kolchijka jest do tego stopnia zdeterminowana, że wymusza na Jazonie przyznanie się do niepamięci, aby tym silniej go oskarżyć. Dochodzi bowiem między nimi do następującego dyskursu (w. 555 nn.):

MEDEA
melioris tibi
memoria nostri sedeat; haec irae data
oblitterentur.

JASON
Omnia ex animo expuli
precorque et ipse, fervidam ut mentem rogas
placideque tractes: miserias lenit quies.

MEDEA
Discessit, itane est? vadis oblitus mei
et tot meorum facinorum?

A więc deklarację Jazona, że nie będzie jej pamiętał ostrych słów, Medea wykorzystuje, aby oskarżyć (przed widzem?) męża o rażącą niewdzięczność, co oczywiście jest manipulacją jego słowami. Że wdzięczność lub przynajmniej pamięć u Jazona zasług Medei względem niego jest dla porzuconej żony bardzo ważna, niech świadczy także fakt, że w swym prologu Medea planuje zemstę na osobach, które szczególnie wobec niej zawiniły. Chce uśmiercić Kreona i Kreuzę. Natomiast Jazona pragnie zachować przy życiu, aby cierpiał utraciwszy narzeczoną, równocześnie wspominając to wszystko, co dla niego Kolchijka zrobiła (w. 141 n.):

vivat tamen
memorque nostri muneri parcat meo.

Przywoływana przeszłość w tragediach Seneki może mieć także wymiar korygujący obecną sytuację. Mianowicie Piastunka ostrzega Fedrę przed romansem z pasierbem słowami (w. 170): „memorque matris metue concubitus novos" przypominając nienaturalną żądzę matki Fedry do byka. Wspomnienie może być z kolei podporą duchową w sytuacji bardzo trudnej. Amfitrion ze wspomnień o *memoranda facta* Herkulesa czerpie otuchę wobec bliskiej śmierci z ręki Lykusa, wierząc w powrót i pomoc niezwyciężonego herosa. Pamięć o tych dokonaniach przybranego syna Amfitriona stanie się w finale tragedii podstawą hypomnezy w modlitewnym błaganiu Amfitriona o łaskę dla herosa po strasznej zbrodni dzieciobójstwa (*Hercules furens,* w. 1266).

Jeszcze przykład z *Edypa*, gdzie od sprawnej pamięci starca z Koryntu zawisła cała egzystencja nieszczęsnego Edypa (w. 820 n.):

„Fortasse noscam: saepe iam spatio obrutam
levis exoletam memoriam revocat nota".

Zdaniem wielu badaczy, postaci tragedii Seneki są przykładem zgubnego wpływu afektów, jak gniew, zazdrość, namiętność stanowiąc swoiste filozoficzne *exempla* zgubnych namiętności[42]. Jak widać z powyższych rozważań, pamięć również została tu potraktowana jako bliska emocji czy może raczej jako będąca składnikiem silnych namiętności. Osoby dramatu chcą pamiętać to, co je utwierdzi w ich szalonych zamiarach, pragną natomiast zapomnieć o tych faktach z przeszłości, które mogłyby uśmierzyć rany ich duszy. Zdarza się jednak, że w czasie agonu jedna z osób odwołuje się do zapamiętanych minionych zdarzeń w celach, nazwijmy, terapeutyczno — perswazyjnych.

Zakończmy te rozważania stwierdzeniem, że być może w poglądach Seneki na pamięć pobrzmiewa obok ich orientacji stoickiej dalekie echo młodzieńczych zainteresowań retorycznych i rad ojca Seneki Retora, które syn jego na zawsze zachował w pamięci. W wielkim słowniku „Lexicon totius Latinitatis" pod hasłem *memoria* na próżno szukalibyśmy odwołań do Seneki Filozofa, co ma z pewnością świadczyć o tym, że możliwe konotacje tego słowa u naszego filozofa pokrywają się ze znaczeniem u Cycerona czy Kwintyliana. Jednak warto, jak sądzę, spojrzeć na to, co uważał na ten temat Seneka, który zachował się w naszej wdzięcznej pamięci nie tylko jako szczodry dawca cytatów, ale i jako człowiek uwikłany w dylematy trudne na miarę czasów, w których żył, o czym warto pamiętać, zanim go skrytykujemy lub zgloryfikujemy.

Opinie Seneki na temat pamięci i zapamiętywania stanowią swoisty pomost pomiędzy jego niezachowaną twórczością retoryczną okresu młodzieńczego a znaną nam twórczością filozoficzną powstałą w latach dojrzałych. Seneka-etyk pamięć traktował zarówno jako pewną umiejętność, którą powinniśmy pielęgnować, jak i jako pewną powinność wobec tych, którym jesteśmy dłużni wdzięczność za jakieś wobec nas zasługi[43]. Natomiast winniśmy skwapliwie puszczać w niepamięć nie tylko wszelką obrazę nam uczynioną, ale i dobrodziejstwa, jeśli to my jesteśmy ich sprawcami wobec innych. Seneka w swych dramatach natomiast przestrzegał przed oddawaniem pamięci na służbę afektom, gdyż wtedy ona sama stanie się nieobiektywna i fałszywa mogąc jeszcze bardziej owe namiętności podsycić. W sensie dramatycznym pamięć o pewnych zdarzeniach z przeszłości może być argumentem w agonie lub elementem widzenia przyszłości i to w aspekcie optymistycznym.

Poznań

---

[42] Opinia m.in. Z. Żygulskiego, *Tragedie Seneki a dramat nowożytny do końca XVIII wieku,* Lwów 1939, B. Marti, *Seneca's Tragedies. A New Interpretation*, TAPA LXXVI 1945, s. 216 – 246 oraz N.T. Pratta, *Seneca's Drama*, Chapel Hill — London 1983, s. 212.

[43] Subtelne uwagi semantyczne na temat zwrotu „okazać wdzięczność" (*gratiam referre)* w *Epist.* 81, 9 – 10.

SENECA'S CONSIDERATIONS OF MEMORY

Summary

The main task of the article is to investigate the meaning of memory in Seneca's writing. The question seems to be worth discussing as it concerns Senecan speeches which, unforunatelly, are lost for us, although, there are some traces of them in his well known philosophical writings. No matter how strange it seems, the subject has not been dealt with yet.

The connotation of memory in Latin is quite wide and generally it may have proper or allegorical meaning. Both of them can be found in Seneca. We can also distinguish the meaning of memory connected with rhetoric and mnemotechnique and in more general sense, as an ability to preserve an image of the past events (*memoria*) and to recall it (*recordatio*). Seneca was a moralist, so the ethical aspect of remembering is the most prevailining. We can find a very subtle and still current consideration about memory with reference to friendship, gratitude, death and a way of living. In Seneca's opinion we owe a long memory to our friend who passed away, longer than the grief after his death. We should also preserve the gratitude for beneficial remembrance of this fact. As other Stoics did, Seneca argued that our attitude to the past is more fruitful than this directed to the future. Consequently, he valued memory much more than hope. But the philosopher was aware that knowledge i.e. the memory of other people's opinions can be only a basis of learning to verbalise our own point of view.

Not only was Seneca preocupied with the philosophical aspects of memory but also he was very much aware of rhetoric, which is clear in his thoughts about the necessity of improving capacity of our mind, and ability to remember in a quite technical sense.

Even in Senecan tragedies we can find some examples of memory. It is sometimes used as a device in the persuasion, but mostly is influenced by feelings and emotions and, therefore, false and unobjective. In this aspect also *dramatis personae* can be treated as philosophical *exempla* of the relation between a human being and passions.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

BELLA GERMANIAE LIBRI VIGINTI I *DE IACULATIONE EQUESTRI* PLINIUSZA STARSZEGO A SPOSÓB WALKI KAWALERII GERMANÓW PRÓBA INTERPRETACJI PRZEKAZU TACYTA (*GERMANIA* 6)*

Napisał

RADOSŁAW GAWROŃSKI

Pliniusz Młodszy w jednym ze swoich listów opisał okoliczności powstania *De iaculatione equestri*: „De iaculatione equestri unus, hunc cum praefectus alae militaret, pari ingenio curaque composuit... Bellorum Germaniae viginti quibus omnia quae cum Germanis gessimus bella collegit; incohauit cum in Germania militaret, somnio monitus..."[1]. Można jedynie się domyślać powodów, które skłoniły Pliniusza Starszego do napisania owego traktatu. Powstawanie dzieł, a ściślej mówiąc poradników, zbierających doświadczenia ludzi zajmujących ważne stanowiska w rzymskiej machinie administracyjnej, nie było niczym niezwykłym. Wystarczy przypomnieć *De aqueductu Urbis Romae* Frontinusa, czy nieco późniejsze *Acies contra Alanos* Arriana. Tak charakterystyczne dla mentalności rzymskiego społeczeństwa dążenie do uwypuklania własnych zasług zyskało, dzięki owej modzie, jeszcze jeden środek wyrazu. Ponadto Pliniusz z racji samego pochodzenia, jako ekwita, zwyczajowo mający prawo i obowiązek posiadania konia, dzięki sile tradycji, musiał być zainteresowany problematyką jazdy konnej. Co więcej, jako *praefectus alae*, odpowiadał za stan wyszkolenia i przygotowania swoich ludzi. Napisanie traktatu o wyrzucaniu oszczepów przez jazdę miało świadczyć o poważnym traktowaniu przez Pliniusza jego obowiązków, a sprawowane w ramach *militiae equestris* dowództwo oddziału kawalerii, nie było więc dla niego tylko kolejnym

---

* Niniejszy artykuł powstał podczas trzymiesięcznego stypendium ufundowanego przez Philipps-Universität w Marburgu. W czasie pracy szczególną pomoc okazał mi dr hab. Claus von Carnap-Bornheim, któremu składam serdeczne podziękowania. Chciałbym podziękować również mgr. Oliverowi Schleglowi za udostępnienie mi swoich nie publikowanych materiałów. Składam również podziękowania prof. dr. hab. Wojciechowi Nowakowskiemu i dr. Aleksandrowi Bursche za ich cenne wskazówki. Szczególnie jednak chciałbym podziękować prof. dr. hab. Jerzemu Kolendo, bez którego pomocy niniejszy artykuł w ogóle by nie powstał i który cierpliwie korygował wszelkie jego braki i nieścisłości.

[1] Pliniusz Młodszy, *Epistulae* III, 5. Wszystkie tłumaczenia autora.

szczeblem w karierze[2]. Znaleziona w Xanten, stanowiąca część rzędu końskiego, *phalera* z inskrypcją: PLINIO PRAEFEC(TO)[3], pozwala przypuszczać, że Pliniusz sprawował swoje dowództwo nad dolnym Renem. Jako oficer odpowiadający za bezpieczeństwo na wydzielonym odcinku granicy był, jak można domniemywać, żywotnie zainteresowany zbieraniem informacji o potencjalnych przeciwnikach. Można więc przypuszczać, że w *De iaculatione equestri* znalazły się informacje dotyczące sposobów walki jazdy Germanów. Podobnie Arrian[4], który podczas sprawowania namiestnictwa w Cylicji musiał odpierać najazd Alanów[5], umieścił w swojej *Ars tactica* wiele informacji o sposobach walki przejętych przez Rzymian od ludów spoza imperium. W ten sposób połączył tradycyjną hellenistyczno-rzymską wiedzę o taktyce jazdy z elementami wywodzącymi się ze świata „barbarzyńców". Arrian dzięki swoim obowiązkom miał okazję dobrze poznać taktykę ludów stepowych. Nie powinien nas dziwić fakt, że w swoim dziele wspomina zarówno o sarmackich jeźdźcach używających długich włóczni[6], jak i o szyku klina używanym przez „Scytów[7]". Szyk ten ze względu na swoją elastyczność znakomicie nadawał się do wykorzystania przez konnych łuczników, którzy zazwyczaj stanowili trzon armii koczowniczych. Zainteresowanie Arriana taktyką barbarzyńców wynikało z chęci pokazania niejednorodności rzymskiej tradycji jeździeckiej i zaznajomienia greckiego czytelnika z obcą, wywodzącą się czasem z języków „barbarzyńskich" terminologią[8]. Co więcej dzieło to, dedykowane Hadrianowi, uwypuklało zasługi cesarza, który wprowadził do armii rzymskiej wiele elementów „barbarzyńskich"[9]. Pliniusz Starszy, jak wykazało jego zachowanie podczas

---

[2] O karierze i służbie wojskowej Pliniusza Starszego zob. F. Münzer, *Die Quelle des Tacitus für die Germannenkriege*, Bonner Jahrbücher, CIV, 1899, s. 67 – 85.

[3] I. Jenkins, *A Group of Silvered-Bronze Horse Trappings from Xanten (Castra Vetera)*, Britania XVI 1985, s. 154; M. Junkelmann, *Die Reiter Roms*, III, Mainz 1992, s. 80, il. 88 – 89. O pobycie Pliniusza Starszego nad dolnym Renem może również świadczyć jego zainteresowanie geografią Morza Północnego i wysp fryzyjskich zob. E. Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Leipzig 1923, s. 289 – 310.

[4] Szerzej o Arrianie, jego karierze i zainteresowaniu problematyką jazdy konnej zob. A. Hyland, *Training the Roman Cavalry,* Stroud 1993, s. 3 – 12.

[5] W 135 roku n.e. zob. Hyland, *o.c.*, s. 5.

[6] Arrian, *Ars tactica* 4, 3.

[7] Arrian, *Ars tactica* 16, 6.

[8] Arrian, *Ars tactica* 1,2.

[9] Najważniejszą innowacją Hadriana w tej dziedzinie, oczywiście poza wprowadzeniem oddziałów barbarzyńskich tzw. numeri, było zainicjowanie użycia ciężkiej kawalerii, zob. Hyland, *o.c.*, s. 83; J.W. Eadie, *The Development of the Roman Mailed Cavalry*, Journal of Roman Studies LVII 1967, s. 167; M. Mielczarek, *Cataphracti and Clibanarii, Studies on the heavy armoured cavalry of the ancient world*, Łódź 1993, s. 73 – 74. Arrian wspomina, że cesarz Hadrian wprowadził do taktyki kawalerii wiele nowych elementów, na przykład manewry stosowane przez partyjskich i armeńskich konnych łuczników, zwroty charakterystyczne dla sarmackich albo celtyckich konnych włóczników, a nawet okrzyki i zawołania typowe dla Celtów, Retów i Getów, zob. *Ars tactica* 44,1, o stosunku Hadriana do armii zob. G. Wesch-Klein, *Hadrian und der Exercitus Romanus,* Eos LXXXII 1994, s. 273 – 289, zob. też SHA, *Hadr.*, 10,2 – 11,1.

wybuchu Wezuwiusza[10], potrafił łączyć pasję badacza z niebezpiecznymi obowiązkami. Można więc przypuszczać, iż w czasie swojej służby na granicy nadreńskiej zebrał wiele interesujących wiadomości o sposobach walki Germanów, w tym ich jazdy, zwłaszcza że dzięki sprawowanemu dowództwu Pliniusz musiał mieć dostęp do wielu informacji wywiadowczych. Część z nich mógł wykorzystać podczas pisania *De iaculatione equestri*, a także włączyć je do powstającego dzieła o wojnach z Germanami.

Właśnie *Bella Germaniae* Pliniusza Starszego służyły Tacytowi jako najważniejsze źródło podczas pisania *Germanii*[11]. Szósty rozdział tego dzieła zawiera najpełniejszy, znany nam opis uzbrojenia i taktyki Germanów. Wśród wielu interesujących wiadomości dotyczących taktyki jazdy znalazła się tam jedna zagadkowa informacja: „Sed nec variare gyros in morem nostrum docentur, in rectum, aut uno flexu dextros agunt, ita coniuncto orbe, ut nemo posterior sit"[12]. To zdanie, ze względu na tak charakterystyczną dla Tacyta zwięzłość stylu, spowodowało wiele sporów wśród badaczy[13]. Najwięcej wątpliwości dotyczyło charakteru i przyczyn opisanego przez Tacyta zwrotu w prawo. Trudności interpretacyjne były spowodowane ograniczaniem pola poszukiwań do samej tylko analizy struktury logicznej tego zdania. I tak pozornie bardzo prawdopodobne przypuszczenie, iż w rzeczywistości zdarzały się także zwroty w lewą stronę, skłoniło Karla Müllenhoffa do przyjęcia poprawki: *dex[tros vel sinis]tros* zamiast *dextros*[14]. Ponadto próbowano też obarczyć odpowiedzialnością za tak „niezwykły" sposób jazdy zmiany anatomiczne powstałe w prenatalnym okresie życia konia (sic!)[15]. Zapewne naturalna skłonność koni do skręcania raczej w lewą stronę mogła sprawiać kłopoty w początkowym stadium ujeżdżania, ale nie mogła mieć wpływu na rodzaj zwrotów stosowanych przez germańskich jeźdźców, gdyż wtedy należałoby założyć, iż Germanie podczas walki, a właśnie taktyki jazdy dotyczy opis Tacyta, dosiadali zupełnie nieujeżdżonych wierz-

---

[10] Pliniusz Młodszy, *Epistulae* IV, 16.

[11] O informacjach zaczerpniętych przez Tacyta z dzieł Pliniusza Starszego zob. Norden, *o.c.*, s. 207 – 311.

[12] „Lecz nie są uczeni różnych zwrotów, jak to jest w naszym zwyczaju, lecz jadą prosto lub z jednym skrętem w prawą stronę, tak zataczając koło, że nikt nie pozostaje w tyle". Tacyt, *Germania* 6: Codex Aesinas i Codex Vaticanus lat. 1862: coniuncto i na marginesie: cuncto, Codex Farnesianus sive Neapolitanus: cuncto i pod słowem: coniuncto, Codex Vaticanus 1518: concto. Różne wersje tego zdania podane przez kodeksy w zasadzie nie zmieniają jego znaczenia. Różnica sprowadza się do wyboru między coniuncto a cuncto, z tym że wersja coniuncto jest o wiele bardziej prawdopodobna, zarówno ze względu na logikę językową, jak i ze względu na fakt, iż wersja cuncto była zwykle dopisywana później na marginesach lub pod tekstem; „sed nec variare gyros... docentur" dosł.: „nie są uczeni różnicować zwrotów"; „dextros (gyros) agunt" dosł. „wykonują zwroty w prawą stronę. Zwraca uwagę dążenie Tacyta do przekazania jak największej liczby informacji za pomocą jak najmniejszej liczby słów.

[13] Zob. A. A. Lund, *Kritischer Forschungbericht zur Germania des Tacitus*, Aufstieg und Niedergang der Römische Welt II, 33,3, s. 2050 – 2052, O starszych komentarzach do tego zdania zob.: H. Roll, *Von altgermanischer Reitkunst*, Gymnasium 1939, Suppl. 2, Heft 2, s. 82 – 86.

[14] K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde,* Berlin 1900, s. 4, 172, zob. też R. Much, *Die Germania des Tacitus*, Heidelberg 1937, s. 96.

[15] Roll, *o.c.*, s. 85 – 86.

chowców i próbowali skorygować tę wadę tuż przed zderzeniem się z przeciwnikiem. Co więcej Tacyt pisząc „Germanię", poszukiwał informacji nietypowych, mających wzbudzić zainteresowanie czytelników i słuchaczy. Ta nieco kłopotliwa wada nie była przecież cechą charakterystyczną tylko germańskich wierzchowców i zapewne mogłaby wzbudzić zainteresowanie Tacyta, gdyby zamierzał napisać podręcznik układania koni.

Na szczególną uwagę zasługuje hipoteza przedstawiona przez Allana Lunda[16]. Manewr opisany przez Tacyta miałby odpowiadać znanym nam dzięki Arrianowi, ćwiczeniom wykonywanym przez jazdę podczas pokazów *hippika gymnasia*[17]. Te ćwiczenia, będące swoistym pokazem siły i sprawności, były doskonale znane większości Rzymian, a zwłaszcza tym, którzy mieli za sobą służbę w armii którejś z prowincji nadgranicznych.

Sprawą kluczową dla zrozumienia istoty przekazu Tacyta jest ustalenie, w jakich okolicznościach opisana przez niego sytuacja mogła odpowiadać rzeczywistości. Dlatego też należy rozważyć wszystkie czynniki powodujące konieczność wykonywania zwrotów tylko w prawą stronę, w opisany przez Tacyta sposób. Już na początku naszego stulecia zauważono, iż w czasie walki mogły zaistnieć okoliczności, w których jazda na wprost lub tylko w prawą stronę miała logiczne uzasadnienie[18]. Tą szczególną okolicznością było dążenie do maksymalnego wykorzystania tak skąpej osłony jaką dawała tarcza[19]. Było to szczególnie ważne w przypadku Germanów nie używających, co potwierdza przekaz Tacyta, innego uzbrojenia ochronnego: „paucis loricae, vix uni alterive cassis aut galea..."[20]. Użycie tarczy jako ruchomej osłony było bardzo utrudnione ze względu na konieczność utrzymania wodzy i imacza tarczy w jednym ręku. Niespełna trzy wieki później Ammian Marcellinus, opisując bitwę pod *Argentorate*, zwrócił uwagę na tę słabość germańskiej jazdy. Zdaniem Ammiana jeźdźcy Alamanów, ze względu na konieczność równoczesnego operowania wodzami, tarczą i włócznią, mieli niewielką szansę powodzenia w walce z zakutymi w żelazo rzymskimi katafraktami. Wzmocniono więc obronność jazdy mieszając ją z lekkozbrojnymi piechurami, gdyż właśnie ciężkozbrojni jeźdźcy podczas szarży

---

[16] A. A. Lund, *Die Germania Forschung*, Philologus CXXXIII, 2, 1989, s. 189, nawiązuje do koncepcji, którą wysunął F. Lammert, *Germanische Reiter*, Gymnasium XLIX 1938, s. 194 – 196: informacje o opisanym przez siebie manewrze Tacyt miał zaczerpnąć bezpośrednio z „De iaculatione equestri" Pliniusza Starszego. zob. Lammert, *Die römische Taktik zu Beginn der Kaiserzeit und die Geschichtschreibung*, Philologus Suppl. XXIII, 2, 1931, s. 51.

[17] Arrian, *Ars tactica,* 36,1. O zgodności przekazu Arriana z opisem Tacyta zob. niżej.

[18] Zob. G. von Kobilinski, *Zu Tacitus Germania* 6, 10 – 12, Jahresbericht des philologischen Vereins, Berlin 1900 [1901], s. 190 – 191.

[19] Co potwierdza wielkość tarczy noszonej przez jeźdźców. Jak to można stwierdzić na podstawie grobu wojownika nr 19 z Hunn, w południowej Norwegii, miała ona niespełna metr wysokości oraz kształt sześciokąta i jak można sądzić na podstawie dobrze zachowanego umba typu Jahn VIIa, była wypukła, zob. H. G. Resi, *Gravplassen Hunn i Ostfold*, Norske Oldfunn, Oslo 1986, s. 70 – 72, tabl. 5 – 9, 56 – 57, 34, 40.

[20] Tacyt, *Germania* 6.

W świetle powyższych faktów można zrekonstruować obraz taktyki stosowanej przez jazdę Germanów. Według Tacyta jeźdźcy atakowali ustawieni w jedną linię: „tak ściśle zataczając koło, że nikt nie pozostaje w tyle". Było to wymuszone przez obecność owych lekkozbrojnych, którzy inaczej zostaliby stratowani przez tylne szeregi. Sam atak odbywał się powoli, skróconym galopem albo kłusem, szybkość jazdy musiała być równa szybkości biegnącego człowieka, gdyż inaczej towarzyszący jeździe wojownicy zostaliby pogubieni przez konnych. Wolne tempo wpływało na skuteczność ataku[31], zwłaszcza że wraz ze zmniejszeniem szybkości wzrasta precyzja uderzenia. Warto przywołać tutaj opinię generała Dezyderego Chłapowskiego, dotyczącą jego osobistych przeżyć podczas kampanii 1809 roku:

„Nierówność ta pochodzi niezawodnie z tego, że Węgry bardzo pałaszami machają, a Francuzi żgają i lubo Węgier na lżejszym koniu łatwo francuzkiego konia obskoczy, Francuz siedząc na ciężkim koniu, właśnie dlatego że koń niezwinny i że mało może nim kierować, spokojnie uważa z której strony Węgier się na niego zamierza, ma czas zasłonić się od cięcia, a prawie prostym a dobrze zaostrzonym końcem szabli niechybnie pchnie w pierś przeciwnika. Węgrzy nie płazem, tak jak angielska kawalerya, ale ostrzem rąbią, ale że zawsze czynią to w pędzie, lub zwracając konia, więc tną bez przytomności gdzie się uda[32]".

Jeźdźcy atakowali zataczając łuk w prawą stronę tak, by znajdujące się z lewej strony ciała tarcze były zwrócone ku nieprzyjacielowi. Takie użycie tarczy potwierdza przedstawienie walczącego konno gladiatora, znane z pomnika nagrobnego Umbricjusza Skaurusa, stojącego niegdyś przy bramie herkulańskiej w Pompejach [Ryc.][33]. W porównaniu z konwencjonalnym sposobem prowadzenia szarży taki szyk nie tylko zapewniał lepszą osłonę, ale również jak stwierdził Georg von Kobilinski[34], pociągał za sobą zmianę sposobu użycia włóczni. Należało ustawić drzewce prostopadle do kierunku jazdy tak, by grot uderzał znad krawędzi trzymanej w lewym ręku tarczy. Zadanie ciosu mogło uła-

---

[31] Tempo ataku wymuszone przez obecność lekkozbrojnych, sprzyjało utrzymaniu zwartości szyku. Jak wskazują analogie związane z taktyką rycerstwa, właśnie powolność szarży decydowała o utrzymaniu zwartości szyku i powodzeniu ataku. Z myślą o takim użyciu jazdy Normanowie stworzyli specjalną formację tzw. conrois, powoli nacierającą dwuszeregową kolumnę ciężkiego rycerstwa, zob. D. Nicolle, *The Knight of Outremer*, Warrior Osprey Series 18, s. 16, 57., idem, *Medieval Warfare Source Book*, Volume I: *Warfare in Western Christendom*, London 1995, s. 78, 129 – 30, stosowanie owej formacji powodowało stopniowe zwiększanie wielkości tarczy zob. Nicolle, *o.c.*, s. 133. Ten szyk był jednak narażony na straty powodowane przez użycie broni miotanej, w tym wypadku łuków refleksyjnych, zob. C. J. Marshall, *The Use of the Charge in Battles in the East, 1192 – 1291,* Historical Research LIII 1990, s. 221 – 226. Utrzymanie zwartości szyku decydowało również o powodzeniu ataku katafraktów, zob. Mielczarek, *o.c.*, s. 49 – 50.

[32] D. Chłapowski, *Pamiętniki*, Kraków 1986, s. 68. Skuteczność pchnięć podczas walki z konia potwierdzają również wspomnienia weteranów wojny 1920 roku, zob. W. Zabłocki, *Cięcia prawdziwą szablą*, Warszawa 1989, s. 37.

[33] M. Junkelmann, *Die Reiter Roms*, II, Mainz 1991, s. 163, Abb. 102.

[34] Zob. von Kobilinski, *o.c.*, s. 190 – 191, idem, *Die Germania des Tacitus,* Berlin 1901, s. 20.

zwracający wzrok tylko na znajdującego się z przodu przeciwnika, byli szczególnie wrażliwi na atak ze strony usiłujących podejść niezauważenie z boku lekkozbrojnych wojowników. Ci, przebiwszy bok wierzchowca już z łatwością mogli dobić znajdującego się na ziemi ciężkozbrojnego jeźdźca[21]. Był to bardzo archaiczny, aczkolwiek skuteczny sposób walki[22]. Herodot[23] pisze o znajdujących się w wojsku tyrana Syrakuz Gelona dwóch tysiącach ἱποδρόμοι φιλοί, czyli o „biegnących przy koniach lekkozbrojnych" towarzyszących równej liczbie jeźdźców. Według Ksenofonta[24] żołnierzy mających współdziałać z jazdą należy dobierać spośród wygnańców i ludzi mających szczególne powody by nienawidzić przeciwnika. Lekkozbrojny biegnąc za jeźdźcem, często, co potwierdzają pomniki nagrobne, trzymał się ogona końskiego[25] i był narażony na ryzyko stratowania. Wobec powyższego nie powinien nas dziwić fakt, iż Germanie, jak pisze sam Tacyt, do tych celów używali specjalnie dobranych młodych wojowników: „mixti proeliantur, apta et congruente ad equestrem pugnam velocitate peditum quos ex omni iuventute delectos ante aciem locant"[26]. Podobny sposób walki, stosowany przez drużyny Ariowista[27] zwrócił uwagę Cezara. Jego legiony z powodzeniem zastosowały tę taktykę w czasie bitew pod Dyrrachium[28] i Farsalos[29]. W obu przypadkach Cezar mówi o *antesignani*[30], czyli o „walczących przed znakami" zwyczajowo dobieranych spośród najbardziej godnych zaufania *hastati*. Czynnikiem który zadecydował o przejęciu germańskich wzorców był strach przed przeważającą liczebnie konnicą Pompejusza.

---

[21] Ammian Marcellinus, *Res Gestae*, XVI, 12, 22: „norant enim licet prudentem ex equo bellatorem cum clibanario nostro congressum frena retinentem et scutum, hasta una manu vibrante, tegminibus ferreis abscondito bellatori nocere non posse, peditem vero inter ipsos discriminium vertices, cum nihil caveri solet praeter id quod occurrit, humiliter et occulte reptantem latere forato iumenti, incautum rectorem praecipitem agere levi negotio trucidandum" (wg W. Seyfartha, *Römische Geschichte,* Berlin 1968). O przewadze rzymskich katafraktów decydowały dłuższe włócznie i lepsze uzbrojenie ochronne stanowiące barierę nie do pokonania dla używających krótszych włóczni jeźdźców Alamanów. Co więcej, chronieni pancerzem Rzymianie nie potrzebowali używać tarcz i trzymali swoje lance obiema rękami, bardziej pewnie, zob. Mielczarek, *o.c.*, s. 49, o sposobie trzymania włóczni i uzbrojeniu rzymskiego katafrakta, zob. J. Warry, *Armie świata antycznego*, Warszawa 1995, s. 200 – 201. O wizerunku germańskich wojowników w oczach Ammiana zob. W. Pohl, *Barbarenkrieger — Warnehmungen und Wirklichkeiten, Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin – Marburg 1994, s. 155 – 167.

[22] Zob. N. Sekunda, *The Ancient Greeks*, Osprey Elite Series 7, s. 53 – 54.

[23] Herodot, *Historiae*, VII, 158.

[24] Ksenofont, *De re equestri*, 5,13; 9,7.

[25] Sekunda, *o.c.*, s. 56 – 57.

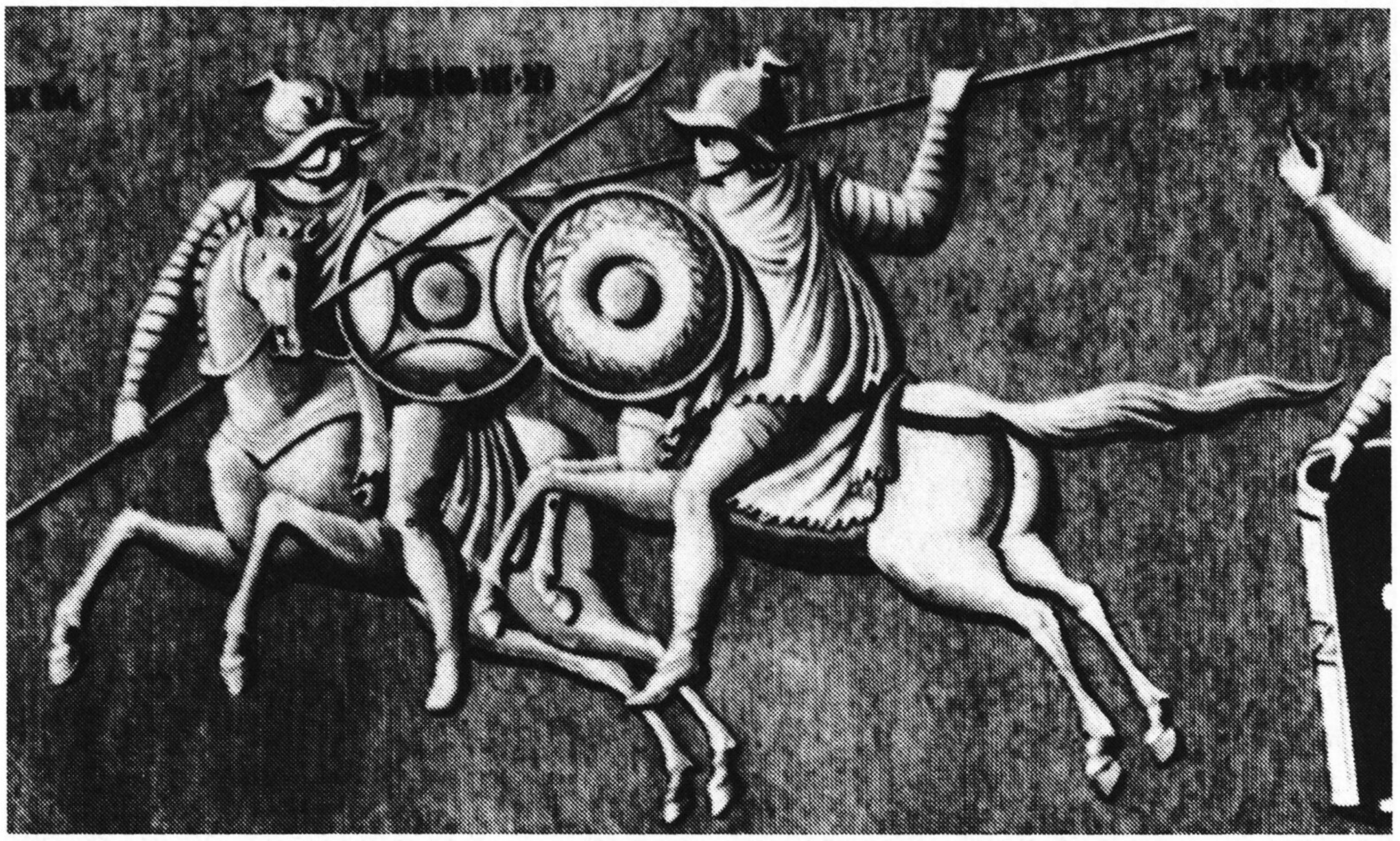
[26] „Walczą pomieszani, posługując się szybkim i odpowiednim do walki konnej uderzeniem wybranych z całej młodzieży pieszych, których ustawiają przed szykiem". Tacyt, *Germania* 6.

[27] Cezar, *De bello Gallico* I, 48.

[28] Cezar, *De bello Civile* III, 75.

[29] Cezar, *De bello Civile* III, 84.

[30] O genezie rzymskich antesignani i ich sposobach walki zob. N. Sekunda, *Republican Roman Army 200 – 104 B.C.*, Osprey Men-at-Arms Series 291, s. 33 – 34, o antesignani w czasach Cesarstwa zob. M. P. Speidel, *The Framework of an Imperial Roman Legion,* The fifth annual Caerleon lecture, in honorem Aquilae Legionis II Augustae, 1992, Cardiff s. 14 – 22.

Konni gladiatorzy. Fragment pomnika nagrobnego Umbricjusza Skaurusa z Pompejów. (Bildarchiv Foto Marburg)

twić wbicie ostrogi[35] w lewy bok konia, co automatycznie powodowało wygięcie ciała wierzchowca w lewą stronę i wzmacniało siłę uderzenia dzięki dodatkowemu wykorzystaniu ciężaru ciała skręcającego zwierzęcia. Taki sposób użycia pojedynczej[36] ostrogi był również przydatny podczas walki mieczem. Odchylenie głowy wierzchowca powiększało „pole rażenia", dawało większe możliwości operowania ciężkim i pozbawionym przeciwwagi ostrzem, eliminując niebezpieczeństwo przypadkowego zranienia konia podczas zadawania

---

[35] O ostrogach zob. M. Jahn, *Der Reitersporn*, Mannus Biblothek XXI Leipzig 1921, *passim*, J. Ginalski, *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej*, Przegląd Archeologiczny XXXVIII 1991, s. 33 – 94, K. Godłowski, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne IV 1977, s. 87 – 91, U. Giesler, *Jüngerkaiserzeitlische Nietknopfsporen mit Dreipunkthalterung vom Typ Leuna*, Saalburger Jahrbücher XXXV 1978, s. 5 – 54.

[36] E. Wolf, [w:] Tacitus, *Germania*, Leipzig – Berlin 1907, s. 16: Użycie pojedynczych ostróg, potwierdzone przez ich obecność w pochówkach germańskich, miałoby ułatwiać wchodzenie w galop z „prawej nogi". Wydaje się, iż przedstawiony schemat wspomagania pchnięcia włócznią przez ostrogę jest bardziej prawdopodobny. Niestety obie te hipotezy, dość trudno zweryfikować przez konfrontację z materiałem archeologicznym ze względu na specyficzne traktowanie ostróg przez Longobardów, jako wyznacznika pozycji społecznej (zwłaszcza ostróg krzesłowatych, owijanych srebrnym drutem), co sprawia, iż w zespołach grobowych mamy do czynienia nierzadko nawet i z kilkoma parami ostróg. zob. H. W. Böhme, *Ausgewählte Funde aus dem germanischen Königsgrab von Mušov* (Südmähren/CSFR) anläßlich der Restarierung, Archäologisches Korrespondenzblatt XXI, 1991, s. 296 – 8. zob. też T. Weski, *Die Waffen in germanischen Gräbern der älteren römischen Kaiserzeit, südlich der Östsee,* British Archeological Reports International Series CXLVII, 1982 s. 53 – 56, 256. Na innych terenach zamieszkałych przez plemiona zachodniogermańskie, prawie nie spotyka się ostróg w pochówkach., zob. Weski, *o.c.*, Karte 66.

ciosu[37]. W takich warunkach ostrogi należało używać „delikatnie i z wyczuciem", gdyż mocne uderzenie dawało zupełnie odmienny efekt: koń uciekając przed bólem gwałtownie odskakiwał w prawą stronę[38]. Ten fakt był zapewne wykorzystywany podczas wykonywania uników, gdyż gwałtowny odskok nie tylko pomagał oderwać się od przeciwnika, ale również ustawiał jeźdźca tarczą ku zagrożeniu. Takie użycie ostróg ma swoje uzasadnienie jedynie w czasie walki, gdyż w normalnych warunkach częste stosowanie tylko jednej ostrogi powoduje zobojętnienie wierzchowca na bodźce przekazywane przez drugą „nieuzbrojoną" nogę jeźdźca. Na rozwój tego szczególnego rodzaju taktyki zapewne wpłynęło zetknięcie się Germanów z jazdą rzymską. Zwłaszcza poświadczone przez Józefa Flawiusza częste użycie dzirytów musiało powodować duże straty: καὶ κατὰ γωρυτοῦ παρήρτηνται τρεῖς ἢ πλείους ἄκοντες πλατεῖς μὲν αἰχμάς, οὐκ ἀποδέοντες δὲ δοράτων μέγεθος[39]. Rzymscy jeźdźcy rzucali owymi dzirytami niejako mechanicznie, wykorzystując umiejętności nabyte podczas lat żmudnego szkolenia. Właśnie miotania dzirytów dotyczy opisany przez Arriana manewr: ἐπελάσαντες δὲ ἐπ᾽ εὐθύ, ἐγκλίνουσιν αὖ ἐς τὰ πλάγια ὡς ἐς κύκλον ἐπιστρέφοντες; ἡ κλίσις δὲ αὐτοῖς ἐπὶ τὰ δεξιὰ σφῶν γίγνεται ἐπὶ δόρυ[40]. W tym wypadku zwrot w prawo był wymuszany przez sposób rzucania dzirytami. Po rzucie ciężar ciała jeźdźca przesuwał się w prawą stronę, zwiększał się nacisk prawej nogi na bok konia, co niejako automatycznie pociągało za sobą skręt wierzchowca[41]. Arrian pisze wyraźnie, że ów manewr jeźdźcy wykonywali jadąc jeden za drugim: πρῶτος ὁ πρῶτος κατ᾽ ἀρετήν, καὶ ἐπὶ τούτῳ ὁ δεύτερος, καὶ ἐφεξῆς ὡσαύτως[42]. Piękno owej akcji miało

---

[37] O użyciu miecza z konia zob. Hyland, *o.c.*, s.158. Sposób posługiwania się mieczem przez Germanów można zrekonstruować na podstawie śladów uszkodzeń powstałych podczas walki, zob. M. Gebühr, *Kampfspuren an Schwerten des Nydam-Fundes*, Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas, Hildesheim 1980 (= Festschrift für Klaus Raddatz), s. 69 – 77. Zachowane ślady świadczą o częstym stosowaniu zasłon: pierwszej, drugiej, rzadziej piątej i szóstej. Ze względu na brak jelców, dobrze chroniących dłoń, możliwe było tylko użycie zasłon odbijających, nie stosowano też zasłon: trzeciej i czwartej. Przeważają cięcia zamachowe przełamujące, zadawane z łokcia lub ramienia. Pełne wyjaśnienie użytej terminologii szermierczej znajdzie czytelnik w pracy W. Zabłockiego, *o.c.*, s. 39 – 51. Powstawanie uszkodzeń ostrza podczas walki sprawdzano również za pomocą archeologii eksperymentalnej zob. R. Pleiner, *The Celtic Sword*, Oxford 1993, s. 159 – 164.

[38] Na taką reakcję konia zwrócił już uwagę Jahn, *o.c.*, s. 92. zob. też J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie*, Poznań 1959, s. 63 – 64; J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska, *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI – X wieku*, Poznań 1988, s. 271 – 272, 286. Niektórzy autorzy negują użycie pojedynczych ostróg ze względu na owe nieprzewidziane reakcje konia, zob. Weski, *o.c.*, s. 54. Należy jednak pamiętać, iż wszystkie manewry wykonywano w czasie walki w sytuacji bezpośredniego zagrożenia życia konia i jeźdźca, trudne do opanowania reakcje zwierząt były więc zjawiskiem normalnym, w takich warunkach stosowanie pojedynczych ostróg i restrykcyjnych wędzideł mogło być konieczne.

[39] „A w kołczanie tkwią trzy lub więcej dzirytów, z szerokimi grotami, które nie są krótsze niż ostrza oszczepów". Józef Flawiusz, *De Bello Iudaico*, III, V, 5.

[40] „Atakując prosto, zawracają w jedną stronę tak by zakreślić koło. Ten zwrot wykonują w prawo, w stronę trzymanych oszczepów". Arrian, *Ars tactica*, 36, 5.

[41] O sposobie miotania oszczepów z konia zob. Hyland, *o.c.*, s. 142 – 146.

[42] „Najpierw najlepszy i najdzielniejszy, po nim drugi, i tak dalej, po kolei". Arrian, *Ars tactica*, 36, 3.

polegać na jak najszybszym wyrzuceniu możliwie dużej liczby dzirytów[43]. Z powodu braku miejsca[44] na arenach, na których odbywały się pokazy *hippika gymnasia,* konieczność płynnego wykonywania wszystkich manewrów, zmuszała jeźdźców, którzy już wyrzucili swoje oszczepy, do możliwie najszybszego usuwania się z drogi jadącym z tyłu następcom. W takich warunkach zwrot w prawą stronę, zabierał o wiele mniej czasu niż zwrot wykonany w przeciwnym kierunku, gdyż nie wymagał przerzucania ciężaru ciała jeźdźca, co oszczędzało kilka cennych sekund. Wszystkie manewry wykonywane przez jazdę rzymską, czy to podczas pokazów, czy to w czasie walki, wymagały nie tylko długotrwałej nauki współdziałania w grupie, ale również doboru odpowiednich wierzchowców[45]. Przede wszystkim należało wyeliminować te zwierzęta, które mogły sprawiać kłopoty, zarówno konie zbyt płochliwe, jak i zbyt agresywne, tak by podczas walki uniknąć niepotrzebnego zamieszania. Tacyt patrzył na barbarzyńców z wyżyn swojej *romanitas*[46], opisując taktykę Germanów szukał informacji potwierdzających ich prymitywizm, który przeciwstawiał manewrom jazdy rzymskiej: „Lecz nie są uczeni różnych zwrotów, jak to jest w naszym zwyczaju...". Nie wydaje się, by taktyka germańskich jeźdźców, jak sądzi Allan A. Lund[47], w jakikolwiek sposób przywodziła Tacytowi na myśl pokazy *hippika gymnasia.* Oprawa towarzysząca owym spektaklom, jeźdźcy ubrani w paradne stroje z twarzami zakrytymi błyszczącymi posrebrzanymi maskami, w połączeniu z pokazem siły i sprawności świadczą[48], iż owe ćwiczenia miały zrobić wrażenie na barbarzyńcach, uwypuklając „nadludzkie" cechy Rzymian.

Germanie, których sztuka wojenna polegała raczej na osobistym współzawodnictwie niż na nauce współdziałania, nie mieli możliwości naśladowania bardzo skomplikowanych manewrów, obserwowanych u Rzymian. Przewaga jazdy rzymskiej nie dotyczyła zresztą samego uzbrojenia i wyszkolenia. Konie, których dosiadali Germanie, były mniejsze od ras używanych przez Rzymian i nie odznaczały się szczególną jakością, co zgodnie potwierdzają przekazy Cezara: *minus idoneis equis utebantur*[49] i Tacyta: *equi non forma non velocitate conspicui*[50]. Należy jed-

---

[43] Arrian, *Ars tactica* 36, 4.

[44] H y l a n d, *o.c.*, 19 – 23, zob też R. W. D a v i e s, *The Training Grounds of the Roman Cavalry*, The Archaeological Journal CXXV 1968, s. 73 – 100.

[45] H y l a n d, *o.c.*, s. 13 – 19.

[46] Zob. H.W. B e n a r i o, *Tacite View of the Empire and the Pax Romana*, Aufstieg auf Niedergang der römische Welt, 33, 5, s. 3332 – 3353. O powstaniu rzymskiej mentalności imperialnej zob. A. Z i ó ł k o w s k i, *Podbój Italii przez Rzym*, [w:] Starożytny Rzym we współczesnych badaniach, Kraków 1994, s. 49 – 81.

[47] Zob. przypis 16.

[48] Dogłębną analizę pokazów *hippika gymnasia znajdzie* czytelnik w pracy H y l a n d, *o.c.*, *passim*, zob. zwł. s. 37 – 44, zob. też M. J u n k e l m a n n, *Reiter wie Statuen aus Erz*, Mainz 1996, *passim.* O wrażeniu jakie owe pokazy robiły na Germanach mogą świadczyć rytualne depozyty zawierające rzymskie maski paradne, znalezione w Nijmegen, w sąsiedztwie obozu kohort batawskich, zob. H. van E n c k e v o r t, W. J. H. W i l l e m s, *Roman cavalry helmets in ritual hoards from the Kops Plateau at Nijmegen, The Netherlands*, Journal of Roman Military Equipment Studies, V 1994. s. 125 – 137.

[49] Cezar, *De bello Gallico*, VII 65, 5.

[50] Tacyt, *Germania* 6.

nak pamiętać, że różnica ta zauważalna w czasach Cezara, później pod wpływem importu koni i wymiany materiału genetycznego z Galią uległa znacznemu zmniejszeniu, zwłaszcza wśród plemion mieszkających blisko granicy nadreńskiej[51]. W oczach Rzymianina zwracającego uwagę na szlachetność rasy, konie Germanów musiały wyglądać nieszczególnie, opinia Tacyta dotyczyła bardziej „ogólnego wrażenia" niż rzeczywistej przydatności w czasie walki. W trudnym terenie, wśród lasów, wzgórz i bagien, konie miejscowego pochodzenia mogły sprawdzać się znacznie lepiej niż to zakładała opinia rzymskich autorów przywiązanych do widoku ras galijskich, hiszpańskich, czy też pochodzących ze wschodu koni nisańskich, hodowanych specjalnie dla potrzeb ciężkiej jazdy[52]. Różnica w wyszkoleniu wierzchowców sprowadzała się do faktu, iż rzymskie konie uczono pracy w grupie, eliminując zachowania niebezpieczne dla zwartości oddziału i płynnego wykonywania żądanych manewrów, natomiast wśród Germanów każdy wojownik sam troszczył się o ułożenie własnego konia[53].

Właśnie różnica w wyszkoleniu ludzi i koni, w połączeniu z lepszym uzbrojeniem, zwłaszcza z mistrzowskim użyciem broni miotanej, stanowiącej o istotnej przewadze jazdy rzymskiej sprawiła, iż Germanie zaczęli stosować ów szczególny sposób walki. Jeźdźcy tuż przed zderzeniem z przeciwnikiem, raptownie skręcali w prawą stronę, zwracając ku zagrożeniu tarcze i włócznie tak, aby pokonać odległość dzielącą ich od nieprzyjaciół jadąc po łuku. Znany dzięki opisowi Tacyta zwrot miałby służyć zminimalizowaniu strat powstałych wskutek użycia dzirytów, wyrzucanych przez rzymską kawalerię. W tym celu starano się raptownie zmienić kierunek jazdy, w czasie gdy deszcz oszczepów znajdował się jeszcze w powietrzu i osłonić tarczami jak największą powierzchnię ciał ludzi i koni. Towarzyszący jeździe lekkozbrojni mogli pomóc jezdnym podczas wykonywania tego manewru wybiegając naprzód i starając się dopaść brzuchów oraz pęcin rzymskich wierzchowców.

Stwierdzenie, że Tacyt pisząc „Germanię" wykorzystywał zaginione dzieło Pliniusza Starszego *Bella Germaniae*, może znacznie zwiększyć prawdopodobieństwo przedstawionej wyżej hipotezy. Opis taktyki zawarty w szóstym rozdziale „Germanii" stanowi skrót większej całości. Jest więc całkiem prawdopodobne, iż

---

[51] J. Peters, *Nutz Tiere in den Rhein-Donau Provinzen, während der römishen Kaiserzeit*, Passauer Universitätsschriften zur Archäologie II 1992, s. 44 – 46.

[52] O wartości ras koni w oczach Rzymian zob. Hyland, *o.c.*, s. 6 – 10.

[53] Zachowaniu całkowitej kontroli nad wierzchowcem służyły restrykcyjne wędzidła, zob. Hyland, *The Roman cavalry horse and its efficient control*, Journal of Roman Military Equipment Studies, III 1992, s. 73 – 80, eadem, *The action of the Newstead Snaffle bit*, Journal of Roman Military Equipment Studies, II 1991, s. 27 – 34, eadem, *The action of the Newstead cavalry bit*, Journal of Roman Military Equipment Studies, I 1990, s. 67 – 72, eadem, *o.c.*, s. 52 – 63. O wędzidłach stosowanych przez Germanów zob. S. Wilbers-Rost, *Pferdegeschirr der römische Kaiserzeit in der Germania libera. Zur Entstehung, Entwicklung und Ausbreitung des „Zaumzeugs mit Zügelketten"*, Isensee 1994, *passim*. O ważności zachowania odpowiedniej kontroli nad koniem świadczy epizod, który się wydarzył podczas bitwy pod Mons Graupius, kiedy to jeden z rzymskich oficerów zginął wskutek utraty kontroli nad własnym wierzchowcem, zob. Tacyt, *Vita Agricolae*, 37.

opis taktyki jazdy, pochodzi z tego samego źródła co wzmianka o lekkozbrojnej piechocie. Możliwe, iż wiadomość o dość niezwykłym sposobie walki stosowanym przez Germanów, wzbudziła zainteresowanie takiego zbieracza ciekawostek, jakim był Pliniusz Starszy. Ponieważ dotyczyła reakcji Germanów na użycie oszczepów przez rzymską jazdę, prawdopodobnie została włączona do tekstu właśnie powstającego traktatu *De iaculatione equestri*[54]. Ponieważ Pliniusz[55] miał zwyczaj wielokrotnego powtarzania tych samych informacji, jest całkiem możliwe, iż trafiła ona także do opisu taktyki Germanów, który bez wątpienia musiał znaleźć się w jednej z dwudziestu ksiąg *Bella Germaniae*.

Tacyt zbierając materiały do swojej „Germanii", poszukiwał faktów podkreślających „dzikość" i „prymitywizm" barbarzyńców. Dość niezwykła wiadomość o jeździe „tylko" w prawą stronę, w połączeniu z bardzo archaicznym sposobem walki piechoty współdziałającej z jazdą, znakomicie nadawała się do wykorzystania. Można przypuszczać, iż Tacyt skracając tekst Pliniusza, chciał wzbudzić zainteresowanie czytelników i włączył do swojego dzieła informację najbardziej nietypową dla Rzymian. I tak, dzięki temu zdaniu opisującemu taktykę kawalerii Germanów, można sądzić, że w szóstym rozdziale „Germanii" dźwięczą echa *Bella Germaniae libri viginti*, a pośrednio również *De iaculatione equestri*.

Warszawa

BELLA GERMANIAE LIBRI VIGINTI AND *DE IACULATIONE EQUESTRI* BY PLINY THE ELDER AND THE WAY OF FIGHT OF THE GERMAN CAVALRY. AN ATTEMPT TO INTERPRET TACITUS' INFORMATION (*GERMANIA*, 6)

Summary

Describing the ways of fight of German horse warriors in his *Germania,* Tacite stated that they did not make turns like Romans but „they ride straight ahead or with one turn right making a circle in such a way that no one stays behind". Tacitus' famous *brevitas* caused numerous interpretation problems and made difficulties to the generations of scholars. For instance a very probable supposition that in reality happened also turns to the left side, made Karl Müllenhoff introduce the following emendation *dex[tros vel sinis]tros* instead of *dextros*.

However, already at the beginning of our century, Georg von Kobilinski highlighted the fact that during a fight the eagerness to make the best possible use of a cover provided by the shield, causes that riding only to the right has a logical justification. German horse warriors turning right in a way described by Tacitus expose to an enemy their left side protected by the shield. As compared to a conventional way of charging an enemy, such an array not only secured a better protection, but also brought about the change in using the spear. One needed to place the spearshaft perpendicularly to the direction of riding, so that the spearhead could hit from above the shield's edge. Striking a blow would facilitate digging a spur into the horses left side, which automatically made a mount bend into the left side and strengthened the power of a blow thanks to using additionally the body weight of a turning animal. However, according to Ammianus Marcellinus, the necessity of manipulating both the

---

[54] L a m m e r t, *o.c.*, s. 51.

[55] O charakterystyce pisarstwa Pliniusza Starszego, zob. N o r d e n, *o.c.*, s. 310 – 312.

shield and the spearshaft at the same time, with no other protection outfit, made the German cavalry rather week. Therefore the attempts were made aimed at improvement of cavalry defences by mingling it with light armed infantry. Such a way of fighting was noticeable among Suebian tribes, and is confirmed by Caesar's information about the presence of light armed warriors among Ariovistus' retainers. Caesar's army applied such a tactics during the battles of Dyrrachium and Farsalos. In both cases the need of levelling the exceeding in number Pompeian cavalry necessitated placing among cavalry specially selected cohorts of *antesignani.* Also the Germans — which is confirmed in Tacitus' information (*Germania, 6*) used for this purpose specially chosen young warriors. Their presence forced the riders to attack arrayed in one line „in such a way that no one remains behind". Otherwise, accompanying the cavalry light armed infantry, holding during attacks horses' tails or harnesses, would be scattered by the riders and trampled by the back rank. The speed of the cavalry could not be higher that the one of a running man. It is this slowness — as the analogies from the medieval times indicate, and so does the opinion of gen. Dezydery Chłapowski, the veteran of Napoleonic wars which was of decisive importance for the rank unity and for the effectiveness of the attack.

According to Allan A. Lund, Tacitus' information could correspond to Roman reality, and more precisely to the described by Arrian manoeuvre of cavalry during *hippika gymnasia* performances. However, the turn described by Arrian, constrained by the way of throwing darts and by the lack of space on arenas, which were the place of *hippika gymnasia* shows, required a thorough training, a special selection of horses and the ability to collaborate in a team. Moreover, Arrian himself writes precisely that the riders made the manoeuvre — as he described it — one after another, which is discrepant from Tacitus' *nemo posterior sit.* What's more — the setting of *hippika gymnasia* shows, intended to impress the barbarians, brought into relief the „superhuman" features of Romans. It is difficult to imagine a situation in which Tacitus, who contrasted German „primitiveness" with the manoeuvre made by the Roman cavalry, describing the Barbarians' tactics might have in mind *hippika gymnasia* performances.

The development of this specific way of war waged by the Germans was influenced by the aim of minimising the losses resulting from using darts by the Roman cavalry. For this purpose they tried to rapidly change the direction of riding to protect with shields the biggest possible surface of human and horses' bodies. Light armed infantry, assisting the cavalry during this manoeuvre, was running ahead attempting to reach the fetlocks and abdomens of Roman horses. Tacite was likely to take such a description of Germans' fight from the Pliny the Elder's work *Bella Germaniae* — the main source he had been using when writing *Germania.*

Such an unusual way of fighting could raise the interest of Pliny the Elder's who — by reason of being a commander of cavalry (*praefectus alae*) within the regular *militae equestris* as well as thanks to the power of tradition, as a roman knight — was very much involved in the matters of horse-riding. Moreover, being in charge of a certain stretch of Rhine frontier, he was interested in collecting information about potential enemies. Just like Arrian, who enriched the traditional Hellenistic and Roman knowledge about the cavalry tactics with the communications about the ways of fighting of nations from outside the empire, Pliny could include some of the above information (also about German warriors reaction to such Roman tactics) in *De iaculatione equestri* (meaning literally "About throwing darts from horseback") which he had just been preparing at that time. Pliny's method of work, consisting in repeating frequently the same information, makes it likely that the information about such an unusual way of fighting was found in one the twenty books of *Bella Germaniae.* For Tacitus, who looked down on Barbarians from the summit of his *Romanitas,* the information about riding „only" to the right, featuring Barbarians' primitiveness, was perfectly fitting to be used. One may, therefore, hypothesise that in the sixth chapter of *Germania* the echoes from the description of such such an unusual way of fighting from *Bella Germaniae* and indirectly from *De iaculatione equestri* may be heard.

Translated by Renata Kuskowska

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

THE SHADOW OF THE LAST QUEEN OF CARTHAGE

By

ROBERT J. EDGEWORTH

This essay is devoted, first, to a remarkable woman, well known in antiquity but virtually unknown today; and, second, to the influence which the circumstances of her death exerted upon Latin literature, an influence which is largely unnoticed.

I wish I could tell you her name, but her name is not known to posterity. She was the wife of Hasdrubal, the last bearer of that famous name; he was the virtual military dictator of Carthage during its death throes in the Third Punic War.

If it be objected that Hasdrubal was not a king, strictly speaking, and his wife consequently not a queen, and the title of this essay therefore misleading, I shall plead not guilty by virtue of literary allusion. It was Orosius, in his *Seven Books of History against the Pagans* (composed in or shortly after 416), who first called her *ultima regina Carthaginis* (IV.23), "the last queen of Carthage." In this paper she will be referred to as "the queen."

It was her death, far more than her life, which caught the attention of antiquity. Accounts of her death — some brief, others quite detailed — are found in Polybius, Diodorus Siculus, Strabo, Appian, Zonaras, Livy, Valerius Maximus, Florus and Orosius.[1]

Briefly put, here are the facts as we know them. During the siege of Carthage in 147 – 146 BC, the Younger Africanus offered terms of surrender several times to Hasdrubal, and all of these were rejected. The last of these, made through the Numidian intermediary Gulussa, offered to spare the lives of Hasdrubal and his family, plus any ten Carthaginian families of his choosing, and to give them

---

[1] Polybius 38.20.7 – 11; Diodorus Siculus 32.22 – 23; Strabo 17.3.14; Appian 8.19.130 – 131; Zonaras 9.30.469; Livy, summaries of Book 51; Valerius Maximus 3.2 ext. 8; Florus 2.15 (= 1.31 Malcovati); Orosius 4.23.

ten talents and a hundred slaves to provide for their retirement.[2] This "golden handshake" was refused by Hasdrubal, despite the fact that (according to Livy[3]) his wife urged him to accept it; instead Hasdrubal swore that never would there come a day when the Sun looked down and beheld Hasdrubal alive and his city in flames.[4]

A few days later the Romans breached the wall of the beleaguered city. There followed six days of street by street, house by house fighting, marked by terrible carnage. Finally the surviving defenders withdrew to the Byrsa (the citadel) and ultimately surrendered. The number of those who surrendered and were then sold into slavery is given variously as 36.000 or 50.000[5] — but Hasdrubal was not among them. Just before the surrender he slipped out of the Byrsa carrying an olive branch — alone — and was taken to Scipio. There, according to Diodorus, he went down on his knees and begged Scipio to spare his life. Scipio granted the plea, then took him with him to the one remaining point of resistance: the Temple of Eshmoun (called the Temple of Asclepius in our Greek and Roman sources).

In that temple were gathered the nine hundred persons who knew they could not surrender and be spared, since they had formerly fought on the Roman side and had changed sides, an unforgivable offense in Roman eyes. Scipio stood in full view of the defenders and had Hasdrubal sit at his feet. When they saw Hasdrubal, the defenders cursed him most thoroughly, and then set the temple on fire, intending to die thus rather than be slain by the Romans. (One senses an almost uncanny parallel to the fate of the final defenders of Masada.) And at this point the wife of Hasdrubal came forth on the roof of the blazing temple. She had n o t surrendered.

She was dressed in her most impressive finery[6] and was accompanied by her two sons. They stood one on each side of her, dressed very simply; she spread her cloak around both of them and held each of them by the hand. She then delivered a magnificent speech, in which she condemned Hasdrubal to his face for cowardice and faithlessness and called upon all the gods of Carthage to punish him for what he had done. When she was through she killed her sons,[7] threw their bodies into the blazing wreck below, then leapt after them to her death. As Appian says: she died the death which Hasdrubal s h o u l d have died.[8]

---

[2] Diodorus 32.22.

[3] *Periochae* of Livy 51.

[4] Diodorus 32.22.

[5] Florus 1.31.16 gives the former figure, Appian 8.19.130 the latter. Orosius' estimate, at 4.23.2 – 3, is 55.000.

[6] Appian 8.19.131.

[7] Appian alone implies that she killed them before casting them down: 8.19.131, *katesphaxe tous paidas*.

[8] This opinion constitutes the closing words of Appian 8.18.131.

Can real life actually be so dramatic? I remind you that our primary source for her death is Polybius, who was an eyewitness to the fall of Carthage and probably witnessed her death.

It is surprising that no ancient source even hints at one important point: the queen is carrying out the traditional Carthaginian religious practice of slaying one's own children and burning their bodies in order to obtain the gods' compliance to some prayer of extraordinary urgency.[9] In this case, the prayer is surely her curse upon her husband (who, in fact, lived out his days peacefully under house arrest in Italy).

I argue that this unforgetable scene casts a sizable shadow into later Latin literature. I shall confine myself here to four examples: Vergil, Livy, Seneca, and the fourth century epitomator Pseudo-Victor.

In *Aeneid* IV, Dido commits suicide using both a sword and a blazing funeral pyre. Dido has many models — Medea, Ariadne, Cleopatra; but this queen is surely one.[10] Dido's speech denouncing Aeneas contains several epithets equivalent to those found in Polybius' and Appian's accounts of her speech (e.g. perfide/apiste). Each woman blames her man for sneaking away (ultimately to Italy, in both cases), calls on the gods of Carthage to punish him, and seals that prayer with her own blood amid a blaze of destruction. Vergil pointedly remarks: "It was as though the enemy were within the gates and the whole of Carthage or old Tyre were falling with flames raging and rolling over the roofs of men and gods".[11]

Next, Livy. The account of the fall of Carthage came in the lost 51st Book of his history. The two surviving summaries make it clear that the queen's suicide was regarded as the memorable event of that book. In the longer summary (the *Periochae*) the suicide receives five lines out of twenty-one; in the shorter Oxyrhynchus summary it receives four lines out of seven.[12]

So great an impact did the details of Carthage's fall and the queen's suicide make upon Livy's imagination that he reproduces them in a recurring type-scene in three other places: the fall of Saguntum, which opens the Third Decade of his history; the fall of Astapa, a relatively minor episode in Book 28; and the fall of Abydos, which opens the Fourth Decade.[13] Remember that the fall of Carthage opened the Sixth Decade. All three passages, in remarkably similar language, stress the suicide of the defenders, the voluntary deaths of the women

---

[9] On this practice, which is well documented from both literary and archaeological sources, see Lawrence E. Stager, *The Role of Child Sacrifice at Carthage*, New Light on Ancient Carthage, ed. John Griffiths Pedley, Ann Arbor 1980, p. 1 – 11.

[10] I have argued this in detail in *The Death of Dido*, Classical Journal LXXII (1976 – 1977) 129 – 133, and here summarize that argument.

[11] Vergil, *Aeneid* 4.669 – 71. The translation is that of David West, London, 1990, p. 102.

[12] Livy XIV: *Summaries, Fragments, and Obsequens*, trans. Alfred C. Schlesinger, Cambridge 1959, p. 36 – 41.

[13] I have argued this in detail in *Saguntum: A Livian Overture*, Eranos LXXXVII 1989, p. 139 – 145, and here excerpt some points from that argument.

and children, and the intentional conflagration set by the defenders in a temple or other central public place. I submit that Livy is getting his readers ready for the climax by reproducing these details so exactly at key points well in advance of the fall of Carthage.

Next, Seneca. When Euripides' Medea kills her children — two sons — Jason pleads to be given the bodies for burial, but Medea refuses[14] and flies off with them. But in Seneca's version of the play there are important differences. First, when Jason arrives on the scene he emphatically gives orders that the house be set on fire; thus, when Medea appears on the roof, the reader envisions her atop a blazing building.[15] Second, the most natural and unforced interpretation of the language of this scene is that after killing the boys Medea hurls their bodies to the ground below.[16] Now, from what source did Seneca derive inspiration for these changes from the Euripidean prototype? I suggest that we are again seeing the shadow of the last queen.

Finally, the *Epitome de Caesaribus* (c. AD 395, wrongly attributed to Aurelius Victor) states that the usurper Julianus (c. AD 297), upon the collapse of his hopes, committed suicide by stabbing himself and then casting himself upon a blazing funeral pyre. The location is the Roman province of Africa, and most commentators (including Gibbon[17]) presume that it took place at Carthage. The details may well be fictitious — either the blade or the pyre would have been quite sufficient in real life;[18] Syme has shown that the epitomators make use of sources, now lost, which were contaminated with literary fictions.[19] From what source do these details arise? Probably from Dido, and yet Dido did not actually leap to her death amid the flames (the epitomator's words are *in ignem se abiecit*, 39.4), while the last queen did do so. I suggest that the probable source of the (presumably) fictitious details was Livy, who was being vigorously copied and recirculated during the late fourth century[20].

This survey of the evidence sufficiently persuades us that the so-called "last queen of Carthage," by the manner of her death, won for herself a considerable measure of literary immortality.

Baton Rouge

---

[14] Euripides *Medea* l. 1377 – 88.

[15] Seneca *Medea* 995 – 997. The question of staging such a scene is a problem only for those who believe that Senecan tragedies were intended to be staged.

[16] Seneca *Medea* 1024: *recipe iam natos*. See the editor's note on this line in Seneca, *Medea*, ed. C.D.N. Costa, Oxford, 1973, p. 159: "she throws down the bodies to Jason in a final act of disdain: he can dispose of what is left of his own sons".

[17] *Decline and Fall of the Roman Empire*, chapter 13.

[18] I discuss some of the implications of this scene in *More Fiction in the Epitome*, forthcoming in *Historia*.

[19] R. Syme, *Fiction in the Epitomators*, Historia Augusta Papers, Oxford, 1983, p. 156 – 167.

[20] R.M. Ogilvie, preface, *Titi Livi Ab Urbe Condita I*, ed. Robert Maxwell Ogilvie, Oxford, 1974, p. vii.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

DIE TOPIK VON *EXORDIUM* UND *NARRATIO* IN DEN FRÜHEN LATEINISCHEN HEILIGENVITEN*

Von

PRZEMYSŁAW NEHRING

I Hagiographie und Rhetorik. Einleitende Bemerkungen

Im vierten Jahrhundert, als das Christentum zu einer anfangs nur geduldeten, kurz darauf sogar privilegierten Religion im römischen Staat wurde, begannen die hagiographischen Texte ein neues Heiligenideal zu verbreiten. An die Stelle des für seinen Glauben sterbenden Märtyrers tritt der Mönch als Asket, der auf alles verzichtet, was ihn mit dem irdischen Dasein verbindet und sein ganzes Leben Gott widmet. Das erste hagiographische Werk, das dieses Ideal darstellte, ist die um 357[1] entstandene *Vita Antonii*[2], des hl. Athanasius (295 – 373)[3], des Bischofs von Alexandria. Dieses Werk wurde sogleich im Westen populär, wie die rasche Verbreitung lateinischer Übersetzungen beweist. Schon etwa zehn Jahre nach dem Entstehen des griechischen Originals gab es zwei lateinische Übersetzungen der *Vita.* Die ältere, anonym überlieferte, folgt dem Wortlaut des griechischen Originals sehr genau[4]. In kurzer Zeit wurde sie von der lite-

---

* Der Artikel ist ein umfangreicher Auszug aus den zwei Kapiteln — Exordium hagiographicum sowie Narratio hagiographica — der Dissertation „Die Topik der frühchristlichen lateinischen Hagiographien", die der Verfasser am 29 Mai 1998 an der Humanistischen Fakultät der Nikolaus-Kopernicus-Universität in Toruń verteidigte.

[1] Der Datierung des Werkes wurden zwei Artikel gewidmet: L.W. Barnard (1974) und die Antwort auf diesen Artikel: B. Brennan (1976). Die in den erwähnten Arbeiten enthaltenen Erklärungen lieferten jedoch keine die angeführte Frage entscheidende Argumentierung: vgl. auch E. Wipszycka (1997), S. 161 – 163.

[2] Die Grundlage für mich war die Ausgabe: *Athanase D'Alexandrie, Vie D'Antoine, ed.* G.J.M. Bartelink, Paris 1994, Sources Chretiennes (S.C.) N. 400.

[3] Die Frage nach dem Verfasser der *Vita Antonii* kehrte im letzten Jahrzehnt als Forschungskontroverse in der wissenschaftlichen Diskussion um diese Vita zurück. Siehe Wipszycka (1997), S. 158 – 161. Die Argumente, die die traditionelle athanasianische Herkunft des Werkes bestreiten, müssen zwar sehr ernst genommen werden, befinden sich aber noch immer auf hypothetischer Ebene.

[4] *Vita di Antonio,* introduzione di Ch. Mohrmann, testo critico e commento di G. J. M. Bartelink, *Vite dei Santi I,* Milano 1974.

rarisch wesentlich kunstvolleren, aber freieren Übersetzung verdrängt, die Evagrius, der spätere Bischof von Antiochia, um 370 anfertigte[5]. Hauptsächlich durch diese Fassung wurde das Werk des Athanasius im Westen allgemein bekannt[6]. Mit der Übersetzung des Evagrius beginnt die Geschichte der lateinischen Hagiographie. Viele Motive aus der V.A. kehren in den späteren lateinischen Viten wieder: sie wirkte gattungsprägend, während die ältere anonyme Übersetzung auf die Enwicklung der Hagiographie kaum Einfluß genommen hat. Als möglichst wortgetreue Wiedergabe des griechischen Originals hat die ältere Übersetzung aber durchaus ihren Wert, wodurch man sie heute als eine Art Maßstab der Lektionen griechisches Textes ansehen kann.

Eine nicht unbedeutende Rolle bei der Verbreitung der Ideen des ägyptischen Monastizismus im Westen spielten auch die *Mönchsviten* eines der hervorragendsten Literaten unter den lateinischen Kirchenvätern an der Wende vom vierten zum fünften Jahrhunderts, des hlg. Hieronymus (347 – 419/20). Er knüpfte schon in seinem um 377 entstandenem kleinen Jugendwerk[7], der *Vita Pauli Primi Eremitae*[8] an die Vita des Athanasius an, indem er den Leser davon zu überzeugen versuchte, daß nicht Antonius, sondern Paulus aus Theben der erste ägyptische Eremit gewesen sei. Diese Vita hat novellistischen Charakter. Ihr biographischer Gehalt ist sehr gering. Die offensichtliche Abhängigkeit von der *Vita Antonii* erklärt sich aus den beiden Werken gemeinsamen Ideen, während sich ihre literarische Gestaltung stark unterscheidet. Für die weiteren Überlegungen hat jedoch dieser Aspekt, der beide Viten verbindet, grundlegende Bedeutung. Obwohl die formalen Unterschiede zwischen beider Werke sehr groß sind, muß die *Vita Pauli* bei der Analyse der Hagiographie jedoch immer herangezogen werden, deren Gattungsrahmen aus dem Werk des Athanasius stammt. Die zwischen 390 und 396 entstandene *Vita Hilarionis*[9] des Hieronymus ist das erste Beispiel für die Untergattung der Mönchsvita[10] in der lateinischen Literatur. Erst sie kann aufgrund ihrer biographischen Intention im eigentlichen Sinne als Vita gelten, d.h. als Versuch, das gesamte Leben des Protagonisten

---

[5] Dieser Text wurde neben der griechischen Version in der Patrologie Mignes herausgegeben. PG XXVI, col. 837 – 976. Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Antonii,* oder *V.A.*

[6] Siehe Altaner, Stuiber (1990), S. 330.

[7] Nur einzelne Briefe von Hieronymus können früheren Datums sein als *Vita Pauli,* vgl. Fuhrmann (1977), S. 69.

[8] Die Grundlage bildete für mich die Ausgabe: *Vita Sancti Pauli primi Eremitae di Girolamo,* ed. R. Degórski, Augustinianum, Roma 1987 ; Ich benutzte ebenfalls die Ausgabe, die sich in der Patrologie Mignes befindet; *Vita Pauli,* PL. XXIII, col. 17 – 30. Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Pauli* oder *V.P.*

[9] Die Grundlage zu weiteren Erwägungen bildete für mich die Ausgabe: *Vita di Martino, Vita di Ilarione, In memoria di Paola,* Testo e commento A. A. R. Bastiaensen, *Vite dei Santi IV,* Milano 1975, S. 69 – 143 sowie der Kommentar S. 291 – 317. Ich benutzte auch die Ausgabe der Patrologie Mignes: *Vita Hilarionis,* PL. XXIII, col. 29 – 53. Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Hilarionis* oder *V.H.*

[10] Älter sind natürlich die beiden lateinischen Übersetzungen der *Vita Antonii* von Athanasius. Vgl. Anmerkung 4 und 5.

in chronologischer Reihenfolge darzustellen. Die *Vita Antonii* war das unmittelbare Vorbild dieser Schrift, sowohl im Aufbau des Ganzen als auch in den literarischen Details. Die dritte der sogenannten *Mönchsviten* des Hieronymus, die *Vita Malchi*[11], entstand etwa in der gleichen Zeit wie die Hilarionvita. Sie ergänzt die Trilogie von Mönschsviten, kann aber, ähnlich wie die *Vita Pauli*, aufgrund ihrer Form nicht als rein biographisches Werk betrachtet werden. Der Verfasser bezeichnet sie zu Beginn als eine Art literarischer Übung, die er nach einer längeren Zeit der schriftstellerischen Untätigkeit brauche, bevor er sein beabsichtigtes Hauptwerk in Angriff nehmen könne, eine Darstellung der Kirchengeschichte von der Ankunft des Erlösers bis in die eigene Zeit[12]. Die Verbindung dieser *Vita* mit anderen früheren Viten auf Gattungsebene ist ungewöhnlich schwierig. Die Form dieses Opusculums unterscheidet sich so sehr von anderen lateinischen Viten des vierten und fünften Jahrhunderts, daß ich mich entschieden habe, es in den weiteren Überlegungen zur Topik der frühen lateinischen Heiligenviten nicht zu berücksichtigen.

Der erste Heilige, der im Westen lebte und wirkte und dessen Leben zum Thema eines ganzen Zyklus hagiographischer Werke wurde, war der hl. Martin von Tours. Der Verfasser seiner Vita sowie einer Reihe von Briefen und Dialogen, die dem Heiligen gewidmet sind, war der hervorragende lateinische Literat Sulpicius Severus (um 363 – 420), der sich selbst zur Askese bekehrte[13]. In den weiteren Erwägungen werde ich mich fast ausschließlich mit der *Vita Martini*[14] beschäftigen. Sulpicius Severus beschrieb den idealen Lebensstil des Mönchs, der zum Vater des westlichen Mönchtums wurde, das sich in mancherlei Hinsicht stark vom östlichen Mönchstum unterschied, das ihm voranging und aus dem es entstand[15]. Das von Severus anhand der Lebensbeschreibung Martins exemplifiezierte Heiligenideal beschränkt sich nicht ausschließlich auf die Askese, sondern bezieht auch das Bischofsamt des Heiligen ein, der viele Jahre lang die Lebensweise eines Mönchs mit den Pflichten des Oberhirten in der gallischen Stadt Tours verband.

Als Paulinus von Mailand im Jahre 422 auf die Bitte des hl. Augustinus die Vita des hl. Ambrosius verfaste, teilte er dem Leser bereits in der Einleitung mit, daß die *Vita Ambrosii*[16] zur gleichen Gattung gehöre, wie die oben genann-

---

[11] *Vita Malchi,* PL. XXIII, col. 53 – 60.

[12] Ebd., col. 53 B: *Ita et ego qui diu tacui (...), prius exerceri cupio in parvo opere (...) ut venire possim ad latiorem historiam...*

[13] Zum Thema Sulpicius Severus siehe umfangreicher Stancliffe (1983), S. 15 – 70.

[14] Ich stützte mich auf die Ausgabe: *Vita di Martino in: Vite dei Santi IV,* cur. Ch. Mohrmann, Fondazione Lorenzo Valla, 1983, S. 4 – 67 und den Kommentar S. 245 – 290. Ich benutzte auch sehr oft die Ausgabe: Sulpice Severe, *Vie de S. Martin I-III, ed.* J. Fontaine, Paris 1967 – 69 (S.C. 133 – 135). Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Martini* oder *V.M.*

[15] Vgl. Stancliffe (1983), S. 22.

[16] Die Grundlage war für mich die Ausgabe: *Vita di Ambrogio* in: *Vite dei Santi III,* cur. Ch. Mohrmann, Milano, 1981, S. 51 – 125 und der Kommentar S. 280 – 335. Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Ambrosii* oder *V. Amb.*

ten Werke des Athanasius, des Hieronymus und des Sulpicius Severus (*V. Amb.* I,1).Dieses Werk unterscheidet sich auf formaler Ebene wesentlich von den früheren Heiligenviten, die der Verfasser als Vorbild bezeichnet. Aber die Intention des Paulinus — die Darstellung des Heiligenideals, sein Lob und die Anregung zur Nachahmung — erlauben, dieses Werk als ein weiteres Stadium in der Entwicklung der biographischen lateinischen Hagiographie zu betrachten. Obwohl der hl. Ambrosius vor allem als Bischof und Politiker dargestellt wurde, der zu seiner Zeit eine ungewöhnlich wichtige Rolle spielte, legte der Verfasser der Vita Wert darauf, Ambrosius auch als Geistlichen und Asketen darzustellen.

Eine andere Vita, die das Heiligenideal am Beispiel eines Bischofs darstellt, ist die um 432 entstandene *Vita Augustini*[17] des Possidius, der Bischof von Kalama war. Die in der Vita beschriebenen Aktivitäten des Augustins konzentrieren sich hauptsächlich auf die Auseinandersetzungen mit verschiedenen damas verbreiteten Häresien. Der Hagiograph läßt das Engagement seines Protagonisten in zeitgenössischen politischen Ereignissen völlig unerwähnt. Die schriftstellerische Tätigkeit des Bischofs von Hippona schätzte Possidius dagegen sehr. Er maß seinen Werken einen so hohen erbaulichen Wert bei, daß er sogar beschloß, am Ende des Vita ein vollständiges Verzeichnis der Werke des Augustinus anführte, das dem Leser den Gebrauch dieser riesigen Hinterlassenschaft erleichtern sollte. Ein ungewöhnlich wichtiges Element im Bild der Heiligkeit des Augustinus, wie aus dem Werk Possidius' hervorgeht, ist seine Tätigkeit als Stifter der *communiones monachorum* in Nordafrika. Ähnlich wie im Falle der *Vita Ambrosii* haben wir es hier mit dem Ideal eines Heiligen zu tun, der, obschon Bischof, der asketischen Tradition verpflichtet bleibt.

*

Die Heiligenviten sind noch der antiken lateinischen Literatur zuzurechnen. Die Forscher sahen formale Wurzeln der Hagiographie sowohl in der peripatetischen[18], alexandrinischen[19] Biographie ‚als auch in den spätantiken Viten der Philosophen[20]. Man verwies auch auf die Schablonenfunktion des Enkomions[21],

---

[17] Die Grundlage war für mich die Ausgabe: *Vita di Agostino* [in:] *Vite dei Santi III,* cur. Ch. Mohrmann, Milano, 1981, S. 128 – 241 und der Kommentar S. 339 – 449. Desweiteren zitiere ich dieses Werk als *Vita Augustini* oder *V. Aug.*

[18] Auf diese Weise analysierten die Struktur der *Vita Antonii:* Mertel (1909) und Priesnieg (1924). G.J.M. Bartelink unterzog diesen Standpunkt prinzipieller Kritik (1982), S. 45 – 47.

[19] Kemper (1904) bewies, daß die *Vita Martini, Vita Ambrosii und Vita Augustini* im Einklang mit dem Kompositionsschema komponiert wurden, dessen sich Svetonius in den *Kaiserviten* bediente, einem Werk, das als vorbildliches Beispiel für die Biographie mit alexandrinischen Einschlag gilt. Eine überzeugende Kritik dieses Standpunktes enthält der Artikel von Luck (1964).

[20] Vertreter dieser Anschauung waren Holl (1912) sowie Reitzenstein (1914).

[21] Als erster benutzte einen solchen Interpretierungsschlüssel im Bezug auf die *Vita Antonii* List (1930), er wurde auch von Cavallin (1934) übernommen. Diese Anschauung analysierte Bartelink kritisch in seinem Artikel über die literarische Gattung von *Vita Antonii* (1982), S. 57 f.

nach der sie entstehen sollten. Die Vorschläge sind jedoch in gewissem Sinne problematisch. Zum Ersten deshalb, weil die von F. Leo zu Beginn unseres Jahrhunderts definierten Arten der antiken Biographien keine festen, für die antike Literatur typischen literarischen Gattungen sind. Ihre distinktiven Merkmale sind nicht so klar, als daß man mit ihrer Hilfe die Heiligenviten eindeutig klassifizieren könnte. Zum Zweiten führte die Annahme eines konkreten biographischen Vorbilds, das für die Hagiographie eine formale Schablone sein könnte, gewöhnlich zu weitgehenden Vereinfachungen, welche die Richtigkeit eines Konzepts in Frage stellen. In der neuesten einschlägigen Literatur werden derartige Interpretationsätze daher mit großer Vorsicht formuliert. Spätantike Heiligenviten können natürlich nicht ohne Bezugnahme auf die gesamte lange Tradition der klassischen Literatur untersucht werden, deren natürlicher Bestandteil sie doch sind. Ihre Verwurzelung in der klassischen Literatur läßt sich jedoch vor allem auf der formaler Ebene beobachten: in der rhetorischen Ausgestaltung bzw. der Struktur der Erzählung[22]. Dieser wichtige Aspekt wurde aber bisher noch kaum bearbeitet.

Die frühen Heiligenviten propagierten in lateinischer Sprache ein Vorbild der Heiligkeit, das für die Zeit charakteristisch war, in der sie entstanden, bewiesen die Überlegenheit des Christentums über die Kultur des klassischen Heidentums im weitesten Sinne und propagierten die Auslegung des Glaubens, wie sie von ihren Protagonisten angenommen wurde, wobei sie die in jener Zeit florierenden Häresien restlos verurteilten. Die Propagandafunktion dieser Literatur ist somit sehr groß. Die Verfasser der frühen Viten überzeugten ihre Leser natürlich mit Hilfe rhetorischer literarischer Mittel. In überwiegendem Maße sind das Überredungskünste mit klassischem Einschlag, obwohl hier auch die typisch christliche Rhetorik gegenwärtig ist, die in der jüdischen Tradition wie auch im Neuen Testament verwurzelt ist[23].

Indem ich die Propagandafunktion der hier untersuchten Werke als Ausgangspunkt nehme, versuche ich, Licht auf die schriftstellerische Werkstatt ihrer Verfasser zu werfen. Mit einer für ihre Zeit zumindest durchschnittlichen Bildung, mußten sie mit der Kunst vertraut sein, eine Rede zu entwerfen und ihren Standpunkt[24] glaubhaft darzustellen, was sich auch in ihren Werken widerspiegelte. In der antiken Literatur, zu der die hier analysierten Werke zweifellos noch gehören, gab es für die Prosa keine andere Literaturtheorie als die Rhetorik[25].

---

[22] Vgl. Mohrmann (1974), S. X.

[23] Die sog. Christliche Rhetorik stützt sich weitgehend auf die Sprache der Psalmisten und Propheten. Charakteristisch dafür ist die Unterordnung aller Kräfte des Redners einer Überlieferung — Jesus und dessen Auferstehung. Die charakteristischste Redeform, die sich in der Praxis auf die „christliche Redekunst" beruft, war in der Kirche immer die Homilie. Zu diesem Thema umfassender siehe G. A. Kennedy (1983), S. 180 – 186.

[24] Vgl. Marrou (1969), S. 448 – 450.

[25] Einzig für das Epos und die Tragödie bestehen die Bemerkungen von Aristoteles, enthalten in seiner Poetik.

Die Disposition der Materials in den Werken der Spätantike entspricht den von den einzelnen Theoretikern unterschiedenen Redeteilen[26]. Die Merkmale eines gut angelegten *Prologs,* der *narratio,* der *argumentatio* und des *Epilogs* wurden in den theoretisch-rhetorischen Werken des Altertums genau ausgearbeitet. Darin besteht also der Interpretationsschlüssel, mit dessen Hilfe man auch die hagiographische Literatur lesen kann, was, so hoffe ich, im folgenden überzeugend dargestellt wird.

Ein wesentliches Problem, das schon zu Beginn gelöst werden muß, ist das Definition des Begriffs „Topik". Topos ist ein Begriff, der aus der Rhetorik Eingang in die Literaturtheorie fand. Eine eindeutige Definition gibt es nicht. Die seit dem Altertum bestehende terminologische Unsicherheit bewirkte, daß dieses Wort auch heute oft auf verschiedene Weise verstanden wird[27]. *Topos* wurde zu einem in seiner Bedeutung ungewöhnlich vielschichtigen Begriff. Es besteht die Tendenz, fast alle wiederholbaren literarischen Motive als Topos zu bezeichnen, wobei ihre rhetorischen Konotationen unbeachtet bleiben. Den Versuch, im weitesten Sinne einen Bedeutungsbereich für den Ausdruck *Topik* festzulegen, unternahm B. Emrich in seiner Studie *Topik und Topoi*[28]. In der Zusammenfassung zieht er eine Schlußfolgerung, die es, wie ich meine, wert ist, hier vollständig angeführt und im Laufe der hier weitergeführten Erwägungen als Definition behandelt zu werden: „Eine Untersuchung, die ihr Beobachtungsfeld nicht durch eine zu enge Vorstellung von Topik und Topos einschränkt, muß zu dem Ergebnis kommen, daß wir es hier mit Hilfsmitteln zu tun haben, die in logischen Operationen, allgemein gültigen Sätzen, fertigen Beweisen, grundlegenden Themen, wichtigen Gegenstandsbereichen, psychologischen Einsichten und psygagogischen Praktiken, Methoden zum Auffinden von Beweisen, schematisierten Fragen, altbewährten Erwägungen und in Prinzipien für die Gestaltung bestimmter Teile der Rede, für Schilderung und Beschreibung bestehen"[29]. Nach der oben zitierten Interpretation des Ausdrucks *Topik* ist seine argumentatorische Konotation sowohl auf logischer als auch rhetorischer Ebene die wesentlichste. Gleichzeitig weitet sie sich kühn auf andere Mittel aus, die dem Bau einer rhetorischen Aussage dienen. Diese Auffassung erscheint mir überzeugend im Hinblick auf ihre starke Anlehnung an die rhetorische Theorie des Altertums bei gleichzeitiger Berücksichtigung der wichtigsten Stufen in der Entwicklung des *Topos*-Begriffs selbst. Es ist auch aus der Sicht des Literaturforschers ein sehr nützlicher Katalog von Bedeutungen, mit denen man ihn unterlegen kann.

---

[26] Siehe Curtius, S. 77.

[27] Ein Beispiel dafür ist die Diskussion, die in dieser Sache unter den polnischen Literaturwissenschaftlern geführt wurde, berichtet und zusammengefaßt von J. Abramowska. Vgl. J. Abramowska (1982).

[28] Vgl. Emrich (1977).

[29] Ebd. s. 120.

II *Exordium hagiographicum*

Die Hauptaufgabe der Einleitung, deren Wurzeln in den Gerichtsreden zu suchen sind, war eine dreifache Wirkung auf den Adressaten (*auditorem benevolum, docilem, attentum facere*)[30]. Erstens sollte also sein Wohlwollen erreicht werden, zweitens sollte bewirkt werden, daß er den Inhalt der Rede aufnimmt und drittens, daß er sich für das Thema interessiert. Auf vier verschiedene Arten wurde die Geneigtheit des Zuhörers erreicht[31]. Der Verfasser mußte sich selbst in ein günstiges Licht stellen (*ab nostra persona*), seine Gegener jedoch in ein möglichst schlechtes (*ab adversariorum persona*). Um die Sympathie des Adressaten zu erlangen, lobte man ihn, im Einklang mit der rhetorischen Theorie, in der Einleitung des Auftritts (*ab auditorium persona*). Zum gleichen Zweck nutzte man auch die Attraktivität des Themas (*a causa, a rebus ipsis*).

Die zweite der Einleitungsfunktionen (*auditorem docilem facere*) ist eng mit der dritten (*attentum parare*) verbunden. Der Redner mußte seinem Publikum gleich zu Beginn des Auftritts das gewählte Thema vorstellen es attraktiv machen. Zu diesem Zweck konnte man die Argumente hervorheben, die den Adressaten des Werkes unmittelbar betrafen oder seine Aufmerksamkeit mit rhetorischem Scmuck fesseln.

II 1. *Auditorem benevolum parare*

Das didaktische Werk, das dem Leser ein zum Nachahmen empfohlenes Vorbild vorstellt, sollte wohlwollend gelesen werden. Denn nur, wenn das Werk wohlwollend aufgenommen wurde, konnte der Adressat der Vita von den ungewöhnlichen Werten überzeugt werden, die das Lebenswerk des Heiligen verkörperte und zu seiner Nachahmung angeregt werden. Die Hagiographen bedienten sich in den Einleitungen besonders gern des von den lateinischen Redetheoretikern sogenannten *modus de nostra persona.* Der Schriftsteller akzentuierte gewöhnlich sehr seine Bescheidenheit, indem er seine schriftstellerischen Fähigkeiten angesichts der Ernsthaftigkeit und Schwere des von ihm gewählten Themas verringerte, er entschuldigte sich auch dafür, daß es ihm unmöglich sei, das Thema vollkommen auszuschöpfen. Eine solche *deminutio* war als rhetorisches Argument eines der populärsten Mittel, die angewendet wurden, um das Wohlwollen des Adressaten des Werkes zu erlangen[32].

Hieronymus schrieb im Prolog der *Vita Pauli*, daß er sich aus dem Grunde dafür entschied, das Werk dem Leben des hl. Paulus zu widmen, weil darüber noch nicht geschrieben worden sei und nicht, weil er an sein eigenes Talent glaubte (*V.P.* 1,21). Als der Verfasser den gleichen Topos in der Einleitung zur *Vita Hilarionis* verwendete, bezeichnete er das Thema seines Werkes als

---

[30] Quint. IV, 1, 41.
[31] *Rhetorica ad Herennium* I, 4, 8.
[32] Vgl. Curtius (1997), S. 90 – 91.

schwieriger als die Epen Homers (*V.H.* 1,4)[33]. Sulpicius Severus begründet vor den Lesern die Wahl seines Themas damit, daß es nur von hervorragenden Autoren bewältigt werden könne (*V.M. ep. ded.*,1). Paulinus erklärt im Prolog zur *Vita Ambrosii*, daß sein literarisches Talent nicht so groß sei wie das der früheren Hagiographen — Athanasius, Hieronymus und Sulpicius Severus (*V. Amb.* 1,2). Sein eigenes Talent (*ingenium*) und seine rhetorischen Fähigkeiten (*sermo*) unterschätzt auch Possidius im Prolog zur *Vita Augustini.* Er unterstreicht, daß er sich, während das Werk enstand, ständig und in erster Linie um die Entwicklung und Stärkung der Kirche zu bemühen hatte und bezeichnete seine schriftstellerischen Möglichkeiten als eher bescheiden (*V. Aug.*I,1*: (...) studens ex qualicumque*[34] *adcepto ingenio et sermone*).

Schon in klassischer Zeit war die Akzentuierung des fehlenden Glaubens an die eigene schriftstellerische Kompetenz typisch für die exordiale Topik[35]. In der späteren lateinischen Literatur ist sie ein außergewöhnlich populärer Bestandteil der Einleitung[36]. Im christlichen Schrifttum fiel dieses Argument auf außerordentlich fruchtbaren Boden. Denn es bot dem Schriftsteller eine ausgezeichnete Möglichkeit, seine *humilitas* hervorzuheben, eine für das christliche Wertdenken sehr bedeutende Tugend.

Athanasius erklärte die Tatsache, daß er die Berichte anderer Mönche, die längere Zeit mit Antonius zusammengelebt hatten, nicht berücksichtige, mit der Eile, in der er die Vita des Eremiten schreiben mußte. Dadurch ließ er erkennen, daß er sein Thema aus Gründen, die er selbst nicht zu verantworten hatte, nicht entschöpfend behandeln konnte (*V.A. prooem.*, 839 – 840). Sulpicius Severus wendet dagegen ein, daß er nicht zu allen Fakten aus dem Leben Martins Zugang hatte, da dieser großes Aufsehen vermied und sich bemühte, seine ungewöhnlichen Tugenden zu verbergen (*V.M.* I, 32 – 37).

Ein Schriftsteller, der im Bemühen, seine eigene Bescheidenheit darzustellen, in der Einleitung seines Werkes seine fehlenden Fähigkeiten oder ungenügende Vorbereitung auf die Bearbeitung eines solchen Themas erklärte, mußte die Wahl des Themas rhetorisch begründen. Zu diesem Zweck wurden äußere Umstände dargestellt, die die Verfasser zum Schreiben veranlaßten. Die Hagiogra-

---

[33] Hilarius von Arles knüpft in der Einleitung zu: *Sermo de vita Honorati* deutlich an die obige Aussage von Hieronymus an. Der Verfasser lenkt ein, daß er nicht an sein Talent glaubt und keine Hoffnung auf seine eigene rhetorische Werkestatt hegt. Seiner Meinung nach ist das Thema des Werkes so ernst, daß selbst ein Schöpfer mit ausgezeichneten rhetorischen Fähigkeiten nicht in der Lage wäre, es dank der Redekunst zu zieren, er könnte noch dazu durch dessen Schwere besiegt werden. Das Echo Hieronymus' ist hier so deutlich, daß man direkt von einem Zitat aus den Paulus- und Hilarionviten sprechen kann (*V.Hon.* 3, 17 – 21). Der Topos, durch den der Verfasser seinem Werk Wert verleiht, indem er sich mit Homer selbst vergleicht, erscheint auch am Schluß der *Vita Martini (V.M, XXVI, 3).*

[34] Das an diese Stelle benutzte Pronomen *qualisqumque* ist eher im negativen Sinne zu verstehen, wie Bastiaensen argumentiert, vgl. *V.Amb.* XI, 12 – 13; siehe A.A.R. Bastiaensen (1981), S. 340.

[35] Vgl. z.B. Cic. *Pro Archia Poeta,* I, 1; Plin. *Historia Naturalis, Praef.* 12.

[36] Vgl. Curtius (1996), S. 93 – 95; 410 – 415.

phen nannten meistens zwei Faktoren, die zum Enstehen des Werkes geführt hatten. Sie rechtfertigten erstens ihre Unternehmen damit, einer Bitte oder manchmal sogar Forderung zu entsprechen. Die Person oder Gruppe, die sich an den Verfasser mit der Bitte, den Text zu schreiben, wandte, wird zum rhetorischen Adressaten des ganzen Werkes. Die Einleitung ist dann eine Art Widmung, die dem Werk vorangeht. Im Falle der hier analysierten Viten haben die Prologe zur *Vita Antonii, Vita Martini* und *Vita Ambrosii* eine solche Form. Athanasius erklärt, die Vita sei in Briefform verfaßt, weil eine nicht näher bestimmte Gruppe von Asketen, die irgendwo außerhalb Ägyptens leben[37], eine entsprehende Bitte an ihn gerichtet habe (*V.A.* prooem. 839). Evagrius arbeitete auf die Bitte Innocents[38] hin, wie aus dem Widmungsbrief an ihn hervorgeht, den er seiner Übersetzung voranstellte (*V.A., ep. ded.* 833 – 834). Eine ähnliche Entstehungsgeschichte seines Werkes stellt Sulpicius Severus im Widmungsbrief an Desiderius dar, der der *Vita Martini* vorangeht und gleichzeitig als Einleitung dient (*V.M., ep. ded.* 1). Er habe sich, so der Verfasser, nur deshalb entschieden, das Werk zu publizieren, weil ihn der Adressat des Briefes so dringend darum gebeten habe (*V.M., ep. ded.* 1). Paulinus von Mailand schrieb die *Vita Ambrosii*, weil er die Bitte oder sogar Forderung des Augustinus nicht ablehnen konnte (*V.Amb.* I, 1).

Der Topos „Antwort auf eine Bitte oder Forderung" wurde sowohl in den Prologen klassischer[39] als auch später christlicher[40] Werke gern benutzt, um die Entstehung eines Werkes zu erklären. Die paganen ebenso wie die christlichen Verfasser gebrauchten jeweils in diesem Falle sehr ähnliche Formulierungen. Die Anregung oder Bitte, ein Werk zu verfassen wurde gewöhnlich mit den Verben *hortari, rogare, petere* (manchmal findet man auch das Wort *iubere*) oder davon abgeleiteten Substantivformen ausgedrückt[41].

Der zweite Grund, der in den Einleitungen der Heiligenviten oft angegeben wird und der die Wahl des Themas durch den Verfasser rechtfertigen soll, ist das Bedürfnis, die Tugenden ungewöhnlicher Personen zu beschreiben. Der Stoff des Werkes erklärt also seine Entstehung (*modus de re ipsa*). Diese Argumentionstechnik ist tief in der klassischen Literaturtradition verankert. Hieronymus zitiert im Prolog der *Vita Hilarionis* den Satz des Sallust (*Eorum enim, qui fecere, virtus, ut ait Crispus, tanta habetur quantum eam verbis potuere extollere preclara ingenia,* vgl. Sal. *Cat.* 8,4.), der in seiner gnomischen Form eben diese

---

[37] Als Adressaten verstand man gewöhnlich die ihren Klosterweg beginnenden Mönche, die der Alexandriner Bischof während seiner westlichen Verbannungen in Trier kennenlernte, wo er in den Jahren 335 – 337 weilte, sowie in Italien, 340 – 346. Vgl. Wipszycka (1997), S. 164.

[38] Innocent, gemeinsamer Freund Hieronimus' und Evagrius', Presbyter. Vgl. Hier. *Epist,* I, 15. Gestorben 374. Sein Todesdatum wird als *terminus ante quem* für das Entstehen der Übersetzung von Evagrius betrachtet, denn sie ist mit Sicherheit dem lebenden Innocent gewidmet.

[39] Vgl. Cic., *De oratore* I, I, 4; Verg., *Georgica* III, 41; Plin. Min., *Epist.* I, 1.

[40] Vgl. Cyprianus., *Ad Quirin., praef.,* 4; ebd., *Ad Fortunat., praef.,* 8; Hier., *Epist.* 1, 2; Sulp. Sev., *Chronica.* I, I, 1.

[41] Vgl. Janson, (1964), S. 117.

literarische Pflicht begründet. Den konkreten, oben zitierten Satz aus *De coniuratione Catilinae* verwendete auch der hl. Augustin im 18. Buch *De Civitate Dei*[42], den gleichen Gedanken finden wir außerdem in anderen Werken, die mehr oder weniger aus derselben Zeit[43] stammen. Als Hieronymus in die Diskussion, wer der bedeutendste unter den ägyptischen Eremiten gewesen sie, eingriff, schrieb er in der *Vita Pauli*, daß diese Vita eine wesentliche Lücke ausfülle. Dem hl. Paulus gebühre das gleiche wie dem hl. Antonius, d.h. ein literarisches Werk, durch das sein Name den Menschen in Erinnerung bleibe (*V.P.* I, 18 – 21). Ähnlich wie im Falle der früheren *Vita Pauli* fühlt sich Hieronymus auch in der Einleitung zur *Vita Hilarionis* verpflichtet, das wahre Bild seines Helden darzustellen, das in den Augen seiner Leser durch ein früheres Werk eines anderen Verfassers falsch gezeichnet sein könnte. Die *Vita Hilarionis* will daher als historisches Werk verstanden sein, im Gegensatz zur Lobrede auf den verstorbenen Hilarions, die Epiphanius, der Bischof von Salamina auf Zypern verfaßte (*V.H.* I, 4 – 5). Sulpicius Severus schrieb in der *Vita Martini* geradeheraus, daß es gehöre sich nicht, die Tugenden eines so großen Mannes wie seines Protagonisten dem Vergessen preiszugeben (*V.M., ep. ded. 5*).

Ad captandum benevolentiam des Lesers sollen die literarische Mittel zu Beginn der Prologe dienen, durch die der Verfasser in den Augen der Leser glaubwürdig erscheint. Diesem Zweck sind daher Angaben über persönliche Kontakte des Hagiographen zu dem von ihm beschriebenen Heiligen ebenso untergeordnet sowie Erklärungen, die sich ausschließlich auf geprüfte und sichere Quellen stützen. Athanasius beruft sich vor allem auf eigene Erinnerungen und versichert gleichzeitig, daß er selbst Antonius oft gesehen habe (*V.A. prooem.*, 839 – 840). In der *Vita Pauli*, einem Werk mit deutlichem Polemik gegen Athanasius, beruft sich Hieronymus namentlich auf das Zeugnis zweier des Schüler Antonius, die die Schlüsselthese des ganzen Werkes, Paulus sei der erste ägyptische Eremite gewesen bestätigen sollten (*V.P.* I, 10 – 13.). Selbst Athanasius nennt in seinen Werk diejenigen nicht mit Namen, die den Protagonisten begruben. Es sind diejenigen, die bis zum Ende bei ihm waren, und die als einzige die Grabstätte ihres Meisters kannten[44]. Diese Quelle mußte bei den Lesern vollkommenes Vertrauen erwecken. Am Ende des ersten Kapitels der *Vita Martini* erklärt Sulpicius Severus, er würde eher schweigen, als etwas Unwahres zu behaupten (*V.M.* I, 42 – 44). Ähnliches versichert auch der Verfasser der *Vita Ambrosii (V. Amb.* II, 1 – 5). Beide Hagiographer beschwören ihre Leser, zu glauben, was sie lesen werden. Das ist eine besondere Apostrophe an der Adressaten. Das an dieser Stelle verwendte Verb *obsecro* und die nachfolgende rhetorische Figur, die ihren Namen von ihm ableitet und als *obsecratio* bezeichnet wird, ist für verschiedene Gebetsformen charakteristisch und ver-

---

[42] Aug., *De civit. Dei,* XVIII, 2, 41.
[43] Vgl. Janson (1964), S. 150.
[44] Vgl. Palladius, *Historia Lausiaca* XXI, 1. 8 – 9.

stärkt die Bitte des Verfassers entschieden. Paulinus von Mailand schreibt in der Einleitung seines Werkes, er habe nur glaubwürdige Quellen benutzt. Die in der Vita enthaltenen Informationen sollen entweder von Mitarbeitern des Ambrosius stammen, oder von der Schwester des Bischofs — Marcelina. Paulinus beruft sich am Ende auf das, was er selbst gesehen habe, als er an der Seite des Heiligen arbeitete sowie auf die Berichte derjenigen, die erzählen, daß ihnen Ambrosius an verschiedenen Stellen nach seinem Tode erschienen sei (*V. Amb.* I, 11 – 18)[45]. Possidius, der längere Zeit in der nächsten Umgebung Augustins verbrachte, versichert ebenfalls, er habe in der *Vita Augustini* das beschrieben, was er selbst gesehen, bzw. was persönlich von Augustinus erfahren habe (*V. Aug.* I, 8 – 9).

Die hagiographischen Exordia versicherten, obwohl sie vollkommen rhetorisiert waren, paradox erwiesen häufig, daß die Werke, die sie einleiteten, nicht rhetorisch und in ihrer Sprache einfach seien. Die moralische Abwertung der Rhetorik ist im frühchristlichen Schrifttum ein geläufiges Motiv[46], das in der Hagiographie gern wiederholt wird. Die Verfasser dieser Art von Literatur waren sich dessen bewußt, daß sie die Möglichkeit hatten, die Ansichten der Adressaten der rhetorisierten Werke zu manipulieren — was Immoralismus zuließ — und lehnten ostentativ die Kunst des Wortes ab, *de facto* aber nutzten sie diese reichlich, um ihre Ziele zu erreichen, die sie sich für die Überredung gesetzt hatten. Das negative Verhältnis der christlichen Autoren zur antiken Redekunst hat seine Wurzeln im Neuen Testament. Der hl. Paulus kontrastiert im Kapitel I und II 1Kor. die klassische Philosophie und Rhetorik mit dem, was er selbst seinen Adressaten zu übermitteln hat. Für den Hagiographen war die Distanzierung von der Rhetorik oder sogar ihre Ablehnung noch eine Mittel, die Vita glaubwürdig zu machen, was immer darauf abzielte, das Wohlwollen des Lesers zu erhalten.

Die *Vita Hilarionis* soll die Lobrede des Epiphanius, des Bischofs von Salamina auf Zypern[47], zu Ehren des Heiligen vervollständigen. Der Verfasser will nicht als Lobredner betrachtet werden, sondern als Historiker. Die rhetorische Methode des Epiphanius, von der er selbst sich abgrenzt, bezeichnet Hieronymus, im Gegensatz zu seiner historischen Absicht, als Benutzung von *locis communibus* (V.H. I, 16 – 17). Der Verfasser der *Vita Martini* äußert sich schon im Widmungsbrief des Werkes abwertend über die Redetheorie und schreibt, daß die Erlösung der Welt nicht von Rednern, sondern von Fischern prophezeit wurde (*V.M. ep. ded.* 4)[48]. Paulinus lehnt in der *Vita Ambrosii* auf ähnliche Weise

---

[45] Die letzteren Informanten — Zenobius, Bischof von Florenz und die gläubige Panzofia — nennt der Verfasser beim Namen im L. Kapitel der Vita.

[46] Vgl. Cichocka, Lichański (1993), S. 67 – 68.

[47] Diese griechische Lobrede blieb nicht erhalten und außer Hieronymus wird sie von keinem anderen antiken Verfasser zitiert.

[48] Über das christliche Verhältnis zur Rhetorik aufgrund der Analyse der u.a. von mir hier zitierten Absätze aus dem Widmungsbrief, der der *Vita Martini* vorangeht, schreibt Norden (1923), S. 530 f; und später Janson (1964), S. 135 – 140.

die erlesene Ausdrucksweise ab und stellt fest, daß dem Leser, der im Text rhetorischen Prunk (*pompam eloquentiae*) suche, gleichzeitig das Wissen davon verlorengeht, was das wichtigste ist, nämlich die Tugenden des beschriebenen Helden *(V. Amb.* I, 20 – 24).

Die Verfasser lehnten in den Einleitungen der Viten nicht nur die Rhetorisierung ab, sondern versicherten sogar, daß die Sprache, in der sie schreiben, sehr einfach sei. Sulpicius Severus drückt im Widmungsbrief seines Werkes die Befürchtung aus, ob *sermo incultus*, dessen er sich bediene, den Leser nicht beleidigen werde (*V.M., ep. ded.,* 4 – 5). Paulinus von Mailand gebraucht bei der Charakteristik seines Werkes das gleiche Epitheton (*V.Ambr.* I, 17 – 18).

II 2. *Auditorem docilem attentumque parare*

Dem Hagiographen lag mit Sicherheit daran, daß der Adressat seines Werkes die Lektüre mit Aufmerksamkeit begann. Deshalb führt auch Athanasius/Evagrius den Leser in die Thematik ein, die er in der Vita zu behandeln beabsichtigt, und informiert im Prolog der *Vita Antonii*, daß er die Lebensweise des Antonius darstellen, die Anfänge seiner Askese, sowie seinen Tod beschreiben und die Glaubwürdigkeit der über ihn umlaufenden Geschichten bestätigen möchte (*V.A. prooem.,* 837 – 838). Die im Werk nach obigem Schema dargestellte Person und die Lebenshaltung des Eremiten soll als Vorbild zur Nachahmung und sogar zum Wetteifern (*aemulatio*) der künftigen Mönche dienen. Die Darstellung dieses Ideals, das Lob und der Ansporn, seinen Spuren zu folgen, sind rhetorische Ziele des Athanasius.

Um den Leser für den Gegenstand des Werkes zu interessieren, schrieb er, die Lebensweise des Antonius sie ein vollkommenes Vorbild zur Nachahmung für die Adressaten der Briefvita, die sich ebenfalls für den Weg der Askese entschieden hätten[49]. Indem er die asketische Lebensweise des Antonius lobt, lobt er indirekt auch die Adressaten, die beschlossen, dem Beispiel des ägyptischen Eremiten zu folgen. Das war eine für die Lobrede charakteristische Art, die Aufmerksamkeit und das Wohlwollen[50] des Lesers zu erlangen.

Auch das erste Kapitel der *Vita Pauli* des Hieronymus folgt den Regeln der klassischen Rede, indem sie das Thema exponiert[51]. Der Verfasser beabsichtigt, vom Anfang und vom Ende des Lebens des Paulus, des ersten Eremiten, zu berichten (*V.P.* I, 19 – 23). Sein Werk soll die verbreitete Meinung darüber, wer der erste Eremit gewesen sei, korrigieren. Der Verfasser stellt zuerst die Ansichten derjenigen dar, die als Vorgänger einer solchen Lebensweise Bibelgestalten wie Elias und Johannes den Täufer betrachten, sowie die Meinung, der hl. Antonius sei als Vater aller Eremiten anzusehen. Hieronymus selbst tritt

---

[49] Aristoteles riet, auf ähnliche Weise wohlwollende Stimmung und Interesse der Hörer zum Thema der Oration hervorzurufen, vgl. Arist., *Rhet.,* 1415b.

[50] Ebd., 1415b, 35.

[51] Ebd., 1415a, 10.

diesen Feststellungen entgegen, indem er seinen Helden mit den Bibelgestalten, und mit dem allgemein geschätzten hl. Antonius vergleicht, wobei er die Vorzüge des hl. Paulus des Eremiten, hervorhebt. Der Vergleich mit einer als hervorragend angesehenen Person war eine Form der Amplifikation des Helden der Lobrede, die aus der klassischen Rhetorik bekannt ist und schon von Aristoteles[52] beschrieben wird. Diesem Ziel diente auch die These, die im Prolog vorgestellt und Laufe des gesamten Werk bewiesen wird, vom Vorrang des hl. Paulus-Eremiten unter den ägyptischen Anachoreten.

Bei der Exposition des Themas seines Werkes sowie bei der Informierung der Leser darüber, wovon er sie überzeugen will, vermeidet Hieronymus jeden aufdringlichen Didaktismus. Er spricht nicht direkt von seinen propagandistischen Zielen. Darin unterscheiden sich seine Mönchsviten in dieser Hinsicht von der *Vita Antonii* und anderen frühen lateinischen hagiographischen Werken.

Sulpicius Severus kündigt im ersten Kapitel der *Vita Martini* an, daß er das Leben des Heiligen beschreiben wolle, um die Leser zu seiner Nachahmung anzuregen (*V.M.* I, 23 – 27). Dieser Verfasser stellt also den Adressaten des Werkes sein didaktisches Ziel vor. Die *Vita Martini* ist, wie aus der Einleitung hervorgeht, eine Reaktion darauf, daß viele Menschen die persönlichen Vorbilder in der heidnischen Literatur und Philosophie suchen. Der Verfasser möchte ein den Christen entsprechendes Lebensvorbild schaffen. Die Nachahmung von Vorbildern wie Hektor und Sokrates, die seiner Meinung nach in der heidnischen Welt die Verkörperung alle Tugenden[53], ist demnach eine Torheit, der man sich aktiv entgegenstellen sollte (*V.M.* I, 12 – 14).

Possidius informiert die Leser im Prolog der *Vita Augustini* darüber, was er in das Werk einzubringen beabsichtigt und gibt an, was sie bei der Lektüre nicht finden werden. Der Bischof von Kalama kündigt also an, er werde vom Leben und von den Sitten des Heiligen erzählen, und seine Sorge um die Stärkung und Entwicklung der Kirche darstellen (*V. Aug. praef.* 5 – 9). Der Verfasser will über die Anfänge des Lebens des Heiligen, seine Entwicklung und sein verdientes Ende schreiben (*V. Aug. praef.* 20 – 23). Damit kündigt er also ein für die Hagiographie und die Biographie allgemein natürliches Erzählschema an. Gleichzeitig räumt er ein, er habe alles ausgelassen, was Augustinus in den *Bekenntnissen* über sich selbst schrieb. Damit gibt er im Prolog seiner Vita zu verstehen, daß er sein eigenes Werk als Komplement zur berühmten Autobiographie seines Meisters konzipiert habe (*V. Aug. Praef.* 27 – 30).

---

[52] Ebd., 1368a, 20.
[53] Ebd., 1368a, 20.

III *Narratio hagiographica*

Nachdem der Verfasser der Vita in der Einleitung die entsprechenden rhetorisch-literarischen Mittel benutzt hatte, um das Wohlwollen des Lesers und sein Interesse am Thema zu wecken, begann er die eigentliche Erzählung über den Heiligen. Der Narrationsteil der Hagiographie ist, sehr allgemein gesagt, die chronologische Darstellung des Schicksals des Protagonista (meist von seiner Geburt an bis zu seinem Tod).

Die wichtigste Aufgabe der rhetorischen *narratio* war die vom Standpunkt des Verfassers aus bestmögliche Darstellung des Gegenstands der Erzählung. Das Hauptziel war also *docere*. Der Verfasser durfte jedoch nicht die übergeordnete Aufgabe vergessen, die allen Redeteilen gemein war, d.h. den Adressaten von den präsentierten Argumenten zu überzeugen (*persuadere*). Je besser das Problem darstellt wurde, desto leichter konnte das Beweisziel erreicht werde. Das war also eine wichtige Basis für die spätere *argumentatio*. Die lateinischen Rethoriker zählen einstimmig drei Attribute einer gut gestalteten *narratio* auf. Die sollte kurz (*narratio brevis*), übersichtlich (*narratio dilucida, aperta, lucida, perspicua*) und wahrscheinlich (*narratio probabilis, verisimilis*) sein. Diese Merkmale sind dem Hauptziel der *narratio* — *docere* [54] — natürlich untergeordnet.

III 1. *Narratio aperta — ordo*

Um Klarheit zu erzielen, müssen alle Ereignisse in der richtigen Ordnung dargestellt werden. Nach der Theorie der klassischen Rhetorik ist die chronologische Reihenfolge der Erzählung entscheidend. Schon Cicero schrieb: *aperta autem narratio poterit esse, si ut quidque primum gestum erit, ita primum exponentur, et rerum ac temporum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur* (Cic. *Inv.* I, 20,29). Für die biographischen Werke, wie die Heiligenviten, ist die chronologische Abfolge der Ereignisse eine durch das Thema bedingte natürliche Ordnung.

Der chronologische Aspekt der frühesten Hagiographie hat seit jeher das Interesse der Forscher erweckte. Er wird oftmals als Argument für die Bestätigung oder Ablehnung der historischen Glaubwürdigkeit der einzelnen Viten betrachtet. Er wurde auch als Beweis für ihre Gattungsverwandtschaft mit den biographischen Literaturarten der klassischen Antike angesehen[55]. G. J. M. Bartelink

---

[54] Vgl. Lausberg (1960), S. 168 – 169.

[55] Das Prinzip der Chronologie der Beschreibung wurde von F. Leo (1901) als eines der Hauptunterscheidungsmerkmale der Gattung für die antike Biographie peripatetischer Abstammung mit ihrer Hochform in den Viten Plutarchs betrachtet. Mertel (1909) betrachtete in seiner Arbeit über die griechischen Heiligenviten die Materialiendisposition in der *Vita Antonii* als Merkmal, das die Form dieses Werkes mit der Plutarchbiographie verbindet. Noch mehrmals, besonders in den älteren Bearbeitungen über die Hagiographie, wurde dieses Argument in den Erwägungen über den Gattungsstatus der frühen Viten gebraucht. Vgl. Kemper (1904), Holl (1912), Priesnieg (1924).

bemerkt in seiner Studie über die Form der *Vita Antonii* jedoch mit Recht, daß es ein methodischer Fehler sei, die chronologische Disposition als Merkmal zu behandeln, das dieses Werk mit der antiken Biographie des Plutarchtyps verbindet[56]. Diese Schlußfolgerung betrifft alle frühen Heiligenviten, woran man immer denken sollte, wenn man Anschauungen über die Gattungsabhängigkeit der Hagiographie von anderen biographischen Formen des Altertums formuliert.

Unter den erhaltenen antiken Heiligenviten befinden sich solche, in denen die beschriebenen Ereignisse stark in die auch aus anderen Quellen bekannte Geschichte eingebettet sind. In diesem Fall kann man leicht die verfasserische Treue dem Prinzip der wirklichen Chronologie verifizieren. Es gibt jedoch auch solche, für die der historische Hintergrund eine Nebenrolle spielt. Das macht Schlußfolgerungen über die Übereinstimmung der wirklichen Zeitfolge der Ereignisse (von deren historischer Gegebenheit schwer zu sprechen ist) mit der literarischen Bearbeitung fast unmöglich. Die Chronologie als Ordnungsprinzip der Erzählung muß daher für die Mönchsviten anders untersucht werden, da ihre Protagonisten nach den Versicherungen der Hagiographen bemüht waren, ihr ganzes Leben außerhalb des öffentlichen Lebens, am Rande der historischen Geschehnisse zu verbringen, als die Viten der Bischöfe, die in ihrer Zeit aktiv am Leben der Kirche und des Staates teilnahmen. Dieser kompositorische Aspekt teilt die hier analysierten Werke in zwei Gruppen. Einerseits die typischen Mönchsviten, wie die *Vita Antonii* oder die *Vita Pauli* und die *Vita Hilarionis*, andererseits die Biographien der Bischöfe des 5. Jahrhunderts, wie die *Vita Ambrosii* und die *Vita Augustini.* Eine besondere Mittelstellung nimmt hier die *Vita Martini* ein, deren Protagonist die beide Heiligenvorbilder in sich vereint.

III 1.1. *Ordo* — Mönchsviten

Alle frühen Heiligenviten beginnen ihren Erzählteil mit der Geburt des Protagonisten, seinem *genos* und der frühesten Ausbildung. In den Mönchsviten erfährt der Leser zunächst, daß der Heilige gewöhnlich in jungen Jahren Waise wurde und das von den Eltern geerbte beträchtliche Vermögen an die Armen verteilte[57]. Bei dieser Gelegenheit gibt der Verfasser das genaue Alter seines Helden zum Zeitpunkt der Verwaisung an und informiert somit über den Zeitraum, der von Beginn der Erzählung bis zu diesem Moment vergangen ist (*V.A.* II, 841 – 842*; V.H.* II, 6 – 7*; V.P.* VII,1). Es scheint jedoch, daß in den Viten des Hieronymus die Hauptfunktion der Information über das Alter, in dem die Heiligen Paulus oder Hilarion die wichtige Entscheidung faßten, sich von ihren irdischen Gütern zu trennen, der Vergleich dieser Mönche mit Antonius war.

---

[56] Siehe Bartelink (1982), S. 45.

[57] Die Darstellung des zukünftigen Anachoreten als Erbe bedeutender materieller Güter, denen er sich später entsagen kann, ist ein guter Ausgangspunkt für die literarische Aufwertung der Entscheidung über die Aufnahme der asketischen Lebensweise. Vgl. Nehring (1996), S. 113.

Nach den Worten des Verfassers der *Vita Pauli* und *Vita Hilarionis* begannen die beide „Konkurrenten" des Vaters des ägyptischen Mönchtums ihr asketisches Leben in noch jüngeren Jahren.

Die folgenden, zumindest allgemeinen Erwähnungen des Alters des Heiligen oder der ablaufenden Zeit, die helfen könnten, die beschriebenen Ereignisse in der richtigen historischen Perspektive zu lokalisieren, erscheinen in den Mönchsviten relativ selten. In der *Vita Antonii* beruft sich der Verfasser nur noch einmal auf das Alter des Heiligen, als er von ihm als von einem einhundertfünfjährigen Greis in seiner Todesstunde spricht *(V.A.* LXXXIX, 957 – 968). An zwei anderen Stellen gibt der Verfasser dem Leser Hinweise auf die abgelaufene Zeit, womit er signalisiert, daß er an das für die Vita natürliche Prinzip der chronologischen Beschreibung bewußt ist (*V.A.* XIV, 863 – 864; XCI, 969 – 970).

Das Alter des hl. Paulus erwähnt Hieronymus in der *Vita Pauli* zweimal, und zwar in analogen Situationen, wie im Werk des Athanasius. Als der verwaiste Paulus 16 Jahre alt war (*V.P.* IV,4), und als nächstes, als er als hundertdreijähriger Greis in seiner Einsiedelei den neunzigjährigen Antonius empfing und kurz danach starb (*V.P.* VII, 1 – 4). Ähnlich, wie das Alter des Heiligen im Moment seiner Verwaisung und der Verteilung seines Vermögens an die Armen, zeugt auch, zumindest im Bezug auf die *Vita Pauli*, das ungewöhnlich hohe Alter des Helden (er lebte acht Jahre länger, als Antonius) eher von der Überdurchschnittlichkeit Paulus' und seiner Überlegenheit über Antonius.

In der *Vita Hilarionis* erwähnt Hieronymus Hilarions Alter öfter und teilt dem Leser mit wieviele Jahren zwischen den jeweiligen Ereignissen liefen. Diese Angaben der kompositorischen Ordnung der Erzählung und verstärkern die Glaubwürdigkeit des ganzen Berichtes. Als Hieronymus die *Vita Hilarionis* verfaßte, hatte er die Vorwürfe jener in Erinnerung, die die Wahrhaftigkeit seiner Erzählung über den hl. Paulus und sogar die Existenz des Mönchs anzweifelten. Die Sorge um allen Anschein der Redlichkeit zeigt sich auch in den genauen Informationen über die zeitlichen Umstände Hilarions' Lebens.

Eine andere, indirekte Möglichkeit die in den Viten dargestellten Ereignisse und Situationen zu datieren, ist die Einbettung der erzählten Inhalte in den allgemeinhistorischen Kontext oder die Erwähnung von Namen bekannter historischer Persönlichkeiten an verschiedenen Stellen des Werkes. In der *Vita Antonii* wurde auf die Verfolgung zur Zeit des Maximinus Daia und auf die Antonius Reise nach Alexandrien[58] (*V.A.* XLVI – XLVII) angepielt. Durch die Erwähnung des Märtyrertodes des Bischofs Petrus von Alexandrien (24.11.311)

---

[58] K. Heussi betrachtet in seiner monographischen Arbeit über die Anfänge des Mönchtums diese Episode als völlig fiktiv, vgl. Heussi (1936), S. 94 – 96. Die historische Glaubwürdigkeit der an dieser Stelle beschriebenen Ereignisse unterwarf Wipszycka (1990) einer tiefgründigen Analyse. Sie verteidigt die Glaubwürdigkeit Athanasius' und macht dabei aufmerksam auf die Regeln der Gattung, in der die Vita geschrieben wurde, und damit auf die Unmöglichkeit, das Werk an den heutigen wissenschaftlichen Kriterien zu messen, die die bedingungslose Geschichtlichkeit der dort beschriebenen Details verifizieren.

kann man die Ereignisse sogar sehr genau datieren. Athanasius erwähnt einmal, im Zusammenhang mit der angeblichen Korrespondenz zwischen den Kaisern und Antonius, die Herrschaft der Konstantin-Dynastie, was eine genauere Datierung der im Werk beschriebenen Ereignisse ermöglicht (*V.A.* LXXXI, 955 – 956)[59].

In der *Vita Pauli* beginnt Hieronymus die Erzählung seines Protagonisten mit einem kurzen Passus über die Verfolgungen durch die Kaiser Decius und Valerian, während dessen Paulus ein 16 Jahre alt Jüngling gewesen sein soll. Auf dieser Grundlage könnte man theoretisch das Geburtsjahr des Paulus bestimmen, wenn nicht zwischen den beiden von Hieronymus erwähnten Verfolgungen ein Zeitraum von acht Jahren laufe. Demnach könnte der Protagonist der Vita sowohl um 234, aber ebenso um 242 geboren sein. Wenn man eine beliebige der oben genannten Datierungen annimmt, bewirkt das, daß sich der hier erwähnte Abschnitt aus der Vita, der vom Treffen des neunzigjährigen Antonius mit dem hundertdreizehnjährigen Paulus handelt, als schwer datierbar. Selbst wenn wir als Ausgangspunkt die Verfolgung Decius' von 249 – 251 annehmen, hätte Paulus bis ca. 347 gelebt. Atonius müßte, nach Hieronymus, um 257 geboren sein, was ihn um mindestens fünf Jahre „verjüngen" würde.Traditionsgemäß wird nämlich als seines Geburtsdatum ca. 251 angenommen. Interessanterweise ist die Quelle dieser Datierung die Information, die Hieronymus selbst in der von ihm geschriebenen Weiterführung der Chroniken des Eusebius von Caesarea angab, in der er den Tod des hundertfünfjährigen Antonius im neunzehnten Jahr nach dem Tode Konstantins, also im Jahre 356[60] festlegte. Nimmt man die Verfolgungen unter Valerian (257 – 260) als Ausgangspunkt wird die Chronologie noch problematischer.

Die Christenverfolgungen unter den oben genannten Kaiser sind das einzige Zeichen, das ermöglicht, die im Werk dargestellten Ereignisse im Hinblick auf die historischen Ereignisse zu datieren. Hieronymus erwähnt zwar in seinen kleinem Werk noch zweimal historische Gestalten, ohne aber zwischen diesen Informationen und den in der Vita beschriebenen Ereignissen keine genaue zeitliche Abhängigkeit[61].

In der *Vita Hilarionis* erwähnt Hieronymus die Verfolgungen zur Zeit des

---

[59] Die Korrespondenz zwischen Antonius und den Kaisern erwähnt auch Hermias Sozomen (*Hist. Eccl.*, II, 31), nach dem sie nach dem Sobor von Tyros stattfand, in der Zeit, als Atnanasius in der Verbannung weilte. Obwohl sich beide Berichte sehr voneinander unterscheiden, ist jedoch anzunehmen, daß ihre Quelle die gleiche Tatsache war. Vgl. W i p s z y c k a (1987), S. 39.

[60] Siehe Eusebius Caesarensis, *Chronicon. Hieronymi continuatio*, VII (GCS 47), S. 240.

[61] In der Beschreibung des Aufenthaltsortes Paulus' im V. Kapitel schreibt der Verfasser, daß es ein Ort war, an dem laut ägyptischer Überlieferung in der Zeit der Verbindung von Antonius und Cleopatra Falschmünzen geprägt wurden. Eine andere historische Gestalt, die im Werk von Hieronymus erwähnt wurde (*V.P.* XXVII – XXXIII), ist der Kaiser Constantius, zu dessen Zeit angeblich in Alexandria ein lebender Satyr vorgeführt worden war, dessen Körper später auch in Antiochia dem Kaiser selbst gezeigt wurde. Diese beiden Informationen dienen eher der Glaubwürdigkeit der Erzählung als deren chronologischer Ordnung.

Julianus Apostata[62]. Diese Information ermöglicht Hilarions Reise nach Alexandrien (*V.H.* XXIII, 6) chronologisch zu fixieren. Im folgenden Kapitel erwähnt der Verfasser den Tod des Julianus und die Machtübernahme durch einen christlichen Herrscher, der jedoch nicht mit Namen genannt wird (*V.H.* XXIV, 1)[63].

Alle Informationen, die eine richtige Einordnung der in den Mönchsviten beschriebenen Ereignissen in einer historischen Rahme ermöglichen — sowohl diejenigen, die sich auf das Leben des Helden selbst, als auch auf die Zeitereignisse beziehen , sind, wie oben dargestellt wurde, eher spärlich. Bei diesem Werke läßt sich die reale Chronologie der Ereignisse nicht rekonstruieren. Es sind nur wenige antike Quellen erhalten, die ermöglichen, die in der Vita enthaltenen Informationen über Antonius mit anderen Überlieferungen aus seinem Leben zu gegenüberzustellen[64]. Die Briefe des hl. Antonius und die unter seinem Namen überlieferte *apofthegmata* geben eher ein Bild des theologischen Lehrmeinungen ihres Verfassers und sagen nicht viel über den historischen Antonius. Auch das Bild des Heiligen, das Athanasius zeichnet, ist sehr lose an den historischen Kontext gebunden. Der Verfasser war sichtlich wenig um die übereinstimmende Darstellung des Schicksals seines Helden mit den historischen Ereignissen seiner Epoche bemüht. Die zeitliche Nachfolge der einzelnen im Werk beschriebenen Episoden ist ausschließlich als Folge des biographischen Werken übergeordneten Erzählsprinzips anzusehen. Es ist eine innere, literarische Chronologie, die nicht als Argument für die historische Glaubwürdigkeit der ganzen Vita gelten kann.

In den Mönchsviten des Hieronymus, die grundlegende, manchmal sogar die einzigen antiken Quellen sind, aus denen wir unser Wissen über ihre Protagonisten beziehen[65], ist der historische Kontext noch weniger berücksichtigt. Die *Vita Pauli*, ein Werk mit novellistischen Charakter, kann nach historischen Kategorien überhaupt nicht analysiert werden. In der *Vita Hilarionis* bemüht sich der Verfasser jedoch, obwohl er nur wenige Hinweise gibt, die die historische Fixierung der Ereignisse ermöglichen, bedeutend mehr um die Einhaltung der einem biographischen Werk entsprechenden chronologischen Ordnung. Er

---

[62] Die Herrschaft Julianus' Apostatas und die Christenverfolgung durch ihn fielen auf die Jahre 361 – 363. Vgl. Jaczynowska (1995), S. 441 – 448.

[63] Hieronymus meint hier den Kaiser Iovianus, einem Christen, der nach dem Tod von Julianus Apostata vom Heer als Augustus ernannt wurde und 363 – 364 herrschte.

[64] Die relativ häufigen Anspielungen auf Antonius selbst, die in der antiken Mönchsliteratur und in den altertümlichen Schriften der Kirchenhistoriker verbreitet sind, hängen fast völlig von der ungewöhnlichen Popularität ab, die die *Vita Antonii* von Anfang ihres Bestehens an besaß. Vgl. Rubenson (1990), S. 163 – 184.

[65] Im Falle des hl. Hilarions verfügen wir über eine Quelle, die von der Überlieferung Hieronymus' unabhängig ist. Hermias Sozomen zitiert in der Beschreibung des heiligen Eremiten eine Erzählung darüber, wie Hilarion im Ort Bethelia den Verfasser der Kirchengeschichte selbst, einen gewissen Alafionus, vom Dämonen der Vorfahren befreite. Die Quelle dieser Information ist in der *Vita Hilarionis* nicht zu finden. Siehe Her. Soz., *Hist. Eccl.* V, 15.

schrieb zum Beispiel am Ende des fünften Kapitels der Vita, das aus der chronologischen Struktur des Werkes ausbricht, daß er zum gewöhnlichen *ordo narrandi* zurückkehrt.

III 1.2. *Ordo — Vita Martini*

Sulpicius Severus bettete seine *Vita Martini* sehr stark in den historischen Kontext ein. Obwohl die chronologischen Hinweise auch hier meist indirekt erfolgen, so kann man die einige Ereignisse mit einer Genauigkeit bis auf einem Monat[66] datieren. Trotzdem, oder vielleicht gerade deshalb, führte und führt noch heute die Chronologie des Lebens des hl. Martin die Forschungskontroversen[67], unvergleichbar mit anderen frühen Hagiographien. Das Problem besteht in dem inneren Widerspruch, den die Martinsschriften des Sulpicius in dieser Beziehung aufweisen sowie in der fehlenden Übereinstimmung der in ihm enthaltenen Informationen mit anderen literarischen Überlieferungen über den Heiligen. Das Problem der eindeutigen Datierung von des Martins Leben auf der Basis der Schriften des Sulpicius Severus kann nicht endgültig gelöst werden, obwohl der Verfasser dem Leser viele Hinweise gibt, denen er sich bei der zeitlichen Fixierung der beschriebenen Ereignisse in der Zeitperpektive bedienen kann. Die Vita gibt Informationen über historische Ereignisse der Epoche und damit verbundene Bemerkungen über das Alter des Heiligen oder die seit dieser Ereignissen vorgangene Zeit. Sulpicius Severus stellt die Ereignisse aus Martins Leben, die in den folgenden Kapiteln beschrieben werden in chronologischer Reihenfolge dar. Natürlich mit der Einschränkung, daß, je nach dem Fetslegung des Datums wir als wahres Geburtsdatum Martins annehmen, wir den einzelnen Ereignissen die entsprechenden Daten zuordnen werden. Die Sorgfalt mit der sich Severus bemüht, die Lebensbeschreibung mit den historischen Realia in Eintlang zu bringen, scheint hier jedoch auch nur oberflächlich zu sein. Es geht dem Verfasser eher um eine klare kompositorische Gliederung der Erzählung, ähnlich wie in den oben in ähnlichem Kontext analysierten Mönchsviten.

---

[66] Vgl. T.D. Barnes, (1996), S. 29.

[67] Als erster unterwarf die historische Glaubwürdigkeit der *Vita Martini* Babut (1912) einer totalen Kritik. Gegen die Schlußfolgerungen Babuts trat H. Delehaye (1920) auf, der das von Sulpicius Severus dargestellte Bild Martins verteidigte. J. Fontaine erachtete in seiner Monumentalausgabe der *Vita Martini* die historische Gestalt des Heiligen jedoch als glaubwürdig, obwohl er die Chronologie des Lebens Martins, wie sie aus den Schriften von Sulpicius Severus hervorgeht, kritisierte, vgl. Fontaine (1967 – 69), siehe Bd. I, S. 171 – 210. C. Stancliffe kommt in seiner Monographie über den hl. Martin und Sulpicius Severus ebenfalls zu dem Ergebnis, daß man dem Verfasser der Vita prinzipiell glauben und die Person des Heiligen in diesem Werk als historisch ansehen kann, obwohl ihre Schlußfolgerungen über die Chronologie von den Ergebnissen Fontaines abweichen, vgl. Stancliffe (1983), S. 341 – 159. Letztens kehrte T.D. Barnes auf die These über den fiktiven Charakter der Vita zurück und suchte Argumente in der kritischen Analyse des Bildes der militärischen Karriere Martins, die im Werk in der Zusammenstellung mit anderen historischen Überlieferungen der Epoche beschrieben ist, vgl. Barnes (1996), S. 25 – 32.

Die *Vita Martini*, die erste Vita in der Geschichte der lateinischen Literatur, die sich mit einem westlichen Heiligen befaßt, ist jedoch ein Beispiel für die qualitative Veränderung in der Geschichtsbetrachtung des Hagiographen. Zumindest im Narrationsteil ist der Leser imstande, aufgrund der gegebenen Informationen einige der beschriebenen Ereignisse zu datieren. Für das Bild des Werkes, das auf dieser auch Basis entsteht, ist es sogar nicht so wichtig, ob diese Daten der Wahrheit entsprechen.

III 1.3. *Ordo — Vita Ambrosii, Vita Augustini*

Paulinus von Mailand hält sich mit groser Konsequenz an die chronologische Ordnung. Wenn er in seiner Erzählung auf frühere, so stellt er diesen Berichten entsprechende, einführende Formulierungen voran — *ut retro redeam* (*V. Amb.* XXXVII,1)*; superioribus autem diebus* (*V. Amb.* XLIII,1). Die innere, biographisch-literarische zeitliche Abfolge ist im gesamten Narrationsteil des Werkes eingehalten. Im Werk des Paulinus, das von einem aktiven, einflußreichen Politiker seiner Zeit erzählt, finden sich viele Informationen, die die Datierung der beschriebenen Ereignisse und die Untersuchung der realen Chronologie der Ereignisse ermöglichen. Besonders gern führt der Verfasser Informationen über die aktuellen Herrscher oder andere Personen, die leicht zu fixieren sind, ein. Alle in der Vita enthaltenen historischen Daten stehen in chronologischer Reihenfolge.

Possidius, der viele Jahre lang in engem Kontakt zu Augustinus stand, hatte Zutritt zu den besten Quellen über den Heiligen und konnte sein Leben in der tatsächlichen Zeitfolge schildern. Die indirekten Informationen im Text, die die Datierung der einzelnen Episoden ermöglichen, beziehen sich entweder auf das Alter des Augustinus auf historische Ereignisse oder (was ein Novum dieser Vita ist), auf die allgemein bekannte Entstehungszeit einiger Werke des Bischofs. Possidius macht aber auch ungenaue zeitliche Angaben, was für die frühe Hagiographie typisch war. Um zum Beispiel die Bekehrung seines Helden zur Askese zu beschreiben, bezeichnet er die Zeit, die von der Taufe Augustinus' bis zum Entschluß zur Askese vergangen war, das Adverb *mox*. Diese Formulierung zeigt, daß der Entschluß des Augustinus unmittelbar nach seiner Taufe gefaßt wurde, was mit der Schilderung des Heiligen selbst in den *Bekenntnissen* allerdings nicht übereinstimmt. P. Courcelle beweist aufgrund der Autobiographie des Heiligen, daß sein Entschluß, keine Ehe einzugehen, die rhetorische Karriere abzubrechen und sich von den materiellen Gütern abzukehren (Aug. *Confess. VIII*) sogar Monate vor der Taufe selbst (Aug. *Confess. IX*)[68] gefaßt wurde. Diese Ungenauigkeit des Possidius ändert jedoch nichts

---

[68] Vgl. Courcelle (1963), S. 612; Ch. Mohrmann milderte deutlich die Vorwürfe Courcelles im Bezug auf die Chronologie im Werk Possidius', die er bei der Beschreibung der asketischen Bekehrung Augustinus' kritisierte. Sie wies auf die technische Funktion des Wortes *mox* hin, mit dessen Hilfe der Verfasser von einem Teil der Erzählung zum nächsten überging, siehe Mohrmann (1981), S. XLIX.

am allgemeinen Eindruck, daß die *Vita Augustini,* im Bezug auf die historische Chronologie, sorgfähltiger komponiert wurde sehr viel, als im Falle der Mönchsviten.

III 2. *Narratio brevis*

Der Hagiograph entfernte aus seinem Werk all das, was ihm zur Darstellung des Heiligenideals, zu seinem Lob oder auch zur Realisierung der Propagandaziele nicht notwendig erschien. Deshalb beschäftigte er sich auch nicht mit der Kindheit des Heiligen und seiner Charakterbildung. Darin kommt die Tendenz zur Einschränkung des in der Vita enthaltenen Materials, die Einhaltung des Prinzips *quantum opus et satis est* zu Ausdruck. Davon, daß die Verfasser der frühen lateinischen Viten bewußt um *brevitas* bemüht waren, zeugen viele in ihren Werken enthaltene Informationen. Entweder sprachen sie direkt von der beabsichtigten und gleichzeitig dem Werk entsprechenden Kürze, oder sie erklärten im Bemühen um die Bündigkeit des Werkes den Verzicht auf gewisse Informationen über den Heiligen (gewöhnlich haben diese Bemerkungen natürlich *stricte* rhetorischen Charakter). Diese gedankliche Figur — *praeteritio*[69] -, die in der klassischen Literatur populär war, wird auch gern in der lateinischen Hagiographie benutzt. Als Motiv der Beschränkung des Ausmaßes des Werkes erscheint in den hier analysierten Viten die Absicht, *fastidium* (*V.M.* I,8; XIX,5; *V. Amb.* XIX,1) — den Überdruß und die Unlust des Lesers durch die Lektüre eines zu langen Textes, zu vermeiden. Das ist ebenfalls eine deutliche Anknüpfung an die klassische rhetorische Tradition[70].

Die Hagiographen rechtfertigen jedoch im Laufe der Erzählung oftmals die Aufzählung weiterer Beispiele, und Szenen aus dem Leben des Heiligen, mit dem Argument, daß die Beschreibung dieser Ereignisse notwendig sei. Die somit scheinbaren Abstriche von der auferlegten *brevitas*, der Bündigkeit der Aussage, konnten immer mit der Auslegung des Prinzips *quantum opus est* erklärt werden, die dem Verfasser einen großen Freiraum in dieser Sache läßt. Davon, daß die Hagiographen völlig bewußt vom Prinzip der größtmöglichen Bündigkeit der Erzählung abweichen, das einen guten Stil charakterisierte, gebe die Vita an vielen Stellen die Zeugnis. Häufig (wenn auch nicht ausschließlich) verwendete man daher zu diesem Zweck die für das Lateinische charakteristische *coniugatio periphrastica passiva*, durch die die Notwendigkeit der Beschreibung dieser oder jener Situation oder des Charakters des Helden ausgedrückt wird.

---

[69] Vgl. Quint. IV, 2, 48: *Ut minus longa sit (sc. Narratio), efficiemus, (...), quaedam vero ex ordine praetermittenda, quale est aput Ciceronem:"Moritur Fulcinius: multa enim, quae sunt in re, quia remota sunt in re, quia remota sunt a causa, praetermittam. (*Cic., *Pro Caecilio,* IV, 1*)"*

[70] Ebd. V, 14, 30: Vgl. auch Suet., *De grammaticis et rhetoribus,* IV, 8. Zum Thema *fastidium* vgl. auch Curtius (1997), S. 92.

III 3. *Narratio probabilis*

Der wichtigste Aspekt der Erzählung war zweifellos ihre Wahrscheinlichkeit. Der Überzeugungscharakter der Heiligenviten erforderte von ihren Verfassern, die Erzählung so zu gestalten, daß bei den Lesern keine Zweifel an der Richtigkeit der beschriebenen Ereignisse aufkommen. Die einfachste Art, die Erzählung glaubwürdig zu machen, war die Einflechtung von Ereignissen oder Situationen, die der Leser selbst in der ihn umgebenden realen Welt beobachten konnte[71]. Im Falle der Heiligenviten, die vielfach ungewöhnliche Ereignisse beschrieben, die in möglichst glaubhafter Form dargeboten werden mußten, durften die Hagiographen keine literarischen Einzelheiten vergessen, die hier hilfreich sein konnten. Nach der klassischen rhetorischen Theorie gab es sieben Elemente, mit deren Hilfe die *narratio* ihre Glaubwürdigkeit bewirkt: *persona, factum, causa, locus, tempus, modus, facultas*[72]. Diese Bestandteile wurden schon auf der Ebene der Progymnasmata[73] als konstitutiv für das *diegema* (die *narratio)* empfohlen. Das Erzählprinzip mußte jeder kennen, derdie in der Spätantike eine wenigstens schnittliche Bildung besaß. Ein wesentliches Merkmal des *diegema* ist, nicht nur die reale Ereignisse beschrieb, sondern auch solche, die „gewissermaßen stattfanden"[74]. Das bedeutet, daß wir es mit einem universellen Schema zu tun haben, das es sogar rein literarische Ereignisse glaubwürdig erscheinen läßt. Die Verfasser der Heiligenviten des vierten und fünften Jahrhundert wußten das sehr genau. Der Narrationsteil der Hagiographie wurde gewöhnlich unter Berücksichtigung der meisten oben genannten Elemente konstruiert. Man kann hier kleinere Kompositionselemente aufzeigen, die den Formen der Progzmnasmata entsprechen, aber dieses Prinzip gilt für die gesamte *narratio*. Um ein Beispiel für das gemeinsame Auftreten jener die Glaubwürdigkeit steigernder Elemente in den einzelnen Viten zu geben, möchte ich anführen, wie die Hagiographen zu Beginn ihrer Werke wichtige Ereignisse aus dem Leben der Heiligen darstellten. Das sind Tatsachenschilderungen, deren Glaubwürdigkeit nicht ausgezweifelt wurde, da Sie eine Schlüsselbedeutung für das in der Vita konstruierte Bild der ganzen Person hatten. Andererseits handelt es sich um außergewöhnliche Ereignisse, deren Glaubwürdigkeit für den Leser gar nicht so selbstverständlich sein konnte.

Die im II. Kapitel der *Vita Antonii* beschriebene Bekehrung des Heiligen zu Askese ist der erste Wendepunkt in seinem Leben. Antonius (*persona*) hörte sechs Monate nach dem Tod seiner Eltern im Alter von ca. Sechzehn Jahren (*tempus*) in der Kirche (*locus*) die Worte der Hl. Schrift über die Notwendigkeit, sein gesamtes Vermögen hinter sich zu lassen, um Christus vollkommen nachzuahmen (*causa*), und verkaufte, was er geerbt hatte, um es den Armen zu geben (*factum*).

---

[71] Vgl. Cic., *De inventione* I, 21.
[72] Vgl. Quint. IV, 2, 55, siehe auch Vict., *in* Cic. *Inv.*, I, 21, *Rhet. Lat. Min.*, S. 207.
[73] Vgl. Aphtonius, *Progymnasmata,* RG *(Spengel)*, II, S. 23 – 25.
[74] Ebd., S. 22: Διήγημά ἐστιν ἔκθεσις πράγματος γεγονότος ἢ ὡς γεγονότος.

Dem Entschluß des hl. Paulus des Eremiten ein asketisches Leben zu führen sind die Kapitel IV – V der *Vita Pauli* gewidmet. Der Heilige (*persona*) entkommt in der Zeit der Verfolgungen durch Decius und Valerian (*tempus*) in die Berge, wo er das Leben eines Eremiten beginnt (*factum*). Die unmittelbare Ursache seines Entschlusses ist der Verrat durch den Mann seiner Schwester, der in der Hoffnung auf die Übernahme des Erbes von Paulus beschloß, ihn seinen Verfolgern preiszugeben (*causa*). Der beginnenden Mönch wohnte damals in einer Höhle (*locus*), die Hieronymus im V.Kapitel genau beschrieb.

Hilarion (*persona*) entschied sich dafür, den Lebensweg Antonius' nachzuahmen und das einsame Leben in der Wüste, nachdem er vorher das von den Eltern geerbte Vermögen (*factum*) im Alter von ca. Fünfzehn Jahren (*tempus*) verkaufte und an die Arme abgab. Der Heilige lebte eine gewisse Zeit in der Nähe Antonius' und beobachtete seine Lebensweise, konnte aber die ständige Anwesenheit der großen Zahl von Pilgern nicht ertragen, wollte jedoch gleichzeitig dem ägyptischen Eremiten gleichkommen. Er hatte auch die Worte der Hl. Schrift in Erinnerung, aller materiellen Güter zu entsagen (*causa*). Er siedelte sich damals in der Wüste in der Nähe der Stadt Maiuma an, deren geographische Lage von Hieronymus präzise beschrieben wird (*locus*). Alle diese Informationen stammen aus dem II. Kapitel der *Vita Hilarionis*.

Ähnlich läßt sich auch die berühmte Szene aus der *Vita Martini* analysieren, in der Sulpicius Severus beschreibt, als Martin sich seinen Mantel mit dem Bettler teilte (*V.M.* III), die im VI.Kapitel der *Vita Ambrosii* beschriebene Erzählung, wie Ambrosius zum Bischof berufen wurde oder auch die von Possidius im zweiten Kapitel der *Vita Augustini* beschriebene Bekehrung ihres Helden zu Askese.

Um die Glaubwürdigkeit der beschriebenen Ereignisse zu erhöhen, beriefen sich die Hagiographen auf das, was Sie selbst sahen bzw. auf die Berichte von Augenzeugen.

Der Verfasser der *Vita Antonii* erklärt zweimal daß seine Erinnerungen, ihm als Quelle für die Vita gedient habe. Das erste Mal noch im Prolog bestätigt er auf diese Weise im allgemeinen Sinne die Glaubwürdigkeit des Werkes. Die zweite Erwähnung stammt aus dem Kapitel LXXI, in dem der Hagiograph über die Reise des Antonius nach Alexandria spricht. An dieser Stelle gebraucht er in seiner Erzählung das Verb in der ersten Person Plural. Diese Information deutet also an, daß Athanasius Mitglied der Eskorte war, die Antonius bei seiner Rückkehr an die Stadttore begleitete (*V.A.* LXXI,943 – 944)[75].

Augenzeugen als Informanten des Athanasius werden von ihm in der ganzen Vita viermal genannt (*V.A. proem.;* LI,917 – 918; LXV, 933 – 93; LXXXII, 957

---

[75] Die syrische Version der Antoniusvita unterscheidet sich an dieser Stelle bedeutend, sowohl vom hier zitierten Text Evagrius', als auch von den Lektionen in den Ausgaben des griechischen Textes. Im syrischen Text begleitete Antonius die „ganze Stadt". T.D. B a r n e s beruft sich u.a. auf eben diese Kontroverse im Artikel, der die athanasianische Herkunft der Vita in Frage stellt. Vgl. B a r n e s (1986) S. 362.

– 958). Leider gibt der Verfasser in den ersten drei Fällen keine Einzelheiten an, die bei der Identifizierung der Personen helfen könnten. Nur einmal nennt er den Augenzeugen beim Namen. Das ist Serapion — der Bischof von Thmuis, der die hellseherische Gabe des Antonius bestätigt haben soll.

Hieronymus führt in seiner *Vita Pauli* keine Augenzeugenberichte an, aber auch er sorgt für die Glaubwürdigkeit seiner Erzählung. Die Hauptthese, die er in seinem Opusculum vertrat, die Priorität des hl.Paulus unter den ägyptischen Eremiten, bestätigten nach den Worten des Hieronymus sogar die Schüler aus dem engen Kreis des Antonius selbst, Amathas und Makarios (*V.P.* I, 10 – 13). Um die ungewöhnliche Bescheidenheit, durch die sich die Askese des Paulus ausgezeichnet haben sollte, glaubwürdig zu machen, berief sich der Verfasser auf die eigenen Erinnerungen an einem Aufenthalt in der syrischen Wüste (*V.P.* VI, 4 – 8).

Sulpicius Severus erklärt dagegen den Zweck seiner Reise zum hl. Martin mit einer Exkursion, um Informationen zu erlangen, die er später nutzen wollte, als er die Vita schrieb. Für den Leser ist es also klar, daß der Informant des Verfassers der Held selbst war, sowie diejenigen, die in seinen Kreisen verkehrten (*V.M.* XXV, 1).

Als der Hagiograph davon erzählt, wie Martin der Teufel in Gestalt von Christus erschien und auf welche Weise er die teuflische Mystifizierung erkannte, deklarierte er direkt, daß er diese Geschichte von Martin selbst erfahren habe (*V.M.* XXIV,8). Der Verfasser beruft sich auch unmittelbar darauf, was er von Augenzeugen der beschriebenen Ereignisse erfuhr (*V.M.* XXII,3). Um die Erzählung vom Verbrecher, der sich unter Einfluß der Worte des Heiligen bekehrte, glaubwürdig zu machen, zitiert er das Zeugnis des Bekehrten selbst (*V.M.* V, 6).

Im Prolog der *Vita Ambrosii* beruft sich Paulinus auf die persönliche Bekanntschaft mit Ambrosius, wovon schon zuvor die Rede war. Im Verlauf der Erzählung unterstreicht Paulinus deutlich, welche der beschriebenen ereignisse er aus eigener Erfahrung kannte. Er spricht direkt davon, als er z.B. von der wunderbaren Erleuchtung des Ambrosius durch den Heiligen Geist einige Tage vor seinem Tod erzählt habe (*V. Amb.* XLII,1). Um zu unterstreichen, daß er zusammen mit anderen Personen Zeuge der Ereignisse war, die er beschreibt, verwendet der Verfasser in der Erzählung die erste Person Plural (*z.B. V. Amb.* XXXII, 1 – 3).

Paulinus bemüht sich darum, seine Quellen so glaubwürdig wie möglich erscheinen zu lassen. Von fünfzehn in der *Vita Ambrosii* genannten Informanten sind nur zwei anonym. Der Rest lebte noch zu der Zeit, als das Werk entstand[76]. Bemerkenswert ist die Tatsache, daß sie meist von Paulinus mit einem positiven Epitheton[77] bezeichnet wurden — Pansofia — *femina religiosa*, Zenobius —

---

[76] Vgl. Palanque (1924), S. 28.
[77] Ebd., S. 34.

sanctus vir, die Soldaten von Donatus — *viri religiosi*. Auch dieser literarische Kunstgriff verstärkte selbstverständlich die Glaubwürdigkeit des gesamten Berichtes.

Der Verfasser der *Vita Augustini* macht die von ihm geschilderten Ereignisse oftmals durch eigene Erinnerungen glaubwürdig. Schon in der Einleitung versichert Possidius, daß das gesamte Werk auf solchen erstklassigen Quellen beruht (*V. Aug. Praef.* 3). Er gibt im Text der Vita auch oft zu verstehen, daß sich das, was den Gegenstand seines Berichtes ausmacht, in seiner Gegenwart geschah oder er davon von Augustinus selbst erfuhr. Er spricht direkt davon oder benutzt das Pronomen der ersten Person Plural bzw. analoge Konjugationsformen (*V. Aug.* IV, 1 – 3; XV, 3 – 6; XXIV, 5; XXVIII, 13; XXIX, 1 – 4).

Eine andere Form, die Glaubwürdigkeit der Erzählung über das Leben der Heiligen zu beweisen, war die Berufung auf schriftliche Quellen, die die im Text enthaltenen Informationen bestätigen konnten. Das ist eine von den Verfassern der Bischofsviten des fünften Jahrhunderts gern benutzte Methode. Die *Vita Ambrosii* und mehr noch die *Vita Augustini*, berufen sich vielfach auf die Schriften, die die Heiligen selbst verfaßt. Die Forscher versuchten bisher sowohl in Werk des Paulinus[78], als auch in dem des Possidius[79] alle Zitate und literarischen Anspielungen zu findn. Um die Glaubwürdigkeit der Erzählung zu verstärken, sind jedoch die Stellen in den Viten wesentlich, an denen sich die Verfasser namentlich auf die Schriften ihrer Helden berufen.

In sechs Kapiteln der *Vita Ambrosii* befinden sich Bemerkungen über die Korrespondenz des Bischofs von Mailand (*V. Amb.* XIX,1 vgl. Amb., *ep. 24; V. Amb.* XXII, 3 vgl. Amb. *ep.* 40; *V. Amb.* XXIII, 4 vgl. Amb. *ep.* 41; *V. Amb. XXVI, 2 vgl.* Amb. *ep.* 17 – 18*; V. Amb.* XXVII, 2 vgl. Amb. *ep.* 57; *V. Amb.* XXXI, 4 vgl. Amb. *ep.* 61 – 62). Bemerkenswert ist die Tatsache, daß Sie sich alle, bis auf eine auf die Briefe des heiligen an die Kaiser beziehen. Paulinus erwähnt einmal einen Brief, den Ambrosius an seine Schwester schrieb, aber in diesem galt es dem Verhältnis des Ambrosius zu Theodosius. Paulinus beruft sich auch auf das apologetische Werk seines Meisters, in dem die antiarianische Argumentation enthalten ist. Der Hagiograph zitiert sogar die ersten Worte aus dem Werk des Ambrosius (*V. Amb.* XVIII, 4: *(...) de eadem quaestione quae fuerat proposita sermonem adorsus est, dicens: „Debitum invenio creditores", et reliqua quae scripta sunt in libro qui „De incarnatione Domini" titulatur.* (Amb., *De incarnatione dominicae sacramento* I, 1)).

Die Bezugnahme auf die Schriften des Augustinus in der Vita des Possidius durchzieht den gesamte Werk und bestimmt seinen Charakter. Der Bischof von Kalama wird stark vom Werk seines Meisters beeinflußt. Schon in der Einlei-

---

[78] Ebd. (1924), S. 34 – 35; Paredi (1963), S. 214.

[79] Siehe Pellegrino (1954), der Artikel ist ganz den Reminiszenzen aus den Schriften Augustinus' in der *Vita Augustini* gewidmet; der Verfasser verfolgt hier die Anspielungen und Zitate aus den Bekenntnissen in der späteren Literatur, wobei er auch dem Einfluß dieses Werkes auf das Werk Possidius' seine Aufmerksamkeit widmet. Siehe auch Courcelle (1963), S. 609 f.

tung unterstreicht er, daß sein Werk eine Art Ergänzung der *Confessiones* sein soll, und in den ersten zwei Kapiteln spricht er fast in der Sprache dieses ungewöhnlichen autobiographischen Textes[80]. Possidius macht seinen Leser auf die Schriften des Augustinus aufmerksam, als auf die Quelle der Wahrheit. Um dem Leser den Zugang zu erbaulichen Inhalts zu erleichtern, beschloß der Verfasser, dem Schluß der Vita einen Katalog aller Werke des Bischofs von Hippo beizufügen[81].

Von der großen Ehrfurcht Possidius' vor den Schriften Augustinus' zeugt auch die Tatsache, daß er im Schlußteil der Vita den Brief des Heiligen beifügte, den dieser an Honoratus, den Bischof von Tiabe geschickt hatte (*V. Aug.* XXX, *vgl.* Aug. *ep.* 228). Augustinus schilderte darin seine Ansichten darüber, wie sich der Klerus bei einer Belagerung der Stadt durch die Barbaren verhalten sollte. Das Zitat eines solch langen Briefes einer Vita scheint auf den ersten Blick die Klarheit ihres Aufbaus zu stören. Die Gelehrten versuchen seit langem, diesen Überraschenden schriftstellerischen Einfall des Possidius zu erklären. Alle sind sich darin einig, daß die Hauptaufgabe, die dieser Brief *in extenso* in der Vita angebracht, erfüllen sollte, war, den schon verstorbenen Augustinus selbst in einer Angelegenheit zu Wort kommen zu lassen, die für den damaligen afrikanischen Klerus[82] von großer Wichtigkeit war. Außer einem diskutablen Vorschlag, nach dem Possidius der erste Herausgeber des Briefes des Augustinus war und ihn daher im Ganzen[83] in seinem Werk aufnahm, gab bisher keiner eine klare Antwort auf die Frage, Warum sich der Verfasser der Vita für eine solche Lösung entschied, für die es kaum dem Vorbild in einem anderen Werk gibt, das das antike biographische Schaffen im weitesten Sinne repräsentiert. Meines Erachtens kann man eine gewisse funktionelle Analogie noch in der *Vita Antonii* erkennen. Athanasius bringt dort die von seinem Helden vorgetragene Katechese an (Kap. XVI – XLIII; LXXIV – LXXX) und wollte damit so glaubwürdig wie möglich unterstreichen, daß die dort angeführten Ansichten eben von Antonius selbst stammen. Der Verfasser wählte dazu die bestmögliche Form, die für das Milieu der Mönche charakteristische Form der mündlichen Überlieferung[84]. Possidius hingegen gab die Ansichten seines Helden in seinem, im Ganzen zitierten Brief wieder und unterstrich auf diese Weise den literarischen Charakter der Lehre Augustinus'.

---

[80] Vgl. Mohrmann (1981), S. XLVII.

[81] Eine gewisse Parallele kann hier die alexandrinische literarische Biographie sein. Diogenes Laertios fügt in seinem zusammengestellten Werk, das viele frühere biographische Werke aus dieser literarischen Tradition nutzt, den Philosophenviten ebenfalls die Kataloge ihrer Werke bei.

[82] Vgl. Mohrmann (1981) S. LXI-LXII; Berschin (1986), S. 232 – 233; Bastiaensen (1981), S. 438.

[83] Vgl. Bruyne (1930), S. 300. Diese Ansicht wurde jedoch später einer überzeugenden Kritik unterzogn, siehe Bastiaensen (1981), S. 438.

[84] Vgl. Mohrmann (1974), S. LXXX.

Schlußfolgerungen

Die Erwägungen zur Funktion und Struktur der Einleitung und der Narrationsteile in den einzelnen, hier analysierten lateinischen Heiligenviten erlauben, wie ich meine, die Formulierung von Schlußfolgerungen, die für die gesamte, von diesen Werken repräsentierte literarische Gattung gültig sind. Das erste, allgemeine und zugleich wichtigste Ergebnis ist die Bestätigung der Brauchbarkeit der klassischen rhetorischen Theorie bei der Interpretation der Komposition antiker Heiligenviten. Genauere Untersuchungen führten hingegen zur Feststelung von Merkmalen sowohl des typischen *exordium hagiographicum* als auch der typischen *narratio hagiographica.*

Das *Exordium hagiographicum* hat die Aufgabe, den Adressaten des Werkes sowohl dem Verfasser, als auch dem enthaltenen Inhalt gegenüber wohlwollend zu stimmen. Dieses für die rhetorisierte antike Prosa typische Ziel realisierten die Hagiographen mit Hilfe erprobter Techniken. Się bewerteten die eigenen schriftstellerischen Fähigkeiten unter und unterstrichen gleichzeitig das ungewöhnlich schwierige Thema, das Sie gewählt hatten. Auf das Unvermögen zur ausreichenden Bearbeitung sollten auch verschiedene, vom Verfasser unabhängige Faktoren Einfluß haben. Der Hagiograph gab jedoch in der Einleitung die Gründe an, die ihn trotz der ungünstigen Umstände zum Schreiben bewogen hatten. Vor allem konnte er die an ihn gerichteten Bitten und manchmal sogar Forderungen nicht ablehnen. Außerdem steckte die Notwendigkeit des Schreibens in der Materie selbst, die die Vita des Heiligen ausfüllte. Denn außergewöhnliche Personen müssen, wie aus den Prologen der Viten hervorgeht, ihr literarisches Werk bekommen, das ihr Leben beschreibt und gleichzeitig ein Beispiel darstellt, das anderen als Vorbild dienen kann.

Der Hagiograph bemühte sich von Anfang des Werkes an um Glaubwürdigkeit, wobei er sich auf die eigenen, persönlichen Kontakte mit dem Heiligen sowie darauf beruft, sich ausschließlich auf geprüfte Quellen, zu stützen. In der Einleitung wird das Thema des Werkes angegeben. Sie ist gewöhnlich so formuliert, daß die didaktischen Ziele für den Leser klar werden.

Die *narratio hagiographica* wurde im Einklang mit der für biographische Werke natürlichen Ordnung, aufgebaut. Gewöhnlich beginnt die Vita mit der Geburt des Heiligen, seinem *genos*, der Kindheit und frühen Jugend (die meist sehr kurz beschrieben wird). Ein wichtiges und unabdingbares Element der Erzählung ist die Beschreibung der Bekehrung oder Berufung des Protagonisten. Die Erzählung über den Lebenslauf des Heiligen wird gewöhnlich mit der Beschreibung seines Todes gekrönt. Die Chronologie der Viten bleibt jedoch vor allem eine innere, literarisch — biographische und nicht historische. Ein wesentliches Problem ist die absolute Datierung in der Hagiographie. Denn wir sind meist nur imstande, die in den Werken beschriebenen Ereignisse zu datieren. Dazu können wir die in den Texten enthaltenen Informationen über historische Ereignisse oder Personen, die wir aus anderen Quellen kennen, nutzen. Die Vita

folgt jedoch sehr oft einer eigenen „Zeitregie". Bei der Probe kommt man zu dem Ergebnis, daß Sie mit der realen Geschichte nicht viel gemeinsam hat.

Um das *fastidum* der Leser zu vermeiden, bemühen sich die Verfasser, nur zu erzählen *quantum satis et opus est.* Deshalb behandeln Sie auch meist die Kindheit des Heiligen sehr oberflächlich. Sie erzählen nur das, was für die Darstellung seiner Heiligkeit und des von ihm verkörpernten Ideals, notwendig ist. Sie fügen in ihre Werke nur einen Teil der wesentlich umfangreicheren, ihnen bekannten Geschichte ein (wozu Sie sich gern bekennen).

Die Wahrscheinlichkeit der Erzählung war ein Aspekt, der in den frühen Heiligenviten besondere Sorgfalt galt. Der Hagiograph konstruierte die Erzählung unter Berücksichtigung der für rhetorisch geschulte Menschen selbstverständlichen Elemente der Beschreibung, die die Glaubwürdigkeit des Berichts bewirken. Er berief sich außerdem auf eigene Erinnerungen, manchmal auf die Zeugnisse von Augenzeugen oder auch auf Schriftquellen.

Jedes hagiographische Werk hat, außer der Einleitung und dem Narrationsteil, in seiner Struktur einen Abschnitt, in dem der Verfasser die darin enthaltenen Propagandainhalte beweist und sich bemüht, möglichst erfolgreich seine ideologischen Gegner zu besiegen. In diesem Fall kann man von einem Argumentationsteil der Viten sprechen, bzw. konsequent in der oben genutzten Teminologie verbleibend, von der *argumentatio hagiographica*. Ähnlich läßt sich der Schluß dieser Werke analysieren, um nach der Bekanntmachung mit der dafür charakteristischen Topik zu bestimmen, was ein *epilogus hagiographicus* ist. Diese Erwägungen gehen allerdings über den Rahmen des obigen Artikels hinaus und sind der Inhalt eines weiteren Studie.

Toruń

Übersetzt von Elke Michalik

BIBLIOGRAPHIE

J. Abramowska (1982), *Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich*, Pamiętnik Literacki LXXIII (1982), Heft 1/2, S. 3 – 23.

B. Altaner A. Stuiber (1990), *Patrologia*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990.

E.C. Babut (1912), *St. Martin de Tours*, Paris 1912.

L.W. Barnard (1974), *The date of S. Athanasius' Vita Antonii*, Vigiliae Christianae XXVIII 1974, p. 169 – 175.

T.D. Barnes (1986), *Angel of Life or Mystic Initiate? The Problem of the Life of Antony*, Journal of Theological Studies XXXVII 1986, p. 353 – 368.

T.D. Barnes (1996), *The military career of Martin of Tours*, Analecta Bollandiana, CXIV 1996, p. 25 – 32.

G.J.M. Bartelink (1972), *Einige Bemerkungen über Euagrius von Antiochien Übersetzung der Vita Antonii*, Revue Benedictine, LXXXII 1972, p. 98 – 105.

G.J.M. Bartelink (1982), *Die literarische Gattung der Vita Antonii*, V.C., XXXVI, 1982.

A.A.R. Bastiaensen (1981), *Commento a cura di A.A.R. Bastiaensen*, [in:] Vite dei Santi III, 1981.

W. Berschin (1986), *Biographie und Epochenstil im leteinischen Mittelater*, Stuttgart 1986.

R. Boyer (1981), *An attempt to define the typology of medieval hagiography*, Hagiography and Literature, A symposium, Odense 1981, p. 27 – 35.

D. Bruyne (1930), *Le texte et les citations bibliques de la Vita S. Augustini de Possidius*, Revue Bénédictine, XLII 1930, p. 297 – 300.

S. Cavallin (1934), *Literarhistorische und textkritische Studien zur Vita S. Caesarii Arelatensis*, Lunds Universitets Arsskrift., N.F. Avd. 1, Bd. XXX, Nr 7, Lund 1934.

H. Cichocka-J. Lichański (1993), *Zarys historii retoryki. Od początku do upadku cesarstwa bizantyńskiego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993.

P. Courcelle (1963), *Les Confessions de S. Augustin dans la tradition litteraire*, Paris 1963.

E.R. Curtius (1997), *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Bobrowski, Kraków 1997 (E. R., Curtius, *Europäische Literatur und leteinisches Mittelalter*, Bern 1954).

H. Delehaye (1920), *Saint Martin et Sulpice Sévére*, Analecta Bollandiana XXXVIII 1920, p. 5 – 136.

B. Emrich (1972), *Topik und Topoi*, [in:] Toposforschung. Eine Dokumentation. Hrsg. von P. Jehn, Frankfurt am Main, 1972, p. 90 – 120.

J. Fontaine (1967 – 69), *Sulpice Sévère, Vie de Sant Martin*, SC 133 – 135, Paris 1967 – 69.

M. Fuhrman (1977), *Die Mönschsgeschichten des Hieronymus, Formexperimente in Erzählender Literatur, Christianisme et formes litteraires de l'antiquité tardive en Occident*, Genève 1977.

K. Heussi (1936), *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936.

K. Holl (1912), *Die schriftstellerische Form der griechischen Heiligenlebens*, Neue Jahrb. des Klassichen Altertums XXVIX.

M. Jaczynowska (1995), *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995.

T. Janson (1964), *Latin prose prefaces: studies in literary conventions*, Stockholm 1964.

F. Kemper (1904), *De vitarum Cypriani, Martini Turonensis, Ambrosii, Augustini rationibus*, Münster 1904.

G.A. Kennedy (1983), *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton 1983.

H. Lausberg (1960), *Handbuch der literarischen rhetorik*, München 1960.

F. Leo (1901), *Die griechisch — römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Leipzig 1901.

G. Luck (1964), *Die Form der Suetonischen Biographie und die frühen Heiligenviten*, Mullus. Festschrift Th. Klauser, Jahrb. f. Ant. und Christentum, Ergänzungsbd. I, Münster Wt. 1964.

H-I. Marrou (1969), *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969.

H. Mertel (1909), *Die biographische Form der Griechichen Heiligenlegenden*, München 1909.

Ch. Mohrmann (1974), *Introduzione* [in:] *Vita di Antonio*, Vite dei Santi I, Milano 1974.

Ch. Mohrmann (1981), *Introduzione* [in:] Vite dei Santi III, Milano 1981.

P. Nehring (1996), *Historia i retoryka w Vita Pauli primi Eremitae św. Hieronima*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XXIX, Toruń 1996, p. 108 – 119.

E. Norden (1923), *Die antike Kunstprosa. Vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance,* Leipzig 1923.

J.-R. Palanque, *La Vita Ambrosii de Paulin*, Revue des sciences religieuses IV 1924, p. 26 – 42; 401 – 420.

A. Paredi, *Paulinus of Milan*, Sacris Erudiri XIV 1963, p. 206 – 230.

M. Pellegrino (1954), *Reminiscenze letterarie agostiniane nella Vita Augustini di Possidio*, Aevum XXVIII 1954, p. 21 – 44.

A. Priesnieg, *Die biographische Formen der griechischen Heiligenlegenden in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Diss. München, Mümmerstadt 1924.

S. Rubenson (1990), *The Letters of St. Anthony*, Lund 1990.

C. Stancliffe (1983), *St. Martin and His Hagiographer. History and Miracle in Sulpicius Severus*, Oxford 1983.

A. de Vogüé (1991 – 1996), *Histoire littéraire du mouvement monastique dans l'antiquité*, Les Éditions du Cerf, Paris, vol. I 1991, vol. II 1993, vol. III 1996.

E. Wipszycka (1987), *Św. Atanazy Aleksandryjski, Żywot świętego Antoniego,* przekład Z. Brzostowska, wstęp i kom. E. Wipszycka, Warszawa 1987.

E. Wipszycka (1990), *Saint Antoine et les carriéres d'Alexandrie,* Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Scienses, XXX Études et Travaux XV, Warszawa 1990.

E. Wipszycka (1997), *Vita Antonii. Problemy źródłoznawcze*, [in:] Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze, praca zbior. pod red. T. Derdy i E. Wipszyckiej, Warszawa 1997.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

DIE WELTHERRSCHAFTSTOPIK IN DEN KAISERPANEGYRIKEN DES SIDONIUS APOLLINARIS

Von

DARIUSZ BRODKA

Die folgenden Betrachtungen greifen aus den drei Kaiserpanegyriken des Sidonius Apollinaris die üblichen Topoi aus dem Repertoir der traditionellen Weltherrschaftsideologie heraus in der Absicht, das Funktionieren und die Rolle dieser Topoi im Hinblick sowohl auf die Handlung der einzelnen Gedichte als auch auf die Zeitgeschichte sichtbar werden zu lassen.

Im Panegyrikus auf Avitus (von 456) nahm sich Sidonius Claudians *De Bello Gildonico* zum Vorbild, indem er die klagende *Roma* vor Juppiter auftreten läßt[1]. Sie ist schwach, traurig und hinkend (7, 45 ff.). Ihr Bild entspricht der jeweiligen Not des römischen Staates. *Roma* betont, sie sei nicht mehr dieselbe wie einst zur Zeit ihrer Größe (7, 51 – 52). Während sie ihre gegenwärtige Schwäche beklagt, denkt sie an ihre ehemalige Größe und Macht zurück. In diesem Kontext erscheint im Avitus-Panegyrikus die Weltherrschaftstopik (7, 72 – 96)[2]. In einer langen Aufzählung erinnert *Roma* an verschiedene Aspekte ihrer vergangenen Macht. Am Anfang dieser Aufzählung sind die punischen Kriege und die Eroberung Afrikas erwähnt (7, 72 – 73). Dies resultiert selbstverständlich aus der jeweiligen politischen Situation, weil die in Afrika herrschenden Vandalen Rom 455 geplündert haben. Die ehemalige Weltherrschaft Roms wird durch die verschiedenen Aufzählungen evoziert. Wir haben hier einen Völker- und Flußkatalog: aufgezählt werden die exotischen Völker und Flüsse (7,74 – 76). Obwohl sie unter der römischen Herrschaft nicht waren, fürchteten sie aber die römische Macht (*Thybrinum tremuere meum*). Auch das Motiv der räumlichen Unbegrenztheit des *imperium Romanum* wird im Avitus-Panegyrikus angedeutet (7, 96). Darüber hinaus macht der Dichter auf die tatsächlichen römischen Siege

---

[1] Vgl. W. Portmann, *Geschichte in der spätantiken Panegyrik*, Frankfurt am Main 1988, S. 99 – 100.

[2] Zur Weltherrschaftstopik vgl. W. Gernentz, *Laudes Romae*, Diss. Rostock 1918; F. Christ, *Die römische Weltherrschaftsidee in der antiken Dichtung*, Stuttgart – Berlin 1938.

aufmerksam, indem er die großen römischen Herrführer und die von ihnen besiegten Könige aufzählt:

> *Vae mihi! Qualis eram, cum per mea iussa iuberent*
> *Sylla, Asiagenes, Curius, Paulus, Pompeius*
> *Tigrani, Antiocho, Pyrrho, Persae, Mithrydati*
> *pacem, regna, fugam, vectigal, vincla, venenum* (7, 79 – 82)

Die Eroberung Britanniens und Ägyptens wird auch erwähnt (7, 88 – 95). In diesem rhetorischen Passus dominieren die historische Fiktion, die Übertreibung, und die geographischen Fehler mischen sich mit der Wirklichkeit[3]. Aber in einer solchen alegorischen Handlung geht es nicht um präzises Bild der Geschichte. Die enge Verbindung dieses Passus mit der literarischen Tradition zeigt sich auch darin, daß der Dichter die führende Rolle Juppiters in der Gewinnung der Weltherrschaft durch Rom hervorhebt. *Roma* wendet sich an Juppiter mit folgenden Worten:

> *Nec terras dixisse sat est: fulgentibus armis*
> *tot maria intravi* ***duce te*** *longeque remotas*
> *sole sub occiduo gentes.* (7, 86 – 88)

Hier taucht auch der Topos der Überwindung der Naturgrenzen auf: *(Caesar) hostes quaesivit, quem iam natura vetabat / quaerere plus homines.* (7, 91 – 92). Der Panegyriker schöpft also mit vollen Händen aus der literarischen Tradition, um das rhetorische Bild der vergangenen römischen Macht darzustellen. Es muß aber betont werden, daß sich dieses Bild nur auf die Vergangenheit bezieht. Die Weltherrschaft Roms in der Vergangenheit bildet einen Gegensatz zur Misere des gegenwärtigen Staates, was durch eine effektvolle Antithese hervorgehoben wird: *Cumque prius stricto quererer de cardine mundi, / nec limes nunc ipsa mihi* (7, 96 – 97).

Die Darstellung der ehemaligen römischen Macht, zwar im Ganzen aus traditionellen Motiven gestaltet, erfüllt eine klare Funktion im Kontext des ganzen Panegyrikus. Wir haben hier mit einem poetischen Bild zu tun, das im Rahmen einer alegorisch-mythologischen Handlung die Machtübernahme durch Avitus rechtfertigt. In gewissem Maße ist dieses Bild autonom. Die katastrophale Situation des gegenwärtigen römischen Reiches, das nur zu einem *lacerum regnum* geworden ist (7, 103), steht im krassen Gegensatz zur großen Vergangenheit Roms, als es über die ganze Welt herrschte. Die alegorische Szene des Gesprächs der *Roma* mit Juppiter bildet den Ausgangspunkt für die Einführung der Person des Avitus, den Juppiter als den künftigen Retter des Staates darstellt

---

[3] Vgl. A. Loyen, *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris 1943, S. 21 – 24.

(7, 148). Der weitere Teil des Panegyrikus konzentriert sich schon auf die Schilderung der Taten des Avitus. Nun räumt die alegorisch-mythologische Handlung der historischen Handlung den Platz ein. Für unsere Betrachtungen ist es somit von Bedeutung, daß Sidonius die Idee der römischen Weltherrschaft nur auf die Vergangenheit beschränkt und auf die Gegenwart nicht bezieht.

Für die Kaiserpanegyriken aus dem 4. Jahrhundert und für die Dichtung Claudians war typisch die Interpretation (oder Überinterpretation) der zeitgeschichtlichen Ereignisse im Sinne der imperialen Ideologie. Man benutzte das Model der *pax precativa*, das Prinzip von *parcere subiectis — debellare superbos* etc[4]. Aufmerksamkeit verdient die Tatsache, daß Sidonius verwendet keine imperiale Topik bei der Schilderung des großen Huneneinfalls in Gallien 451. Er konzentriert sich hier nur auf die Person des Avitus. Gewisse Elemente der traditionellen imperialen Topik tauchen nur in der Darstellung der Verhandlungen des Avitus mit den Westgoten auf. Obwohl Avitus als Gesandte des Kaisers Petronius Maximus nach Toulouse kam, um das traditionelle *foedus* zwischen Rom und Westgoten zu erneuern[5], wird dies so dargestellt, als ob gerade die Westgoten den Frieden wollten und daraus profitierten:

Obstupuere duces pariter Scythicusque senatus
et timuere, suam pacem ne forte negaret. (7, 403 – 404).

Diesen Sachverhalt stellt Sidonius als ein Verdienst einzig des Avitus dar, und wir finden hier das für die Kaiserpanegyriken des 4. Jahrhunderts typische Motiv der *pax precativa* nicht. In der Darstellungsweise des Vertragsabschlusses mit den Westgoten nähert sich hingegen der Panegyriker der Konzeption des Orosius[6]:

(...) Quis umquam
crederet? En Getici reges, parere volentes,
inferius regnasse putant!
(...) adhuc mandasti, et ponimus arma.
Quid restat quod posse velis? Quod non sumus hostes,
parva reor; prisco tu si mihi notus in actu es,
auxiliaris ero vel sic pugnare licebit. (7, 421 – 430)

Sidonius verkündet keine Fiktion, daß die Römer die stärkere Seite sind. Er versucht davon zu überzeugen, daß die Westgoten nur dank Avitus, dank dem

---

[4] Dazu D. Brodka, *Die Romideologie in der römischen Literatur der Spätantike*, Frankfurt am Main 1998, S. 13 – 24, 102 – 110; U. Asche, *Roms Weltherrschaftsidee und Außenpolitik in der Spätantike im Spiegel der Panegyrici Latini*, Bonn 1983.

[5] Dazu A. Loyen, *Recherches historiques sur les panégyriques de Sidoine Apollinaire*, Paris 1942, S. 54 ff.; J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome, AD 407 – 485*, Oxford 1994, S. 54 ff.

[6] Vgl. Orosius, *Hist. adv. paganos*, 7, 43, 12 – 15; 1, 16, 3 – 4; dazu Brodka, *o.c.*, S. 185.

Ansehen, das Avitus unter ihnen genießt, dem römischen Staat ihre Dienste leisten, obwohl sie selbständig herrschen könnten. Um die Zusammenarbeit des Avitus mit den Westgoten im noch günstigeren Licht darzustellen, vergleicht der Panegyriker diese Kooperation mit dem Bündnis, das Romulus mit dem König Tatius abgeschlossen hat. Aus diesem Grund ist auch der Wille der Goten zum Frieden und zum Dienst für Rom etwas deutlicher in der Rede Theodorichs II. an Avitus hervorgehoben[7]. So erscheinen solche Begriffe wie *servitium, servire, obsequium* (7, 491; 500; 521), die die Stellung der Westgoten gegenüber dem römischen Reich nach der Machtübernahme durch Avitus beschreiben sollten. Ein solches, für Rom so nützliches Verhalten des Westgotenkönigs schafft selbstverständlich gerade Avitus:

> *(...) mihi Romula dudum*
> *per te iura placent, parvumque ediscere iussit*
> *ad tua verba pater, docili quo prisca Maronis*
> *carmine molliret Scythicos mihi pagina mores (7,495 – 498)*
> *sed contestamur: Romae sum te duce amicus,*
> *principe te miles* (7, 511 – 512)

Die Rede Theoderichs II., in der er Avitus ermuntert, die Kaisermacht nach dem Tod des Petronius Maximus zu übernehmen, enthält somit die gewissen Elemente der imperialen Topik. Sie rufen jedoch keine Illusion mächtigen Roms hervor, das anderen Völkern seinen Willen aufzwingt. Der Panegyriker verfolgt hier andere Ziele. Er wirbt für die Politik seines Schwiegervaters Avitus, der mit den Westgoten zusammenarbeitete, die viele Römer jedoch für einen Todesfeind hielten. Aus diesem Grund stellt der Panegyriker als den Hauptfeind vor allem die Vandalen dar, die Rom 455 geplündert haben. Die Westgoten sind hingegen als die künftigen Rächer präsentiert, die das Vergehen ihrer Vorfahren — die Einnahme Roms — wiedergutmachen wollen:

> *sed di si vota secundant,*
> *excidii veteris crimen purgare valebit*
> *ultio praesentis, si tu, dux inclite, solum*
> *Augusti subeas nomen.* (7, 506 – 509)

Trotz solcher Begriffe wie *servitium*, die den „neuen" Status der Westgoten beschreiben sollten, verwendet Sidonius das Model der *pax precativa* nicht. Aus der Darstellungsweise der Ereignisse in Toulouse läßt sich herauslesen, daß die Goten freiwillig ihre Dienste weniger dem römischen Staat als vielmehr dem

---

[7] Zum Bild Theoderichs II. bei Sidonius vgl. F-M. K a u f m a n n, *Studien zu Sidonius Apollinaris*, Frankfurt am Main 1995, S. 120 ff.; H. S. S i v a n, *Sidonius Apollinaris, Theodoric II, and Gothic-Roman Politics from Avitus to Anthemius*, Hermes CXVII 1989, S. 87 ff.

Avitus als dem römischen Kaiser leisten wollen. In der Darstellung der Not des gegenwärtigen römischen Staates verwendet Sidonius die traditionellen imperialen Formeln in einer sehr sparsamen Weise. So spricht Sidonius nicht von der Macht gegenwärtigen Roms, sondern er wirbt nur für den neuen Kaiser, indem er zeigt, daß die Westgoten in Gallien nur von dem neuen Herrscher neutralisiert werden können, und daß eine für Rom nützliche Zusammenarbeit mit ihnen nur dank Avitus möglich ist. Am Ende des Panegyrikus, was typisch für diese literarische Gattung ist, verkündet Sidonius, daß Avitus Afrika zurückerobern wird (7, 588 – 589).

Man kann also darauf hinweisen, daß Sidonius im Avitus-Panegyrikus die Weltherrschaftstopik anwendet, aber er macht das in einer gut gedachter Weise. Die Zeit der römischen Weltherrschaft gehört nach Sidonius zur Vergangenheit. Den zeitgeschichtlichen politischen Umständen gemäß verwendet er keine imperiale Topik, um die Gegenwart darzustellen. In diesem Punkt unterscheidet sich er deutlich von Claudian. Die Ankündigung der Rückeroberung Afrikas soll hingegen in Zusammenhang mit der damaligen römischen Außenpolitik gebracht werden, weil die Versuche, Afrika zurückzuerobern, wirklich zu den wichtigsten Aspekten der Politik Westroms zu dieser Zeit wurden.

Zwei Jahre später verfaßte Sidonius unter ganz anderen politischen Umständen den Panegyrikus auf den Kaiser Maiorian. In Avitus-Panegyrikus war der Dichter noch stark unter dem Eindruck der Einnahme Roms durch die Vandalen im Juni 455. Nun ist das Haupthema des Gedichtes die vom Kaiser vorbereitete Expedition gegen die Vandalen in Afrika. Dementsprechend ist die Göttin Roma nicht mehr schwach und klagend. Diesmal ist sie eine tatkräftige Kriegerin (5, 12 – 39), die der unter dem vandalischen Joch leidenden *Africa* Hilfe leisten will. In diesem Panegyrikus sind die Klagen über den Zustand des Staates nicht zahlreich. *Roma* ist als eine auf dem Thron sitzende Königin dargestellt, der die ganze Welt ihre Huldigung darbringt (*advolat omnis terra*) (5, 40 – 41). Diese alegorische Handlung hat aber keinen Bezug auf die wirklichen politischen Verhältnisse. Hier erscheint ein Katalog der exotischen Völker (*Indus, Chaldeus, Ser, Assyrius etc.*), die der Göttin verschiedene Geschenke geben (5, 41 – 53). Dieses imaginäres Bild bezieht sich theoretisch auf die zeitgeschichtliche Situation, aber es soll betont werden, daß der Panegyriker im Bild der über die Welt herrschenden *Roma* über den Rahmen der mythologischen Szene nicht hinausgeht. Der Völkerkatalog ist nur ein rein rhetorischer Kunstgriff und ist Träger keines konkreten ideologischen Inhalts. Plötzlich wird dieser Katalog durch die Ankuft der personifizierten *Africa* unterbrochen, die unter vandalischer Herrschaft ist. Daraufhin konzentriert sich der Panegyriker auf das wirkliche Problem, d.h. auf die Herrschaft der Vandalen in Afrika. Die Darstellungsweise der *Africa*, die betont, sie sei nicht unter römischen Herrschaft, sofort beseitigt das imaginäre Bild der unbegrenzten Herrschaft der *Roma*. Durch den Gegensatz zwischen dem Katalog der Völker, die die Herrschaft Roms anerkennen, und der unvergleichbar längeren Dar-

stellung der Situation Afrikas, das unter der vandalischer Herrschaft ist, betont der Panegyriker die Wichtigkeit des Vandalenproblems und lenkt die Aufmerksamkeit seiner Zuhörer auf den konkreten Aspekt der Tagespolitik. Der Versuch der Rückeroberung Afrikas war eine der zentralen Aufgaben der Herrschaft Maiorians, und ihr späteres Scheitern trug zum Fall dieses Herrschers bei. Die Darstellung der Göttin *Roma* als einer *Roma bellatrix*, oder *Roma regina* (*orbis*) bildet auch eine poetische Begründung der Zweckmäßigkeit der Versuche, die Kriegshandlungen gegen die Vandalen zu unternehmen. Im Bereich der alegorischen Handlung könnte eine solche *Roma* die Vandalen besiegen. Im Zusammenhang damit präsentiert der Dichter Maiorian als neuen Scipio, der Afrika zurückerobern wird:

> *(...) quid quod tibi princeps*
> *est nunc eximius, quem praescia saecula clamant*
> *venturum excidio Libyae, qui tertius ex me*
> *accipiet nomen? Debent hoc fata labori,*
> *Maioriane, tuo* (5, 100 – 104)

Aufmerksamkeit verdient ein Passus im weiteren Teil des Gedichtes, wo die Völker, die sich vor dem Kaiser fürchten, aufgezählt werden:

> *nam quidquid languidus axis*
> *cardine Sithonio sub Parrhase parturit Ursa*
> *hoc totum tua signa pavet; Bastarna, Suebus,*
> *Pannonius, Neurus, Chunus, Geta, Dacus, Halanus,*
> *Bellonotus, Rugus, Burgundio, Vesus, Alites,*
> *Bisalta, Ostrogothus, Pirustes, Sarmata, Moschus*
> *post aquilas venere tuas; tibi militat omnis*
> *Caucasus et Scythicae potor Tanaiticus undae.*
> *Quid faciat fortuna viri? Quascumque minatur,*
> *has tremuit iam Roma manus; modo principe sub te*
> *ne metuat, prope parva putat, nisi serviat illi*
> *quod timuit regnante alio.* (5, 472 – 483)

An dieser Stelle nähert sich Sidonius den Kaiserpanegyriken aus dem 4. Jahrhundert, die den Kaiser als einen Herrn der Welt, als eine Person, von der unmittelbar die römische Macht abhängt, darstellten. Hier haben wir also nicht mit einem literarischen Ornament, das sich auf die Vergangenheit bezieht, sondern mit einer Beschönigung oder Überinterpretation der Gegenwart im Sinne der imperialen Ansprüche zu tun. Die zieterte Stelle bezieht sich auf die Organisierung der Armee durch Maiorian. Die Aufzählung der Völker, die zu seiner Armee gehören sollten, hat teilweise einen phantastischen Charakter, hier mischen sich die gegenwärtigen Völker mit diesen, die schon seit langem ver-

schwanden[8]. Dasselbe ist z.B. bei Claudian zu beobachten[9]. Das Heer Maiorians basierte also vor allem auf den fremden Kontingenten, was von der Schwäche des damaligen Staates zeugt. Der Panegyriker verwandelt jedoch diese Tatsache zugunsten des Kaisers, indem er die traditionelle Konzeption des *terror nominis* benutzt; d.h. die Person des Kaisers flößt den Feinden solche Furcht ein, daß sie sich nicht erdreisten, gegen ihn vorzugehen, sondern sie freiwillig ihm ihre Dienste leisten. Mit dem Grundtenor dieser Präsentation der Ereignisse stimmt die Darstellung der Rebellion einer der föderierten Truppen überein. Sidonius spricht zwar von den Hunnen, A. Loyen vermutet jedoch, daß diese Truppe aus den Ostgoten bestand[10]. Die revoltierten Barbaren sind ein *populus superbus,* der den Gehorsam verweigert. Daher ist die Reaktion des Kaisers als *poena* bezeichnet (5, 499). Das ist somit ein schwacher Widerhall der traditionellen Maxime *parcere subiectis — debellare superbos*: Derjenige, der sich den römischen Ansprüchen nicht fügt, ist *superbus.* Beurteilt man den gesamten Panegyrikus, wo viel von den Siegen Maiorians über Franken, Alamannen und Vandalen gesprochen ist (5, 375 ff.), abgesehen von der rhetorischer Übertreibung (jeder Kampf ist als großer Sieg präsentiert), findet man eigentlich keine imperiale Topik in der Darstellung dieser Erfolge. Es gibt kein Model der *pax precativa*, keinen Topos von *iura dare*, keine barbarischen Könige bitten flehentlich um Erbarmen, Vergebung, und Frieden. Keine derartige Aussagekraft bieten die Beschreibung der Situation in Gallien oder die Darstellung der Verhältnisse der Römer mit den Westgoten und Burgundern (5, 561 – 567). Abgesehen von einem Fall, d.h. von der Darstellung Maiorians Armee verwendet Sidonius keine imperiale Topik in Bezug auf die Zeitgeschichte.

In der Beschreibung des Übergangs Maiorians durch die Alpen knüpft hingegen der Panegyriker an die Konzeption des Kaisers als eines universalen Herrschers an, dem sowohl die Menschen als auch die Naturkräften untertan sind:

> *(...) Nos anni vertimus usum.*
> *Quod iubet hic, lex rebus erit; non flectitur umquam*
> *a coeptis damnumque putat, si temporis iras*
> *vel per damna timet* (5, 526 – 529)

Der Panegyrikus endet mit einem pathetischen Bild der künftigen Triumphe Maiorians. Der Kaiser ist als ein (künftiger) Triumphator über Afrika präsentiert. Das kaiserliche Tribunal umstehen die unwaffneten Feinde (5, 586 – 603). Die Hoffnung auf die Rückeroberung Afrikas ist auf eine für die Panegyriken typische Weise ausgedrückt[11], indem der Kaiser als Bezwinger der gesamten Welt dargestellt wird. Hier kommt die Weltherrschaftstopik besonders deutlich zum

---

[8] Dazu vgl. Loyen, *Recherches...*, S. 78.
[9] Dazu Brodka, *o.c.*, S. 103.
[10] Loyen, *o.c.*, S. 79.
[11] Dazu M. Mause, *Die Darstellung des Kaisers in der lateinischen Panegyrik*, Stuttgart 1994, S. 190

Ausdruck. Obwohl Maiorian in diesem Panegyrikus als ein siegreicher Feldherr gerühmt ist, erscheint die eigentliche imperiale Topik grundsätzlich nur im Zusammenhang mit der Zukunft (mit der erwarteten Rückeroberung Afrikas). Dies sind aber die Ankündigungen, die in Erwartung des Sieges im Krieg gegen die Vandalen in einer solchen Lobrede geäußert werden sollten. Die gegenwärtigen Ereignisse sind nur einmal im Sinne der imperialen Ansprüche gedeutet. Der Panegyrikus hat zwar eine optimistische Aussagekraft, weil Maiorian als siegreiche Feldherr und sogar Herr der Welt präsentiert wird. Im Ganzen gesehen, ist aber die Gegenwart nicht im Sinn der römischen Weltherrschaft dargestellt. Sidonius verwendet diese Topik im Bereich der mythologisch-alegorischen Handlung, vergrößert mit derartigen Formeln das Ausmaß des künftigen Sieges. Er bleibt völlig inerhalb der literarischer Konvention, erfüllt die Aufgaben, die von einem Lobredner verlangt wurden. Aber anders als die Panegyriker des 4. Jahrhunderts versucht er nicht, die gegenwärtige Politik gegenüber den Barbaren als die Verwirklichung der überkommenen imperialen Postulate zu deuten. Im Panegyrikus auf Maiorian wird besonders deutlich die Tatsache, daß die römische Weltherrschaft zum Aspekt der Vergangenheit wurde, zu den leeren literarischen Formeln, die sogar in einer alegorischen Handlung auftauchen konnten, um die Vergangenheit zu beschreiben oder die Zukunft zu veredeln, aber nicht um die Zeitgeschichte zu deuten.

Die gewissen neuen Elemente finden wir im letzten Kaiserpanegyrikus, den Sidonius am 1. Januar 467 auf Anthemius hielt. Hier knüpft der Dichter auf die Idee Konstantinopels als Neuen Roms an. Sehr stark betont er jedoch die Souveränität Westroms. Konstantinopel ist *regina Orientis* und *Roma orbis tui*, seine Herrschaft beschränkt sich also auf den östlichen Teil des *imperium Romanum*[12]. Rom ist hingegen durch Konstantionpel als *caput mundi* bezeichnet (2,438). Weil der neue Kaiser Anthemius von dem oströmischen Kaiser Leon ernannt worden ist, gibt der Panegyriker den positiven Gefühlen der Weströmer gegenüber östlicher Hauptstadt den Ausdruck:

> *Salve sceptrorum columen, regina Orientis,*
> *orbis Roma tui, rerum mihi principe misso*
> ***iam non Eoo solum veneranda Quiriti***
> *imperii sedes, sed plus pretiosa, quod extas*
> *imperii genetrix.* (2, 30 – 34)

Im Lob Konstantinopels taucht die imperiale Topik auf:

> *Interea te Susa tremunt ac supplice cultu*
> *flectit Achaemenius lunatum Persa tiaram.*

---

[12] Vgl. M. Bonjour, *Sidoine Apollinaire et l'empire*, [in:] La patrie gauloise d'Agrippa au Vième siècle. Actes du Colloque, Lyon 1983, S. 213 ff.; G. Chianéa, *Les idées politiques de Sidoine Apollinaire*, RHD VLVII 1969, S. 378.

Indus odorifero crinem madefactus amomo
in tua lucra feris exarmat guttur alumnis,
ut pandum dependat ebur (2, 50 – 54)

An dieser Stelle beziehen sich die traditionellen Formeln auf die Gegenwart. Die Herrschaft wird durch Konstantinopel ausgeübt. Der Panegyriker sagt zwar nicht, daß es über Persien oder Indien unmittelbar herrscht, sondern betont deutlich, daß sich diese Völker vor der Macht oströmischen Reiches fürchten, seine Obrigkeit anerkennen und aus diesem Grund demütig die Geschenke geben. Die Bezeichnung *supplex cultus*, die das Verhältnis Persiens zu Ostrom darstellt, erinnert an die ideologische Konzeption der Untertänigkeit Persiens, die im Panegyikus des Pacatus auf den Kaiser Theodosius I. entworfen ist[13]. Auf diese Weise verkündet Sidonius die Idee der Herrschaft Ostroms weniger über die ganze Welt als vielmehr über den gesamten Osten. Schon in diesem einleitenden Lob Konstantinopels wird hervorgehoben, daß die Wurzeln dieser Herrschaft in der Vergangenheit liegen, und daß Rom der wirkliche Urheber der Macht war: *fortunata sat est Romae partita triumphos* (2,65). Deutlich wird hier darüber hinaus die unterschiedliche Situation beider Teile des *imperium Romanum* hervorgehoben: Westen ist schwach und wird durch die großen Gefahren bedroht, Osten ist mächitig und kann erfolgreich in die westlichen Angelegenheiten eingreifen und die westlichen Probleme lösen (2, 65 – 67).

Aufmerksamkeit verdient auch die alegorische Szene des Zusammentreffens von *Roma* und *Aurora. Aurora* versinnbildlicht hier das oströmische Reich (2, 440 ff.)[14]. Auch in diesem Passus entwirft Sidonius das Bild der Herrschaft Ostroms über den gesamten Osten. (2, 440 – 477). Dieser Sachverhalt ist als ein Verdienst Roms betrachtet, das einst den gesamten Osten unterwarf, aber dann diese Herrschaft dem Konstantinopel übergab:

totum hinc tibi cessimus axem: (...)
omne quod Euphraten Tigrimque interiacet olim
sola tenes (2, 451 – 454)

Die Darstellung der vergangenen römischen Eroberungen hat einen rein rhetorischen Charakter. Darin mischen sich die Gebiete, die wirklich zum römischen Reich gehörten, mit denen, die unabhängig waren (Persien, Indien etc.). Trotzdem ist der Unterschied zwischen der Vergangenheit und der Gegenwart deutlich hervorgehoben. Die Vergangenheit, die Zeit der Größe des *imperium Romanum*, ist als ein *priscus ordo* begriffen (2, 442). Mit der Gegenwart ist

---

[13] Pan. Lat. II, 22,5: *Denique ipse ille rex eius dedignatus antea confiteri hominem iam fatetur timorem et in his te colit templis in quibus colitur.*

[14] Gegen Portmann, *o.c.*, S. 111. Die Aufzählung verschiedener Länder Ostens ist hier im Sinne der Weltherrschaftsidee zu verstehen. Dieser rhetorischen Übertreibung gemäß ist der gesamte Orient unter der oströmischen Herrschaft. Keineswegs ist hier z.B. Persien als unabhängig (wie meint Portmann) zu begreifen.

eine umgekehrte Situation, ein *ordo conversus* gemeint (2, 350); nun ist Rom ein Objekt der Expansion seitens derjenigen, die es selbst ehemals bedrohte:

> *Hinc Vandalus hostis*
> *urget et in nostrum numerosa classe quotannis*
> *militat excidium, conversoque ordine fati*
> *torrida Caucaseos infert mihi Byrsa furores* (2, 348 – 351)

Im Osten übernimmt Konstantinopel die Kompetenzen Roms. Aus der Perspektive Westens wird das Ostreich zum Hort der Stabilität, dort hat sich nun die ehemalige römische Macht verlagert. Obwohl der Primat der Tiberstadt im Verbalbereich weiterhin unterstrichen ist, deutet man an, daß nur die Zusammenarbeit mit dem Ostreich den Bedrohungen Einhalt gebieten kann.

Man kann also bemerken, daß Sidonius in einer gut gedachter Weise die Weltherrschaftstopik verwendet. In keinem seiner Kaiserpanegyriken verkündet er die Idee der Weltherrschaft Roms. Nach seiner Auffassung gehört sie zur Vergangenheit. Die Topoi, die in diese Lobgedichte eingeführt werden, beziehen sich grundsätzlich auf die Vergangenheit. Die Fortsetzung der imperialen Ansprüche will der Panegyriker im oströmischen Reich sehen. Dem Weströmer schien es, daß das Ostreich die römische Größe fortsetzt. Daher verkündet der Dichter mit rhetorischer Übertreibung, daß die Macht des Byzanz durch den gesamten Osten anerkannt wird. In gewissem Maße verbindet man also sogar im Westen die überkommenen Ideen mit dem oströmischen Reich. Man muß jedoch darauf hinweisen, daß die Gebrauchsweise der Weltherrschaftstopik durch Sidonius in jedem Fall mit dem historischen Hintergrund der einzelnen Werke verknüpft ist. Somit soll man die Interpretation dieser Passage aus dem Zusammenhang des ganzen Lobgedichtes nicht reißen. Wie leer die imperialen Formeln in der Wirklichkeit waren, zeigt deutlich das Lobgedicht des Sidonius auf den westgotischen König Eurich (von 476), wo die Formeln aus dem Repertoire der Weltherrschaftstopik auch erscheinen. Diesmal begibt sich der Perserkönig freiwillig in die Abhängigkeit von Eurich (ep. 8,9,5 45 – 55)! Den Erfordernissen der literarischen Gattung gemäß haben die Kaiserpanegyriken den optimistischen Grundtenor. In jedem Panegyrikus kündigt der Dichter die baldige Bezwingung der Vandalen in Afrika an. In diesem Kontext wundert die imperiale Topik nicht. Ihre Anwendung ist in einem solchen Kontext völlig gerechtfertigt. Abgesehen von wenigen Ausnahmen versucht Sidonius die Gegenwart mit keinen traditionellen imperialen Formeln zu deuten. Sidonius, im Bewußtsein dessen, daß sich die Gegenwart wesentlich von der Vergangenheit unterscheidet, verwendet also (in einer solchen literarischen Gattung wie Kaiserpanegyrikus) die Weltherrschaftstopik nicht beliebig, sogar im Bereich der poetischen Darstellung der Gegenwart. Man kann also annehmen, daß seine drei Kaiserpanegyriken die Idee der Weltherrschaft Roms nicht verkünden.

Kraków

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

GENEZA CESARSKIEJ PREFEKTURY MIEJSKIEJ

Napisał

SEBASTIAN RUCIŃSKI

Chcąc omówić proces kształtowania się cesarskiej prefektury miejskiej trzeba zacząć od podstawowego w tym względzie passusu Tacyta, w którym wspomina on pod rokiem 32 n.e. śmierć Lucjusza Kalpurniusza Pizona (*L. Calpurnius Piso*), konsula z roku 15 p.n.e. i byłego prefekta miejskiego z czasów Tyberiusza[1]. Jest to dla autora okazja, aby zastanowić się nad pochodzeniem i rolą tego urzędu.

Genezę cesarskiej prefektury miejskiej Tacyt widział w czasach królewskich i początkach Republiki. Owczesny prefekt był powoływany przez króla na czas jego nieobecności w Rzymie. Później, w czasach republikańskich, powoływany był przez konsulów na czas nieobecności najwyższych urzędników w mieście[2]. Jego zadaniem było wymierzanie sprawiedliwości i zapobieganie nieprzewidzianym wypadkom[3]. Tacyt dopatruje się swoistej kontynuacji owego starego urzędu w istniejącej w czasach Republiki i Cesarstwa instytucji prefekta miejskiego świąt latyńskich (*praefectus urbi feriarum Latinarum causa*)[4]. Jednakże szybko przechodzi do czasów drugiego triumwiratu, kiedy to Cylniusz Mecenas (*C. Cil-*

---

[1] Tac. *Ann.* VI 11.

[2] Prawo powoływania prefekta miejskiego przysługiwało ponadto dyktatorowi; o innych urzędnikach (*tribuni militis pro consule, praetor urbanus, decemviri legibus scribundis*), których nieobecność w Rzymie mogła spowodować mianowanie prefekta miejskiego zob. E. Sachers, [w:] *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart 1894 i n. (dalej: RE) XXII, 2, kol. 2506 – 2509.

[3] O przedcesarskiej prefekturze miejskiej zob. E. Herzog, *Geschichte und System der römischen Staatsverfassung*, I, Leipzig 1884, s. 732; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1887 (dalej: Mommsen, *Staatsr.*), I, s. 661 nn.; R. Cagnat, [w:] *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, ed. Ch. Daremberg, M.E. Saglio, Paris 1877 – 1919 (dalej: DS) IV, 1, s. 612; Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2502 – 2511.

[4] Urząd ten trzeba odróżnić od prefektury miejskiej; ta druga była w czasach pryncypatu uwieńczeniem kariery senatorskiej, gdy ta pierwsza, świąteczna prefektura, świetnym jej początkiem. O prefekturze świąt latyńskich zob. Herzog, *o.c.*, I, s. 733; J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, Leipzig 1885, III, s. 296 nn.; Mommsen, *Staatsr.*, I, s. 666 n., 671; Cagnat, [w:] DS IV, 1, s. 612; Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2511 – 2513; M. Wojciechowska, *Praefecti urbi feriarum Latinarum causa w okresie Cesarstwa*, Przegl. Hist. LXXIII 1983, s. 1 – 22,

nius Maecenas) został postawiony na czele Rzymu i Italii. Po zdobyciu jedynowładztwa przez Oktawiana Augusta, ten znowu powołał prefekta miasta dla pilnowania porządku publicznego. Tacyt wymienia trzech pierwszych prefektów: Messalę Korwinusa (*M. Valerius Messala Corvinus*), Statyliusza Taurusa (*T. Statilius Taurus*) i wspomnianego już L. Kalpurniusza Pizona.

Ten wydawałoby się prosty rys niesie ze sobą sporo problemów i niejasności. Część twierdzeń Tacyta nie do końca pokrywa się z doniesieniami innych źródeł i dlatego zostały one zakwestionowane przez nowożytną historiografię. Do nich zaliczyć trzeba wywód o pochodzeniu urzędu prefekta miejskiego doby pryncypatu od urzędnika z czasów królewskich i wczesnorepublikańskich, a przez to związek tego pierwszego z prefektem świąt latyńskich (patrz przyp. 4). Nie można podtrzymywać wynikającego z opisu Tacyta wrażenia, że z chwilą nominacji Messali Korwinusa mamy do czynienia z nieprzerwanym ciągiem prefektów, czyli z ustabilizowaniem się dotychczas tymczasowego urzędu. Dyskusyjny jest też określony u Tacyta na dwadzieścia lat czas trwania prefektury L. Kalpurniusza Pizona — jak się dalej okaże, ma to swoje niebagatelne znaczenie.

Związki pomiędzy starą, królewsko-republikańską, a nową, cesarską, prefekturą nie są do końca wyjaśnione. Dodatkowym problemem jest też to, że główne źródła do poznania urzędu królewskiego i wczesnorepublikańskiego pochodzą z czasów pryncypatu[5]. Niewątpliwie prefekturę starą i nową oddziela od siebie długi okres czasu. Mimo pewnych podobieństw (nazwa urzędu; tymczasowość związana z nieobecnością w Rzymie najwyższych urzędników, a w początkach pryncypatu cesarza) wykazanie ciągłości urzędu starego i nowego nie jest możliwe, chociażby ze względu na różnice ustrojowe, społeczne i przede wszystkim polityczne pomiędzy okresami królewskim i wczesnorepublikańskim a początkami pryncypatu[6]. Teza zaś o tak odległym pochodzeniu praktycznie nowego urzędu, zawarta u Tacyta, jest oddźwiękiem cesarskiej propagandy, mającej sparaliżować ewentualną opozycję senatorską o konserwatywnych zapatrywaniach[7]. Taki wniosek jest zgodny z doniesieniem Swetoniusza, który mówi o utworzeniu, a nie odnowieniu urzędu prefekta miasta przez Augusta[8].

Gdzie należy więc szukać początków prefektury miejskiej okresu pryncypatu? Odpowiedź na to pytanie daje G. Vitucci. Szuka on precedensów cesarskich *praefecti urbi* w urzędach doby Cezara i drugiego triumwiratu[9]. Na rzecz

---

[5] Por. Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2503 – 2511.

[6] G. Vitucci, *Ricerche sulla Praefectura Urbi in età imperiale (sec. I – III)*, Roma 1956, s. 11 n.; odmiennie R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1952, s. 403 n.; na ową ciągłość wskazują również opracowania polskojęzyczne: K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, I (*Starożytność*), Warszawa 1961, s. 159; *Mała Encyklopedia Kultury Antycznej*, Warszawa 1983, s. 613; *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, pod red. W. Wołodkiewicza, Warszawa 1986, s. 122.

[7] Vitucci, *o.c.*, s. 9; por. Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1059, przyp. 2.

[8] Suet. *Aug.* 37.

[9] Vitucci, *o.c.*, s. 13; o rozwoju prefektury miejskiej jeszcze przed Augustem wspomina też R. Syme, *The Augustan Aristocracy*, Oxford 1986 (dalej: Syme, *Arist.*), s. 212.

tej tezy przemawia chociażby ciągłość czasowa okresu cezariańskiego, drugiego triumwiratu i panowania Augusta.

Spoglądając na czasy walki Juliusza Cezara o jedynowładztwo możemy dostrzec dwa interesujące przypadki. Po zwycięstwie pod Farsalos Cezar wysłał Marka Antoniusza do Rzymu, by ten spowodował ponowne mianowanie go dyktatorem (tym razem na cały rok), a potem jako *magister equitum* miał zadbać o bezpieczeństwo Rzymu[10]. Potrzeba uśmierzenia zbuntowanych legionów zmusiła Antoniusza na początku 47 r. p.n.e. do opuszczenia miasta i udania się do Kampanii[11]. W stolicy pozostawił Lucjusza Juliusza Cezara (*L. Iulius Caesar*), swego i dyktatora krewnego. Zapis Diona daje nam poznać, że faktem bez precedensu było powołanie prefekta miasta przez *magistrum equitum*[12]. Inna sprawa, że była to pierwsza taka nominacja od długiego czasu, z zachowaniem jednak republikańskich zasad i tradycji, ponieważ, jak się wydaje, w tym czasie nie było powołanych konsulów, a nie jest pewne, czy byli pretorowie[13]. Ponadto trzeba pamiętać, że duża część senatorów udała się wcześniej z Pompejuszem na Wschód.

Drugi ciekawy wypadek nastąpił w 46 r. p.n.e. W drugim miesiącu dodanym przez reformę kalendarza Cezar, dyktator i konsul po raz trzeci, opuścił Rzym, by walczyć z ostatkami stronnictwa pompejańskiego w Hiszpanii. Cezar się spieszył, nie mając czasu na zbieranie komicjów wyborczych, na mocy swej władzy dyktatora i konsula, jako swego namiestnika na czas nieobecności w Rzymie pozostawił Marka Emiliusza Lepidusa (*M. Aemilius Lepidus*) sprawującego funkcję *magister equitum*. Dodał mu do pomocy w zarządzie miastem sześciu lub ośmiu prefektów[14].

Jednakże określanie owych urzędników terminem *praefectus urbi* może być kwestionowane. Po pierwsze, Dion wobec nich używa terminu πολιάνομοι, tak jak wobec prefektów świąt latyńskich, a nie właściwszego dla prefektów miasta słowa πολιαρχοι[15]. Dodatkowo Swetoniusz określa tych urzędników jako *praefecti pro praetoribus*[16]. Po drugie nominacja nastąpiła *ne urbs sine imperio foret*, ponieważ w Rzymie pozostawał *magister equitum*[17]. Po trzecie, na koniec, prefektów tych było kilku jednocześnie[18].

Powyższe wątpliwości stara się rozwiać G. Vitucci. W kwestii tytułów oma-

---

[10] Dio XLII 21, 1; por. Vitucci, *o.c.*, s. 13; G. Walter, *Cezar*, Warszawa 1983, s. 430 n.

[11] Cic. *Ad Att.* XI 12, 4 i 18, 2; por. Walter, *o.c.*, s. 432.

[12] Dio XLIII 30, 1; por. Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2507.

[13] Vitucci, *o.c.*, s. 13 n.; por. też S. Utczenko, *Kryzys i upadek Republiki w starożytnym Rzymie*, Warszawa 1973, s. 362.

[14] Dio XLIII 28, 2; por. Vitucci, *o.c.*, s. 14; Utczenko, *o.c.*, s. 362 n.; J. Carcopino, *Jules César*, Paris 1968, s. 482; G. Pianko, *Korespondenci Cycerona. Marek Emiliusz Lepidus*, Meander XXVI 1971, s. 33.

[15] Dio XLIII 28, 2; por. Vitucci, *o.c.*, s. 14.

[16] Suet. *Caes.* 76; por. Vitucci, *o.c.*, s. 15.

[17] Vitucci, *o.c.*, s. 18.

[18] Patrz przyp. 13.

wianych urzędników odrzuca on zarazem przekaz Diona i Swetoniusza, a przynajmniej chce je swoiście rozumieć. Termin zastosowany przez Kasjusza Diona uważa on za przejaw świadomości autora lub jego źródeł, dotyczącej transformacji, jaka się dokonała w granicach i atrybutach dawnego urzędu prefekta miasta[19]. Natomiast przekaz Swetoniusza traktuje jako jedynie zaciemniający sprawę, gdyż można z niego wyciągnąć wnioski, iż omawiani prefekci nie posiadali *imperium* (*pro praetoribus* znaczyłoby „w miejsce pretorów", gdy jedynie formułka *pro praetore* — „z władzą pretora" — mogłaby o tym donosić)[20]. Natomiast według Vitucciego prawo do posiadania *imperium* ewidentnie przysługiwało omawianym urzędnikom. Świadczy o tym fakt, że mieli prawo do dwu *fasces*, mimo że w tym okresie uległ rozluźnieniu pierwotny rygor przyznawania tych oznak tylko urzędnikom *cum imperio*[21].

Dlatego G. Vitucci odwołuje się do innego źródła, jakim jest moneta pozostawiona przez Lucjusza Munacjusza Plankusa (*L. Munacius Plancus*), na której to monecie określa się on tytułem *praefectus urbi*[22]. G Vitucci odrzuca możliwość uzurpacji tytułu, jak i pochodzenia monety z 61 r. p.n.e., co wykluczyłoby ją z naszych rozważań[23].

Jeśli chodzi o problem drugi, czyli obecność urzędnika *cum imperio* w Rzymie, G. Vitucci uznaje, że taki stan rzeczy był efektem zarządzenia Cezara, przez co ujawniła się jego osobista władza. Natomiast mnogą liczbę prefektów tłumaczy potrzebami nowej sytuacji ustrojowej[24]. Nie powołano wtedy żadnych urzędników z wyjątkiem trybunów ludowych i edylów plebejskich[25].

W dalszych rozważaniach G. Vitucci, stwierdzając, że znane jest imię tylko jednego prefekta cezariańskiego, wspomnianego już Lucjusza Munacjusza Plankusa, którą to osobistość uznaje za nie dość wyrazistą, uważa, że określenie rangi i znaczenia prefektów za Cezara nie jest możliwe. Stwierdza jedynie, że mógł on być *longa manus* nieobecnego dyktatora[26]. Jednak właśnie to ostatnie stwierdzenie jest najbliższe prawdy. Cezar mianował ludzi sprawdzonych i wiernych, choć może nie wybijających się jeszcze na niwie politycznej[27]. To ostatnie było mu na rękę.

---

[19] Vitucci, *o.c.*, s. 17.

[20] Jako oficjalny tytuł prefektów cezariańskich doniesienie Swetoniusza uznaje: Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2507.

[21] Vitucci, *o.c.*, s. 17.

[22] *Ibidem*, s. 15; zob. M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974 (dalej: RRC) 475/1a (L. PLANC PRAEF VRB), por. RRC 475/1b (PR VRB). O Plankusie zob. R. Hanslik, [w:] RE XVI, kol. 545 – 551 i L. Petersen, [w:] *Prosopographia Imperii Romani saeculi I, II, III, editio altera,* Berlin und Leipzig 1933 i n. (dalej: PIR^2) M 728.

[23] Zob. Vitucci, *o.c.*, s. 16 z przyp. 1.

[24] *Ibidem*, s. 18.

[25] Suet. *Caes.* 76; por. Utczenko, *o.c.*, s. 362 n.; Walter, *o.c.*, s. 477.

[26] Vitucci, *o.c.*, s. 18 n.

[27] L. Munacjusz Plankus był legatem Cezara w Galii w 54 r. p.n.e. (Caes. *Bell. Gall.* V 24 n.), w Hiszpanii w 49 r. p.n.e. (Caes. *Bell. Civ.* I 40), i w Afryce na końcu 47 r. p.n.e. (*Bell. Afr.* 4).

Moneta będąca jedynym źródłem mówiącym o prefekturze Plankusa skłoniła historyków do refleksji. Czy dwaj spośród sześciu bądź ośmiu prefektów zostali wyznaczeni z urzędu do zajmowania się finansami państwa, w tym i bicia monety[28], czy też nadzór nad mennictwem ze strony tych urzędników był efektem konieczności przejęcia uprawnień niepowołanych kwestorów[29]? W tym drugim wypadku przywrócenie tradycyjnych urzędników powodowało niejako automatyczną likwidację prefektów odpowiedzialnych za bicie monety. Nie można tego rozstrzygnąć.

Stąd też ostatnią i być może najważniejszą kwestią związaną z prefektami cezariańskimi jest zakres czasowy ich działalności. Z określeniem czasu ich nominacji nie ma wielkiego problemu. Nastąpiła ona po zakończeniu wojny afrykańskiej, w drugiej poł. 46 r. p. n. e[30]. Natomiast koniec urzędowania jest kontrowersyjny. Najpowszechniej przyjmowaną tezą jest ta, według której Cezar po zwycięstwie pod Mundą, po powrocie do Rzymu i odbyciu piątego triumfu, zrezygnował z nadanego mu wcześniej konsulatu *sine suffragio* (czwartego w jego karierze) i przeprowadził wybory na ostatnie trzy miesiące roku. Wtedy prefektów zastąpili pretorzy i kwestorzy; nastąpił więc powrót do normalności[31].

Inne zdanie na ten temat ma G. Vitucci. Uważa on, że cezariańscy prefekci przetrwali śmierć swego twórcy, a ich urzędy odżyły w okresie drugiego triumwiratu. Badacz ten opiera się w swym sądzie na monecie wybitej przez Lucjusza Liwinejusza Regulusa (*L. Livineius Regulus*), na której widnieje napis *praef(ectus) ur(bi)*[32]. Jak sam jednak stwierdza, nie sposób precyzyjnie określić datę wybicia tej monety, a przez to okoliczności jej powstania. Przystaje jednak na twierdzenie, że Liwinejusz Regulus, gdzieś pomiędzy 43 a 38 r. p.n.e. stał się członkiem *IIIIviri a(uro) p(ublico) f(eriundo)* — kolegium odpowiedzialnego za bicie monet w tym okresie[33]. G. Vitucci, pomimo wielu niewiadomych, wyraża przypuszczenie, że taka prefektura nie mogła istnieć jedynie podczas nieobecności urzędników *cum imperio*[34].

Najbliższe Vitucciemu rozwiązanie problemu monety Regulusa zapropono-

---

[28] Carcopino, *o.c.*, s. 488; por. Vitucci, *o.c.*, s. 19 z przyp. 4.

[29] Tak: Vitucci, *o.c.*, s. 19.

[30] Już w czerwcu: Petersen, [w:] PIR^2 M 728, albo raczej w październiku: Carcopino, *o.c.*, s. 482.

[31] Utczenko, *o.c.*, s. 365 n. z przyp. 163 i 164; Walter, *o.c.*, s. 489 – 492.

[32] RRC 494/31. O L. Liwinejuszu Regulusie zob. Münzer, [w:] RE XIII, kol. 808 n.; Petersen, [w:] PIR^2 L 290; L. Morawiecki, *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku republiki (lata 46 – 27 p.n.e.)*, Rzeszów1989 (dalej: Morawiecki, *Władza charyzmatyczna*), s. 140; T.P. Wiseman, *New men in the Roman Senate 139 B.C.-A.D. 14*, Oxford 1971, s. 237, nr 228.

[33] Vitucci, *o.c.*, s. 20 n.; por. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin 1860 (dalej: Mommsen, *Münzwesen.*), s. 653 i 743; Mommsen, *Staatsr.* II, s. 602 z przyp. 3; Münzer, [w:] RE XIII, kol. 808; Morawiecki, *Władza charyzmatyczna*, s. 204; Morawiecki, *Propagandowe aspekty mennictwa rzymskiego 43/42 p.n.e. (na marginesie pracy P. Wallmanna, Münzpropaganda in den Anfägen des Zweiten Triumvirats 43/42 v. C., Bochum 1977)*, Wiad. Numizm. XXIV 1980, s. 235 i 238.

[34] Vitucci, *o.c.*, s. 21 n.

wiali E. Babelon i H.A. Grueber. Obaj zgadzali się, że Regulus pełniąc urząd IIIIvira odpowiedzialnego za bicie monet uzyskał w międzyczasie tytuł prefekta miasta, co jednak nie przerwało jego dawniejszej działalności[35].

Inaczej to widzi Münzer, który uważa, że Regulus w 43 r. p.n.e. według zasad republikańskich zasiadł w *collegium monetales* i pełniąc tę funkcję nadal po objęciu władzy przez triumwirów, uzyskał na początku 42 r. p.n.e. godność prefekta miasta świąt latyńskich, czemu dał wyraz na monetach[36]. Z tym poglądem polemizuje G. Vitucci opierając się na liczbie dwu wyobrażonych na monecie *fasces*. Uważa on, że gdyby chodziło o prefekta świąt latyńskich, ich liczba musiałaby sięgać dwunastu[37]. Ten pogląd nie jest jednak przekonujący, ponieważ przedstawienie dwunastu *fasces* na monecie byłoby utrudnione chociażby z przyczyn technicznych, a ponadto na innej monecie sygnowanej jego imieniem zostało wyobrażone sześć *fasces*[38]. Natomiast nieuzupełnienie tytułu na monecie jest do przyjęcia, co stwierdza sam Vitucci[39].

Zupełnie inne rozwiązanie problemu omijające niejako kwestię liczby *fasces* daje Th. Mommsen. Uważa on, że w omawianym okresie mamy do czynienia z dwoma Liwinejuszami Regulusami — ojcem i synem, z których pierwszy był prefektem za Cezara, gdzieś w 45 r. p.n.e.[40], drugi zaś był IIIIvirem *a(uro) p(ublico) f(eriundo)* w 38 r. p.n.e. i poprzez wyobrażenie na monecie uczcił swego ojca i swój ród[41], co było przyjętą w czasach republikańskich praktyką[42].

Podsumowując rozważania dotyczące prefektów za Cezara można stwierdzić, że prefektura Lucjusza Cezara nie wniosła większych zmian w stosunku do roli i charakteru republikańskiego prefekta miasta. Natomiast powołani w 46 r. p.n.e. prefekci, choć być może nosili tytuł *praefectus urbi*, byli swego rodzaju anomalią ustrojową stworzoną przez Cezara dla potrzeb chwili[43]. Inna sprawa, że za tym mogły iść także głębsze przyczyny, jak np. chęć przejęcia przez dyktatora bezpośredniego wpływu na finanse państwa[44]. Prefekci ceza-

---

[35] Cyt. za Münzer, [w:] RE XIII, kol. 808.

[36] *Ibidem*.

[37] Vitucci, *o.c.*, s. 21.

[38] RRC 494/26a.

[39] Vitucci, *o.c.*, s. 21 z przyp. 4.

[40] Tak jak L. Munacjusz Plankus (zob. przyp. 26) był towarzyszem broni Cezara — zob. *Bell. Afr.* 89, 3.

[41] Mommsen, *Münzwesen.*, s. 743, przyp. 3.

[42] Por. Morawiecki, *Propagandowe aspekty mennictwa starożytnego*, Wiad. Numizm. XXIV 1980, s. 2; A. Kunisz, *Rola źródeł numizmatycznych w badaniach nad ideologią i propagandą w państwie rzymskim*, [w:] Polityka i pieniądz, pod red. A. Kunisza, Katowice 1993, s. 54 – 67; Kunisz, *Mennictwo i system monetarny Republiki Rzymskiej*, [w:] Starożytny Rzym we współczesnych badaniach. Państwo–Społeczeństwo–Gospodarka. Liber in memoriam Lodovici Piotrowicz, pod red. J. Wolskiego, T. Kotuli, A. Kunisza, Kraków 1994, s. 385 n.; o podobnej praktyce stosowanej jeszcze za Augusta, por. A Kunisz, *Tradycje republikańskie a odzwierciedlenie nowej rzeczywistości w mennictwie Augusta*, [w:] W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne, pod red. A. Kunisza, Katowice 1995, s. 134.

[43] Mommsen, *Staatsr.*, I, s. 665, przyp. 3.

[44] Suet. *Caes.* 76; por. Carcopino, *o.c.*, s. 488.

riańscy zostali najprawdopodobniej zniesieni jeszcze przez swego twórcę, ponieważ ich ustanowienie powodowało nadmierną opozycję ze strony odsuniętej od władzy *nobilitas*[45]. Być może istniały też jakieś formy kontynuacji nowych doświadczeń, ale niewiele można o nich powiedzieć poza tym, że tacy urzędnicy, jeśli w ogóle istnieli po śmierci Cezara, pełnili raczej niewielką i krótkotrwałą rolę. Pomimo swej tymczasowości prefekci cezariańscy odegrali niebagatelną rolę w procesie kształtowania się cesarskiej prefektury miejskiej. Trzeba podkreślić chociażby samo przypomnienie tytułu, który od dawna nie był używany. Ponadto ustanowienie cezariańskich prefektów wynikało z tych samych przyczyn, które legły u podstaw podobnych inicjatyw w okresie drugiego triumwiratu i pryncypatu Augusta.

W okresie walki o władzę w państwie pomiędzy triumwirami spotykamy się z nowym urzędem, o którego genetycznych związkach z prefekturą miejską informuje nas Tacyt[46]. Jedynym, aczkolwiek wielokrotnym, piastunem tego urzędu był Cylniusz Mecenas (*Cilnius Maecenas*)[47]. W 36 r. p.n.e. biorąc udział w wojnie prowadzonej przez młodego Cezara przeciw Sekstusowi Pompejuszowi został przez Oktawiana wysłany z powrotem do Rzymu, by tam ugruntować władzę swego mocodawcy[48]. Następnie została mu powierzona władza nad miastem i całą Italią[49]. Tak samo później, w 31 r. p.n.e., w czasie rozprawy z Antoniuszem, Mecenas znowu stanął na czele Rzymu i Italii[50].

Stanowisko Mecenasa było niewątpliwie owocem nadzwyczajnych stosunków czasu wojen domowych. Dlatego nie można go umieścić w schemacie później funkcjonujących urzędów — prefekta miasta czy prefekta pretorianów[51]. Niewątpliwie stanowisko Mecenasa miało wpływ na kształtowanie się owych urzędów, ale wpływ ów miał charakter raczej faktyczny niż formalny. Urząd Mecenasa cechowało to, że miał on rozległe i swoiste kompetencje, ale nie posiadał oficjalnego tytułu[52].

Dotychczas omawiane instytucje, choć o kompetencjach nie zawsze jasnych, różniące się też atrybutami, i o nie do końca sprecyzowanych tytułach urzędników, mają jedną wspólną płaszczyznę. Zawsze były powoływane, gdy sprawujący naczelną władzę był nieobecny w Rzymie. Oczywiście nie można tu

---

[45] *Ibidem*; dodatkowo por. Walter, *o.c.*, 489 – 494; Utczenko, *o.c.*, s. 350 n.

[46] Tac. *Ann.* VI 11.

[47] O Mecenasie zob. Petersen, [w:] PIR^2 M 37; A. Kappelmacher, [w:] RE XIV, 1, kol. 207 – 229; por. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres augustowski*, Warszawa 1990, s. 27 – 30.

[48] App. *Bell. Civ.* V 99; Dio XLIX 16; por. Vitucci, *o.c.*, s. 22; Petersen, [w:] PIR^2 M 37; Kappelmacher, [w:] RE XIV, 1, kol. 211.

[49] Dio XLIX 16; LI 3; LV 7; Tac. *Ann.* VI 11; Hor. *Carm.* III 29, 25; Vell. II 88; por. przyp. poprzedni.

[50] Dio LI 3, 5; por. Dio LV 7, 1 i Tac. *Ann.* VI 11.

[51] Kappelmacher, [w:] RE XIV, 1, kol. 212; Petersen, [w:] PIR^2 M 37; por. W. Enßlin, [w:] RE XXII, 2, kol. 2392.

[52] Zob. Kappelmacher, [w:] RE XIV, 1, kol. 211 n; Vitucci, *o.c.*, s. 23 n.; por. Tac. *Ann.* III 30: *publicos honores nullos compessivit.*

posługiwać się republikańskimi zasadami ustrojowymi, ponieważ chociażby obecność Marka Lepidusa w mieście w 46 r. p.n.e. złamała te zasady. Cezar i jego przybrany syn walcząc o władzę musieli dbać o to, by stolica pozostawała bezpiecznie w ich ręku. Trzeba pamiętać, że ten, kto miał Rzym, mógł twierdzić, że jest jedynym legalnym władcą. Tak więc owo *arcanum imperii*, że można było zostać władcą Rzymu poza Rzymem, pozostanie jeszcze tajemnicą do roku 69 n.e.[53]. Z tej perspektywy warto też spojrzeć na inicjatywy podjęte przez Oktawiana, gdy ten osiągnąwszy jedynowładztwo stanął przed problemem ustanowienia nowego porządku.

Przechodząc do następnego okresu, czyli pryncypatu Augusta, trzeba wrócić do omawianego na wstępie passusu Tacyta. Jako pierwszego prefekta miejskiego autor ten wymienia Messalę Korwinusa, dodając, że sprawował on swój urząd jedynie kilka dni i sam z niego zrezygnował tłumacząc się, że funkcji tej nie umie sprawować[54]. Rok 26 p.n.e.[55], jako czas nominacji, możemy określić dzięki przekazowi św. Hieronima. Tu Messala Korwinus także jest nazwany pierwszym prefektem miasta, jednak inaczej są określone przyczyny rezygnacji z piastowanego urzędu: *sexto die magistratu se abdicavit, incivilem potestatem esse contestans*[56]. Idąc za Vituccim, można uznać, że powód rezygnacji podany przez Tacyta mógł być jedynie wymówką (być może na rzecz samego Augusta), prawdziwsze zaś wydaje się doniesienie przekazane przez św. Hieronima[57]. Tu jednak pojawia się problem, jak interpretować ten przekaz. Wiemy, że w 26 r. p.n.e. cesarz był w Rzymie nieobecny, ponieważ prowadził wojnę w Hiszpanii[58]. Trudno więc zgodzić się ze zdaniem E. Klebsa, że już od tej nominacji władca zamyślał ustanowienie stałej prefektury miejskiej[59].

W tym okresie August nie miał już poważnego rywala w walce o władzę, ale z opozycją musiał się liczyć do końca życia. Wystarczy chociażby spojrzeć na fakt przeniesienia głównej mennicy rzymskiej do Lugdunum, tam, gdzie była daleko od wpływów senatorskiej opozycji[60]. August przebywając w mieście mógł sam nad nim zapanować, gdy jednak je opuszczał, pojawiał się problem

---

[53] Tac. *Hist.* I 4; Vitucci, *o.c.*, s. 24 n.

[54] Tac. *Ann.* VI 11;

[55] Dokładniej: pierwsze dni stycznia — tak: Syme, *Arist.*, s. 212; natomiast B. Borghesi, *Praefecti Urbis Romae*, [w:] *Oeuvres complètes*, IX, Paris 1879, s. 256 podaje rok 25 p.n.e.

[56] Euseb. – Hieron., *Chron.*, s. 164 (Helm).

[57] Vitucci, *o.c.*, s. 28 n.; tak też Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2517; przeciwnie Hanslik, [w:] RE VIII, 1 A, kol. 153.

[58] Vitucci, *o.c.*, s. 30. Syme (*Arist.*, s. 212) zauważa, że August opuścił Rzym już w lecie 27 r. p.n.e., a więc pół roku przed nominacją. Ową różnicę można tłumaczyć niemożnością wejścia Korwinusa do miasta przed jego triumfem we wrześniu 27 r. p.n.e., a także dbałością Augusta o wymogi formalne nominacji na prefekta miasta. Akt taki mógł być dokonany przez konsula, a ten ostatni urząd objął August właśnie z dniem 1 stycznia 26 r. p.n.e. przebywając w Hiszpanii.

[59] E. Klebs, *Zur Entwicklung der kaiserlichen Stadtpräfectur*, Rhein. Mus. XLII 1887, s. 168 n. (cyt. za Vitucci, *o.c.*, s. 32).

[60] A. Kunisz, *Geneza ustroju monetarnego Cesarstwa Rzymskiego*, Katowice 1975, s. 36 – 39 i n.

znalezienia odpowiedniego opiekuna. Dotychczas, od czasów Cezara, był on rozwiązywany za pomocą środków o charakterze tymczasowym i nadzwyczajnym, jednakże po powrocie z wojny z Markiem Antoniuszem propaganda Augusta głosiła odnowienie Republiki[61]. Nowy jedynowładca nie mógł, a przynajmniej nie chciał, kontynuować w dotychczasowej formie praktyki swego poprzednika i swojej własnej z czasów triumwiratu. Stąd też odwołanie się do pochodzącego jeszcze z czasów królewskich, mającego więc konstytucyjną sankcję, tytułu *praefectus urbi*. Oczywiście nie chodziło o odnowienie dawnej instytucji, a jedynie przyobleczenie nowej, zapewne niezbyt zgodnej z wyobrażeniami ówczesnej elity o tym, co jest zgodne z „konstytucją", w szacowną i nie wzbudzającą podejrzeń nazwę. Prawdopodobnie chodziło o przedłużenie żywotu dotąd nieformalnej funkcji, jaką sprawował Mecenas[62]. Tak więc głównym celem ustanowienia prefektury miejskiej w początkowym okresie była potrzeba zabezpieczenia centrum politycznego, jakim był Rzym, a nie, jak chce tego Tacyt, zapewnienie porządku publicznego w mieście[63]. Oczywiście ów Tacytowski element już wtedy był brany pod uwagę, jednak jego rola zacznie rosnąć z czasem, gdy nowy ustrój się umocni. Eksperyment z Messalą Korwinusem się nie udał, o czym świadczy rezygnacja prefekta. Nie pociągnęła ona za sobą poważniejszych konsekwencji, być może dlatego, że dokonana została w interesie samego cesarza. Być może Korwinus zadowolił się *incivilem potestatem* po to, by nie psuć obrazu władcy, by nie dać opozycji propagandowego oręża do ręki. Jeśli zaś rezygnacja Korwinusa była przejawem jego opozycyjnych skłonności, niechęci do sygnowania swoim nazwiskiem stanu niezgodnego z prawami „odnowionej" Republiki, to brak reakcji ze strony władcy był spowodowany niechęcią Augusta do stosowania radykalnych środków wobec opozycjonistów[64].

Dodatkowy problem stanowi określenie, co stanowiło ów niekonstytucyjny element w uprawnieniach urzędu Korwinusa. Można spotkać dwie tezy. Pierwsza mówi, że August nie posiadał odpowiednich uprawnień, podstawy prawnej, by mianować prefekta miasta w tym okresie. Można się tu powołać na fakt, iż był wtedy obecny w Rzymie konsul *T. Statilius Taurus*, który według „konstytucji" był odpowiedni do opiekowania się miastem i którego obecność stanowiła formalną przeszkodę do powołania prefekta miasta[65]; druga, że wśród uprawnień nowego prefekta znalazło się dowództwo nad siłą wojskową w obrębie miasta — *cohortes urbanae* — co byłoby spadkiem po okresie wojen domowych. Ten drugi pogląd reprezentuje G. Vitucci[66].

---

[61] *Mon. Ancyr.* 34; Dio LI 19; LIII 2, 7 i 8, 2; Vell. II 89; Liv. per. CXXXIV; por. N. A. Maškin, *Pricipat Avgusta: proischożdenie i social'naja suscnost'*, Moskwa-Leningrad 1949, s. 379 – 381.

[62] Syme, *Arist.*, s. 211.

[63] Tac. *Ann.* VI 11, 2.

[64] Messala Korwinus został jednak po r. 26 p. n. e. odsunięty od polityki; por. Hanslik, [w:] RE VIII, 1 A, kol. 153; L. Winniczuk, *Mecenat. Marek Messala Korwinus*, Meander XXXIV 1979, s. 112 n.; Cytowska, Szelest, *o.c.*, s. 31; por. Syme, *Arist.*, s. 212 nn.

[65] Vitucci, *o.c.*, s. 31, przyp. 1; por. Syme, *Arist.*, s. 211.

[66] Vitucci, *o.c.*, s. 30 – 32.

Niepowodzenie pierwszej prefektury spowodowało, że gdy w 21 r. p.n.e. doszło w Rzymie do zamieszek w czasie komicjów konsularnych, nieobecny w stolicy August nadał Markowi Agryppie nadzwyczajną władzę[67], na podobieństwo do tej, którą posiadał Mecenas, wskazuje G. Vitucci[68]. Th. Mommsen zaś uważał, że podstawą owych uprawnień była sprawowana przez Agryppę władza prokonsularna i nowy tytuł nie był mu potrzebny[69]. Mamy więc do czynienia z pewnym regresem, powrotem do tymczasowych rozwiązań. Jednak następne wydarzenia wykazały, że nie tędy miał przebiegać rozwój administracji stolicy. Jedynie z faktu, że pięć lat później August ponownie powołał prefekta miasta, możemy wnosić, że nadzwyczajne uprawnienia Agryppy wynikały raczej z potrzeby chwili i może zostały niezbyt przychylnie przyjęte. Dlatego też Tacyt nie wspomina o Agryppie jako prefekcie miasta[70].

Podobny jak u Agryppy charakter władzy postulowano także u wymienionego przez Tacyta Statyliusza Taurusa. Wniosek ten opierano na fakcie, że Dion użył w stosunku do niego terminu określającego zakres jego władzy (διοικεῖν), a nie normalnego tytułu πολίαρχος[71]. Trudno się z tym jednak zgodzić, ponieważ przekaz Tacyta jest jasny. Idąc za G. Vituccim można stwierdzić, że różnice terminologiczne pomiędzy Dionem a Tacytem wynikały z trudności u obu historyków w dopasowaniu urzędów z czasów Augusta do znanego, im współczesnego, schematu[72].

Oprócz charakteru urzędu Statyliusza Taurusa problematyczny jest także czas jego trwania. Na podstawie Diona datę nominacji możemy określić na 16 r. p.n.e[73]. Niepoświadczony jest jednak moment końcowy urzędowania Taurusa, stąd też dwie hipotezy. Pierwsza przyjmuje związek powołania prefekta miasta w roku 16 p.n.e. z nieobecnością władcy w Rzymie, który w tym okresie podróżował po Galii. Ponieważ cesarz wrócił do stolicy około roku 13 p.n.e., dlatego ten rok jest uznawany za rok końcowy prefektury Statyliusza Taurusa[74]. Druga teza przyjmuje możliwość, że końcem urzędowania była śmierć prefekta, z czego próbuje się wyciągać wniosek, że prefektura Taurusa miała charakter dożywotni, co miałoby być wstępem do stabilizacji urzędu. Ostateczne ustalenie prawdy nie jest możliwe, ale trudno uznać ten drugi pogląd ze względu na fakt,

---

[67] Dio LIV 6.

[68] Vitucci, *o.c.*, s. 26.

[69] Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 2.

[70] Tac. *Ann.* VI 11; zob. Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 2; Vitucci, *o.c.*, s. 33 n.

[71] Dio LIV 19, 6; tak: Klebs, *o.c.*, s. 170 n. (cyt. za Vitucci, *o.c.*, s. 34).

[72] Vitucci, *o.c.*, s. 34.

[73] Dio LIV 19; tak: Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 1; Nagl, [w:] RE III A, kol. 2202; Vitucci, *o.c.*, s. 33 (ten ostatni podaje też inne propozycje: pomiędzy 26 a 16 r. p.n.e. — por. s. 33, przyp. 2); Cagnat, [w:] DS IV, 1, s. 619 podaje rok 15 p.n.e.

[74] Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1059 n.; rok 10 p.n.e., który pojawił się w artykule Nagla, [w:] RE III A, kol. 2202 jest efektem przyjęcia poglądu, że August wrócił do Rzymu dopiero w tym roku; ta sama data u: Borghesi, *o.c.*, s. 257.

że od następnej nominacji na prefekta miasta funkcję Taurusa dzieli około dwadzieścia lat[75].

Kontynuując wątek chronologiczny wypada przejść do najbardziej dyskusyjnego w literaturze problemu, jakim jest moment nominacji następnego prefekta miasta, wspomnianego już L. Kalpurniusza Pizona[76]. Owa data ma swoiste znaczenie, ponieważ wspomniany prefekt był pierwszym, który z całą pewnością sprawował swój urząd do śmierci i co ważniejsze, później możemy się dopatrzyć nieprzerwanego ciągu jego następców na urzędzie. Spór nie dotyczy więc jedynie określenia daty nominacji, ale raczej możliwości przypisania autorstwa owego *novum* ustrojowego, jakim była prefektura miejska o charakterze stałym, Augustowi, bądź jego następcom. Rozstrzygając ten problem można by ocenić, czy ustanowienie stałego urzędu było zaplanowanym działaniem władcy, czy raczej rozwiązaniem przypadkowym, stworzonym na potrzeby okoliczności, które to rozwiązanie poprzez długi okres funkcjonowania ustabilizowało się jakby siłą bezwładu. Ponadto ów moment stabilizacji jest ważny, ponieważ wyznacza główną przesłankę oceny, od kiedy mamy do czynienia z nowym urzędem okresu Cesarstwa.

Tacyt pod rokiem 32 n.e. pisze o śmierci Kalpurniusza Pizona nadmieniając, że sprawował on funkcję prefekta miasta przez dwadzieścia lat[77]. Początek jego prefektury przypadałby więc na rok 13 p.n.e.[78], czyli jeszcze na panowanie Augusta. Takiemu twierdzeniu zaprzeczają jednak Swetoniusz i Pliniusz, którzy podają, że Pizon uzyskał swą nominację od Tyberiusza będącego już władcą[79]. Dodatkową kontrowersję zawiera przekaz Swetoniusza, który donosi nam jednocześnie o dwóch nominacjach, Pizona i Pomponiusza Flakka na namiestnika Syrii, które miały nastąpić podczas nocnej libacji. Jednakże Pomponiusz Flakkus objął swoje stanowisko dopiero w 32 r. n.e., czyli w roku śmierci Kalpurniusza Pizona. Nie można więc traktować obu faktów jako równoczesne[80].

Wielu autorów na różne sposoby próbowało rozwiązać ową kontrowersję. Jednym z tych sposobów, dość skrajnym, było orzeczenie, że do przekazu Tacyta wkradł się błąd kopisty i Tacytowskie *viginti* określające czas trwania prefektury Pizona należy poprawić na *quindecim*. Oczywistym więc byłoby przypisanie autorstwa ustabilizowania prefektury miejskiej Tyberiuszowi[81]. Jednakże powoływanie się na błąd w źródle nie posiada żadnej podstawy. Prawdopodob-

---

[75] Por. Vitucci, *o.c.*, s. 35 n.

[76] Tac. *Ann.* VI 10 n.; Plin. *Nat. Hist* XIV 145; Suet. *Ti.* 42; Dio LVIII 19; Sen. *Ep.* LXXXIII 14; Vell. II 98.

[77] Tac. *Ann.* VI 11.

[78] Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 3; E. Groag, [w:] PIR^2 C 289; Vitucci, *o.c.*, s. 36; rok 12 p.n.e. podaje Groag, [w:] RE III, kol. 1387.

[79] Suet. *Ti.* 42; Plin. *Nat. Hist.* XIV 145.

[80] Zob. Groag, [w:] PIR^2 C 289.

[81] Por. Cagnat, [w:] DS IV, 1, s. 619 n.; Sachers, [w:] RE XXII, 2, kol. 2514. Trudno mi dojść, kto był autorem idei dokonania zmiany w przekazie Tacyta; Groag, [w:] RE III, kol. 1397 przypisuje autorstwo Klebsowi (*o.c.*, s. 164 nn.).

niejsze jest, że sam Tacyt nie posiadał zbyt dokładnych informacji, lub nie chcąc wdawać się w szczegóły zaokrąglił czas trwania prefektury Pizona do lat dwudziestu[82]. Za takim rozwiązaniem opowiada się E. Herzog sądząc, że prefekt ten został powołany na swój urząd przez Tyberiusza zaraz po przejęciu przez tegoż władzy i sprawował swoją funkcję przez osiemnaście lat[83]. Bliskie temu są poglądy P.-E. Vigneaux, który również uważa, że nominacji dokonał Tyberiusz, jednak jeszcze za życia Augusta, na podstawie objętych w tym czasie uprawnień współrządcy[84]. Z powyższym koreluje pogląd R. Syme'a, iż nominacja Pizona nastąpiła w związku ze śmiertelną chorobą Augusta w Noli, gdzie też miało dojść do ustabilizowania urzędu prefekta miasta wolą umierającego cesarza[85].

Jednakże wszystkie powyższe twierdzenia są tylko mechaniczne, ponieważ nie dają odpowiedzi na pytanie, dlaczego właśnie w tym momencie miałaby nastąpić stabilizacja urzędu prefekta miasta. Więcej miejsca temu zagadnieniu poświęca G. Vitucci. Przyjmuje on za Tacytem, że nominacja nastąpiła w 13 r. n.e.[86]. Argumentuje, iż w okresie pomiędzy końcem prefektury Statyliusza Taurusa a 13 r. n.e. były co najmniej dwie okazje, kiedy August powinien był powołać prefekta miasta na czas swej nieobecności w stolicy[87]. Nic takiego nie nastąpiło, a wręcz przeciwnie, w roku 13 n.e., a więc w domniemanym roku nominacji, August pozostawał przez cały czas w Rzymie. Stąd wniosek, że w tym okresie zanikły ostatecznie wszelkie związki nowego urzędu ze starą prefekturą, której cechą charakterystyczną było działanie podczas nieobecności najwyższej władzy w stolicy[88]. Tyberiusz byłby więc jedynie wiernym kontynuatorem dzieła Augusta, który swemu następcy pozostawił obsadzenie świeżo ustanowionego urzędu administracji centralnej. G. Vitucci dodaje, że mogło to mieć coś wspólnego z próbą reformy *consilium principis*[89]. Swą argumentację podpiera on analogią do powstania urzędu prefekta pretorianów, który to urząd miał być odpowiedzią na zapotrzebowanie zgłoszone przez samych żołnierzy, ale co ważniejsze dawał władcy dodatkowy kamuflaż — ten nie musiał już dokonywać osobistych interwencji w Rzymie jako dowódca wojskowy. G. Vi-

---

[82] Jest to prawdopodobne; przykładem może być doniesienie Tacyta (*Hist.* III 75) o czasie trwania prefektury miejskiej Flawiusza Sabinusa (*Flavius Sabinus*), który to czas określa on na lat dwanaście, czyli 56 – 69 n.e. nie wspominając o dwu przerwach: w 61 r. n.e., kiedy poświadczony jest Pedaniusz Sekundus (*L. Pedanius Secundus*), i w czasie panowania Galby (VI? 68 – I 69), kiedy sprawował tę funkcję Duceniusz Geminus (*A. Ducenius Geminus*) — zob. Vitucci, *o.c.*, s. 49, 114 n., nr 9, 10, 11.

[83] Herzog, *o.c.*, II, 1, s. 244, przyp. 1.

[84] P.-E. Vigneaux, *Essai sur l'histoire de la praefectura urbis à Rome*, Paris 1896, s. 57 (cyt. za Groag, [w:] RE III, kol. 1397).

[85] Syme, *Arist.*, s. 342.

[86] Vitucci, *o.c.*, s. 37; podobnie zob. Groag, [w:] PIR^2 C 289; nieco ostrożniejsze ujęcie tego samego autora: RE III, kol. 1397 n.

[87] Miałoby to być w 10 r. p.n.e. i 8 r. n.e. — zob. Vitucci, *o.c.*, s. 37.

[88] *Ibidem*, s. 36 n.

[89] *Ibidem*, s. 38.

tucci uważa, że skoro pretorianie uzyskali swoich dowódców w 2 r. p.n.e., to tak samo musiało się stać z żołnierzami kohort miejskich (*cohortes urbanae*). Dlatego też odrzuca tezę Th. Mommsena, iż początkowo to prefekci pretorianów dowodzili także kohortami miejskimi[90]. A przecież ścisły związek pomiędzy obiema formacjami, kohortami miejskimi i pretoriańskimi, jest poświadczony źródłowo[91], wynika z ciągłości numeracji i podobnej organizacji (jednostki miejskie nie posiadały jazdy), a także z faktu, że kohorty miejskie były początkowo wydzielonymi przez Augusta jednostkami pretorianów[92]. Stąd przypuszczenie Th. Mommsena wydaje się jak najbardziej uzasadnione. Trudno przyjąć, by to chęć ustanowienia pośrednika pomiędzy cesarzem a kohortami miejskimi legła u podstaw stabilizacji urzędu. Gdyby August chciał tak postąpić, to po co czekałby z tym czternaście lat?

Z powyższego wynika, że G. Vitucci nie potrafi podać logicznej przyczyny stabilizacji urzędu prefekta miasta w roku 13 n.e. Trudno też coś wywnioskować z niedokonania odpowiednich nominacji w roku 10 p.n.e. i 8 n.e. Przykład Agryppy uczy, że nie było to absolutnie konieczne. August mógł w inny sposób równie dobrze zabezpieczyć stolicę na czas swej nieobecności.

Dalej dziwna wydaje się teza G. Vitucciego, jakoby twórca nowego urzędu powierzył jego obsadzenie swemu następcy. Choć August zdawał sobie sprawę ze zbliżania się swego kresu (stąd *Res gestae*), trudno przypuścić by sam wyzbywał się atrybutów swej władzy. Warto pamiętać, że choć na drodze faktycznej w ostatnich latach panowania Augusta dokonał się wybór następcy — Tyberiusza, to przecież cały czas pozostawał przy życiu ewentualny kontrkandydat — Agryppa Postumus[93]. O napiętej sytuacji podczas przejmowania władzy przez Tyberiusza wspomina Tacyt[94]. Ponadto pozostawienie obsadzenia urzędu prefekta miasta Tyberiuszowi świadczyłoby o niezbyt wysokiej randze nowej funkcji. Cała ta konstrukcja myślowa jest mało przekonująca.

Na tym tle korzystnie jawi się koncepcja zaproponowana jeszcze przez Th. Mommsena. Zakłada ona, że Kalpurniusz Pizon rozpoczął swe urzędowanie w 13 r n.e. i później sprawował swą funkcję w maju lub czerwcu 14 r. n.e., gdy August i Tyberiusz opuścili Rzym. Później zaś został wyznaczony na stałego zastępcę cesarza na czas jego nieobecności w stolicy Imperium. W takim wypadku obejmował swoją funkcję, natomiast po powrocie władcy jego urząd ulegał zawieszeniu. Gdy w 26 r. n.e. Tyberiusz na zawsze opuścił Rzym urząd prefekta miasta, jeśli nie *de iure*, to na pewno *de facto*, uległ długoletniej sta-

---

[90] *Ibidem*, s. 40; por. Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1067, przyp. 4.

[91] Suet. *Aug*. 49.

[92] Por. A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln-Graz 1967, s. 16; H. Freis, [w:] RE Suppl. X , kol. 1125.

[93] Tac. *Ann*. I 3 i 6; por. S. Jameson, *Augustus and Agrippa Postumus*, Historia XXIV 1975, s. 287 – 314.

[94] Tac. *Ann*. I 5; Syme (*Arist.*, s. 342) uważa, że był to jedynie efekt lęków samego Tyberiusza.

bilizacji[95]. Na korzyść swej teorii Th. Mommsen interpretuje użyte przez Tacyta wobec Pizona słowa: *recens continuam potestas*[96], a także brak tegoż wśród urzędników składających przysięgę na wierność nowemu władcy na początku panowania Tyberiusza, co może dowodzić tymczasowości urzędu jeszcze w tym okresie[97].

Powstała w ten sposób prefektura miejska uzyskała podczas nieobecności cesarza spory wpływ na bieg stosunków w stolicy. Prawdopodobnie wtedy wzrosła rola administracyjno-porządkowa nowego urzędu, ale nie zanikło bynajmniej jego dawne, polityczne znaczenie. Na podstawie tego ostatniego można przypuszczać, że punktem zwrotnym procesu stabilizowania się urzędu prefekta miasta mógł być upadek Sejana. Wypadek ten wykazał Tyberiuszowi niebezpieczeństwo kumulacji całej władzy wojskowej w mieście w jednym ręku. Problem ten być może rozwiązano po części poprzez wydzielenie spod władzy prefekta pretorianów kohort miejskich i oddanie ich pod władzę prefekta miasta[98]. Nie dziwi więc fakt, że Kaligula, przybywszy po objęciu władzy do Rzymu, zatwierdził faktycznie już dokonaną stabilizację urzędu[99].

Chcąc podsumować powyższe rozważania, pomimo słabości podstawy źródłowej, wielu niejasności i różnorodnych koncepcji, można stwierdzić, że powstanie cesarskiej prefektury miejskiej było zamknięciem długiego procesu, jaki się toczył równolegle z walką o władzę ambitnych jednostek i ich kłopotami związanymi z ustanawianiem nowego ustroju. Cezar, Oktawian August, a także jeszcze jego następcy z dynastii julijsko-klaudyjskiej mieli kłopoty z legitymizacją swej władzy. W czasach wojen domowych legitymizacją tą było zwycięstwo, ale by je uzyskać należało dokonać znacznego wysiłku propagandowego. Przekonać ewentualnych rekrutów i podatników, że jest się uosobieniem legalnej władzy, to zaś mogło nastąpić jedynie, gdy dana jednostka panowała nad Rzymem. Ten sposób działania wykorzystał i Cezar, i August. O tym, że nawet po zdobyciu najwyższej władzy nie można było być niczego pewnym uczył przykład Cezara. Jego syn nauczony doświadczeniem do końca życia dbał o to, by Rzym pozostawał w jego ręku. Ta przesłanka była powodem powołania nietypowych urzędników przez Cezara w 46 r. p.n.e. i nadania Mecenasowi władzy nad Rzymem i Italią przez Oktawiana. Później, choć potrzeba się nie zmieniła, musiały zmienić się metody; nie można było utrzymywać nadzwyczajnych i niekonstytucyjnych stosunków, głosząc jednocześnie pełne przywrócenie praw republikańskich. Stąd pomysł Augusta, by na czas swej nieobecności powoływać urzędnika ze starym tytułem, przyoblekając w starą szatę nową treść. Po-

---

[95] Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 3.

[96] Tac. *Ann.* VI 10.

[97] Tac. *Ann.* I 7. Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1060, przyp. 3. Z tą tezą polemizuje Syme (*Arist.*, s. 342) sądząc, iż owa przysięga odbyła się w Noli przy łożu śmierci Augusta; stąd nieobecność prefekta miasta, który pozostał w Rzymie. Nie podaje jednak nawet cienia dowodu dla swojej teorii.

[98] Herzog, *o.c.*, II, 1, s. 245; por. Vitucci, *o.c.*, s. 88 nn.

[99] Mommsen, *Staatsr.*, II, s. 1061.

lityczny aspekt utworzenia urzędu prefekta miejskiego pokutował jeszcze długo, był też najprawdopodobniej bezpośrednią przyczyną faktycznej stabilizacji urzędu za Tyberiusza, jednakże to, że ostał się on także za panowania jego następcy mogło wynikać jedynie z faktu, iż w międzyczasie wykazał on swą przydatność także na polu administracyjno-porządkowym, z którym to utożsamia go Tacyt żyjący i piszący na przełomie I i II w. n.e.[100]

Inowrocław

LA GENÈSE DE LA PRÉFECTURE IMPÉRIALE DE LA VILLE

Resumé

Dans cet article j'étudie les motifs et le processus de la constitution de la fonction permanente du préfet de la Ville (praefectus Urbi) en période du principat. Il faut rejeter la constation provenant de Tacite (*Ann.* VI 11), que la nouvelle 'praefectura Urbi' a pris sa source à la fonction de la préfecture de Rome primitive, parce qu'il y avait de trop grandes différences constitutionnelles, sociales et sourtout politiques entre ces époques de l'histoire de Rome. Il est plus logique de chercher l'origine de cette charge à l'époque de César, du second 'triumvirat', du 'principat' d'Auguste' et de ses successeurs.

À l'époque de César nous avons deux cas intéressants. L. Iulius Caesar a exercé la charge du préfet de la Ville en 47 av. J.-C. L'année suivante C. Iulius Caesar, le dictateur en allant en Espagne pour faire la guerre contre le parti des optimates, a laissé à Rome son magister equitum et six préfets pour l'assistance. On peut admettre que les dispositions du dictateur n'ont rappelé que le nom de l'ancienne fonction qui n'était pas nommée depuis longtemps. Par contre, elles n'ont pas eu d'influence sur un développement ultérieur de l'administration de la capitale.

À l'époque suivante on peut apercevoir la situation inverse. C'était quand C. Cilnius Maecenas a été le curateur de Rome et de l'Italie en 36 av. J.-C. (la guerre contre Sex. Pompeius) et en 31 av. J.-C. (la guerre contre M. Antonius). La fonction de Maecenas avait plutôt un caractère informel, parce qu'il n'avait pas de titre officiel.

Augustus a tiré profit de ces expériences au temps de son 'principat'. Le premier praefectus Urbi augustéen, M. Valerius Messala Corvinus, en 26 av. J.-C. n'a exercé sa charge que durant six jours. Le second, T. Statilius Taurus, a été nommé en 16 av. J.-C. et peut-être, a-t-il été destitué en 13 av. J.-C. Le trosième, L. Calpurnius Piso Pontifex, est nommé en 13 après J.-C., soit avec un intervalle de plus de vingt ans.

Il semble que le but des dispositions de Caesar et d'Augustus' soit identique. Il s'agissait de l'assurance de la domination sur le centre politique de l'État pendant l'absence du maître. D'abord, Caesar et Augustus ont résolu immédiatement et souvent informellement ce problème. Cet état de choses était contre la propagande officielle, qui proclamait la restitution de l'ancien régime — republique. C'est pourquoi Augustus a introduit la nouvelle charge sous couleur de l'ancien titre.

La 'praefectura Urbi' est donc fondée sur la base des problèmes plus politiques qu' administratifs. Ce second motif est présent dans le passus de Tacite, qui écrivait au cours du Ier et IIe siècles. L'importance de l'élément administratif augmentait en même temps la consolidation du nouveau régime.

La préfecture de la Ville n'est devenue permanente que sous le règne de Tibère, probablement quand ce dernier s'est installé à jamais à Capri en 26 apr. J.-C. Après cette année la stabilité de cette charge avait un caractère plus réel que formel. Probablement l'empereur a sanctioné cette situation, parce que le préfet de la Ville avait donné des preuves de son utilité dans le domaine de l'administration de Rome. Les autres conceptions qui concernent la stabilisation de la préfecture de la Ville, ne sont pas convaincaintes pour moi.

---

[100] Tac. *Ann.* VI 11.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

THE RELATIONS BETWEEN SASSANIAN PERSIA AND THE ROMAN EMPIRE DURING THE PRINCIPATE: PART OF THE ROMAN "GRAND STRATEGY" OR ONLY RESPONSE TO CRISIS*

By

MAREK ŻYROMSKI

I

Over twenty years ago was published very influential book, which tried to present Roman military history in terms of the so-called "Grand Strategy"[1]. It is characteristic, that the author of this theory is not specialist in political or military history of the Roman Empire. "The author of this book is a specialist in strategic analysis and contemporary international relations"[2].

Nevertheless, he claims that the main goals of each civilisation and social system are practically the same in all the historical periods. "For the Romans, as for ourselves, the elusive goal of strategic statecraft was to provide security for the civilization without prejudicing the vitality of its economic base and without compromising the stability of an evolving political order. The historic success of the Roman Empire, manifest in its unique endurance, reflected the high degree to which these conflicting imperatives were conciled"[3]. In his opinion the firm subordination of every sphere of the Roman society to the political one can be observed. Moreover "the firm subordination of tactical priorities, martial ideas, and warlike instruments to political goals was the essential condition of the strategic success of the empire"[4]. E.N. Luttwak intuitely defended

---

* The title of this article was inspired by two influential books: E.N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire from the first century A.D. to the third*, Baltimore 1976 and R. MacMullen, *Roman government's response to crisis A.D. 235 – 337*, Yale 1976.

[1] E.N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire from the first century A.D. to the third*, Baltimore 1976.

[2] J.F. Gilliam, Foreword, [in:] Luttwak, *o.c.*

[3] Luttwak, *o.c.*, p. 1.

[4] Luttwak, *o.c.*, p. 2.

interests[14]. Moreover, perhaps even the famous Roman *limes* (or the border line) was not so deliberately designed and built as it can be assumed. "The next point to consider is the view commonly held that territorial motives determined Roman war-aims and that boundary lines were chosen in accordance with strategic considerations"[15]. Benjamin Isaac opposes this hypothesis as well as whole the theory of Roman grand strategy. "It is unlikely that most Roman frontier lines were determined by choice and by a conscious decision to halt indefinitely all further advance"[16]. Undoubtedly, the Romans did not think so much in the geographical terms as we do. Even "the Roman army itself did not possess adequate geographical information before it embarked upon major foreign campaigns"[17]. Moreover "there can be no doubt that the focus of Roman imperialism tended to be ethnic rather than territorial or geographic"[18]. Besides, we are accustomed to the situation that the governmental apparatus has to serve the people and it has to protect not only the strategic interests of the national security, but at the same time it is obliged to protect the individual rights of each member of the given society. However "it is not evident that the Roman emperor considered it his duty to protect the inhabitants to the same degree as we now consider to be our right"[19]. On the other hand we can not neglect or underestimate the obvious fact that the seek for glory was one of the chief motives for both Roman emperors and military commanders, as it is referred in many literary sources.

II

It is very interesting that for both the partisants and opponents of the grand strategy's theory one of the main points of reference is the situation on the Eastern frontier of the Roman Empire. The Romans started their serious interests in the Middle East just in the last century of the Roman republic. "Direct Roman involvement East and South East of Cappadocia began with Pompey's campaign in the region. The Roman conception of empire entailed that any region where Roman troops had set foot had become subject to the Roman will. [...] As soon as Syria had become part of the empire, the confrontation with Parthia was a matter of course"[20]. Certainly the crucial position of Syria is not easy to overestimate. "The transformation of the remains of the Seleucid state in Syria into

---

[14] J. Crook, *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955.

[15] Isaac, *o.c.*, p. 394.

[16] Isaac, *o.c.*, p. 387.

[17] Isaac, *o.c.*, p. 403.

[18] Isaac, *o.c.*, p. 395.

[19] Isaac, *o.c.*, p. 393.

[20] Isaac, *o.c.*, p. 14.

his theory against the notion that the Romans were unware of questions of the grand strategy, national security and so on. "Innocent of the new science of 'system analysis', the Romans nevertheless designed and built large and complex security systems that successfully integrated troop developments, fixed defenses, road networks, and signaling links in a coherent whole"[5]. Luttwak analysed the Roman strategy during the first three centuries of the Roman history. In his opinion three distinct systems of imperial security can be identified over the period of early Roman empire: hegemonic expansionism (first century A.D.), territorial security (2nd century), and sheer survival for the imperial power in the third century A.D. Nevertheless, even sole first century was not the homogeneous period of time in terms of the Roman strategy. "The most striking feature of the Julio — Claudian system of imperial security was its economy of force"[6]. On the other hand we can observe "the new strategy of perimeter defence inaugurated by the Flavians" (*limes*)[7]. During the long wars of the second century the new strategy emerged — "comprehensive system of perimeter defence"[8]. And finally, after the reforms and reconstruction of the Roman administrative and military system by Diocletian in the late third century the "defence-in depth strategy"[9] can be observed.

Some scholars started the vivid discussion with Luttwak's theory of the Roman grand strategy. "Luttwak has described Roman strategy in a systematic manner. He assumes that there was a coherent system built up with an inner logic and that it is possible to describe the coherence and the dynamics of this system. [...] We must still ask whether the system analysed did in fact exist"[10]. Perhaps the whole notion and theory of Roman grand strategy is only the result of comparision with the situation of modern armies, strategies and politics. One argument against the theory of grand strategy is that "the Romans did not even rationalize their actions afterwards"[11]. Besides "there was no powerful 'officer class' in Rome, and no centralized army command. [...] the army had no institutionalized means of exerting pressure on political decision — making as in modern military dictatorships"[12]. The Roman Empire was the higly centralized state, where all important political and/or military decisions were taken by the emperor himself. Also "the decision to fight was taken by the emperor alone, with the help of advice from those he chose to trust"[13]. However, the imperial advicers and counsellors were not representatives of the group or class

---

[5] Luttwak, *o.c.*, p. 3.
[6] Luttwak, *o.c.*, p. 13.
[7] Luttwak, *o.c.*, p. 61.
[8] Luttwak, *o.c.*, p. 131.
[9] Luttwak, *o.c.*, p. 132.
[10] B. Isaac, *The limits of Empire. The Roman Army in the East.* Revised edition, Oxford 1992, p. 377.
[11] Isaac, *o.c.*, p. 378.
[12] Isaac, *o.c.*, p. 383.
[13] Isaac, *o.c.*, p. 386.

a Roman province in 64 B.C. [...] Although the Romans won the competition for occupying the remains of the Seleucid state, the Arsacids, in spite of their defeat never gave up hope concerning Syria"[21]. Undoubtedly Pompeius tried to established the stable Roman rule on the East. "Pompeius' settlement of the eastern lands took due account of strategic needs, for offence as well as defence. The main crossings of the river Euphrates were placed in the hands of Roman vassals"[22]. "Not only have Pompeius' dispositions along Rome's new eastern frontier been acclaimed as measures for offence rather than defence: it is affirmed that he established 'bridgeheads' on the further bank of the Euphrates, opposite Samosata and Melitene"[23]. Besides, "Pompeius saw no reason to restrict Rome's influence to the Western bank of the Euphrates. Osrhoene is proof of that"[24]. The scale of the Roman involvment in the East can be testified by fact that just before the civil wars in the end of Roman republic probably no less than 20 Roman legions stationed in the Eastern provinces[25].

The Romans returned to their interests on the East just after the long civil wars in the final phase of the Roman republic. "In the Julio — Claudian era, the system of imperial security on the 'eastern front', from Eastern Anatolia through Syria to the Red Sea, was based on three elements: the chain of client states, [...] the buffer of Armenia, and the army of Syria"[26]. The Roman army in Syria was one of the greatest provincial garrisons during the principate. Beginning with 9 A.D. in Syria stationed four Roman legions: III Gallica, VI Ferrata, X Fretensis, XII Fulminata. However "there was no legion on the Euphrates itself, not even at the famous crossing of Zeugma"[27]. The Syrian legions during Julio — Claudians had not permanent camps and functioned rather as mobile forces. "Looked at as a whole, the development of the provincial system in the Near East and the transformation of Roman military dispositions there in the late first century give every impression of representing an integrated plan, conceived in Rome and thought out with the aid of a map. [...] The transformation of Cappadocia into a major military province, with two legions stationed at Melitene (Malatya) and at Satala"[28]. Undoubtedly, the middle of the first century represents very important period of the Roman policy in the East, it means change from the defensive policy to the offensive one. "Two periods may be separated in the history of fortifying the Roman defence line on the Euphrates

---

[21] E. Dąbrowa, *The frontier in Syria in the first century A.D.,* [in:] The Defence of the Roman and Byzantine East, ed. P. Freeman and D. Kennedy, BAR Int. Ser. CCXCVII, 1986, p. 95.

[22] R. Syme, *The Status of Armenia Minor*, [in:] R. Syme, Anatolica. Studies in Strabo, ed. by A. Birley, Clarendon Press Oxford 1995, p. 137.

[23] Syme, *Pompeius and the Parthians*, [in:] R. Syme, Anatolica, *o.c.*, p. 94.

[24] Syme, *The Euphrates Crossings,* [in:] R. Syme, Anatolica, *o.c.*, s. 95.

[25] Syme, *The Eastern Legions*, [in:] R. Syme, Anatolica, *o.c.*, p. 242.

[26] Luttwak, *o.c.*, p. 104.

[27] Syme, The Eastern legions, [in:] R. Syme, Anatolica, *o.c.*, p. 244.

[28] F. Millar, *The Roman Near East 31 B.C.- A.D.337*, Cambridge Mass., Harvard Univ. Press 1993, p. 80.

in the first century A.D.: a) from Augustus to Claudius, b) from Nero to Domitian. The first period contributed little to the development. In the opinion of the Roman rulers of the time, the presence of great military forces in the province was sufficient to warrant security. [...] The threat to Syria — attacked twice by Vologaeses — made the Romans revised their principles of defensive policy in this province. Intensive activity by Vespasian in order to strengthen Roman positions on the Euphrates is the significant evidence of it. The location of numerious fortified garrisons along the Euphrates banks was to serve this purpose. Vespasian's sons continued the works undertaken by their father"[29]. Corbulo, the famous Roman general of the time, in A.D. 61 – 62 created Roman fortifications on the Euphrates. "Corbulo demonstrated that the system of permanent fortifications on the Euphrates could assure Syria's security along the river"[30]. On the other hand "in Vespasian's activities, aimed at the creation of a defensive system of the eastern frontier of Syria, the re-annexation of Commagene in A.D. 72 must be recognised as a turning point. [...] The territory of this state separated, by a wide belt, Syria from Cappadocia"[31]. Certainly the Roman fortifications were only a part of the greater military system.

"Development of the infrastructure of the rear : the naval stations, and in particular, the network of roads connecting particular garrisons of the main transport routes within the province was intended to serve the defensive system created on the river. [...] One must remember that the defensive system of Syria after Flavian times was a fragment of the defensive system of the Eastern frontier of the Roman Empire"[32]. Besides "within easy reach of Samosata, less than 30 miles away, lies Edessa, the capital of Osrhoene. [...] Apart from the river crossing, Samosata had an important function: it linked Syria and Cappadocia, being the terminus of military roads both to Mazaca and to Melitene. Annexed by the Romans early in the reign of Vespasian, Samosata received a legionary garrison as an essential part in the reorganisation of the Euphrates frontier"[33].

Nevertheless, Parthians never created so great danger to the Roman rule than did Persians during the Sassanian dynasty. "The Romans did not recognise the danger arising from this attitude, nor did they treat Parthians claims seriously. Their attitude probably resulted from the conviction that the Parthians were not opponents whom they ought to be afraid of"[34]. Between Parthians and Romans prevailed the situation of balance of power. In fact, except in the 150s, Parthia never took the initiative in attacking Roman territory. However, the Roman response was very strong and effective. "The Parthian Wars of Lucius Verus in 165 saw the formal incorporation of the Euphrates corridor into the Roman

---

[29] Dąbrowa, *o.c.*, p. 93.
[30] Dąbrowa, *o.c.*, p. 98.
[31] Dąbrowa, *o.c.*, p. 98.
[32] Dąbrowa, *o.c.*, p. 101.
[33] Syme, *The Euphrates Crossings,* [in:] R. Syme, Anatolica, p. 105.
[34] Dąbrowa, *o.c.*, p. 95.

sphere of influence with Roman troops garrisoned as far south as Salihiye (Dura Europos), Ana (Anatha), and Kifrin. The oasis Kingdom of Palmyra, a Roman colony since the time of Hadrian, contributed to the stability on the Southern flanks by acting as policeman of the Syrian desert. [...] The new network of roads allowed Nisibis and Singara to be more firmly integrated into Rome's eastern defences, giving her valuable access to the Tigris and a choice of invasion routes"[35].

Nevertheless, neither Romans nor Parthians wanted to destroy each other completely. On the contrary "it seems that the aim of the wars, from the second century onward, was primarily an adjustment of the balance of power, not the destruction of the other empire"[36]. During the principate Eastern legions formed the great military force, similar to the army stationed on the Danube and on the Rhine. "The Balkan — Anatolian link, with Byzantium as the key point, assumed a special significance in the security of the Empire. [...] The legions in the East ranked second in total strength to the Danube forces: 2 in Cappadocia, 3 in Syria, 2 in turbulent Judaea, 1 in Arabia and 1 in Egypt, that is 45 – 54.000 legionaries, with an estimated 46.060 auxiliaries. Continuity and permanence were the most striking characteristics of these legionary garrisons in the second and third centuries"[37]. One of the main facts in the political and military history of the principate was the extension of the Roman rule in the East by incorporation of the Nabataean kingdom. "Most scholars have assessed the decision to incorporate Nabatea and the evolution of the Roman frontier in military terms. [...] They believe that Trajan, as part of his 'grand strategy' in the East, converted the former Nabataean kingdom into a conventional military zone"[38].

Nevertheless, the destruction of delicate balance of power came in the end of the second century with the Parthians wars of Septimius Severus. "A definite change came in the second half of the second century when northern Mesopotamia was conquered by Septimius Severus and permanently occupied. This had far-reaching results, for the border between the two empires was now closer to the Parthian capital than to that of Syria. [...] Roman limes was greatly extended, while those of the Parthians much shorter than before : the difference was some 300 – 400 kilometres. [...] The Parthian dynasty of the Arsacids fell and was replaced by the Sassanians, perhaps no accidentally, less than 20 years after the Roman conquest of Northern Mesopotamia"[39].

Undoubtedly, the main change in the delicate balance of power in the East

---

[35] M.H. Dodgeon, S.M.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226 – 363). A Documentary History*, Routledge London and New York 1991, p. 1.

[36] Isaac, *o.c.*, p. 17.

[37] S. Mitchell, *The Balkans, Anatolia and Roman armies across Asia Minor*, [in:] Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, ed. S. Mitchell, BAR Int. Ser. CLVI, 1983, p. 131 – 132.

[38] J. Eadie, *The evolution of the Roman frontier in Arabia*, [in:] The Defence of the Roman and Byzantian East, ed. P. Freeman and D. Kennedy, BAR Int. Ser. CCXCVII 1986, p. 243.

[39] Isaac, *o.c.*, p. 15.

was connected with the replacement of Parthian Arsacids by the Sassanian dynasty. "The coming to power of the Sassanian Dynasty in Iran in A.D. 224 opens a new chapter in the struggle for hegemony in the Near East. Till then, Rome's fortunes had fared reasonably well in its perennial conflict with the Parthians"[40]. "The fall of the dynasty of the Arsacids to a rebel in Persis, the present Fars province, had many repercussions. The pressure of Roman arms on the Parthians must have contributed in some measure to a weakening of the Parthian state, but even more the internal divisions prepared the way for the Sasanids"[41]. There is a controversy in modern historiography as to the year 224 or 226 A.D. as "the date Artabanus was finally defeated and killed by Ardashir. [...] While it has been a commonplace among scholars to speak of the abrupt change from a feudal, fragmented state of the Parthians to a centralized monarchy of the Sasanians, this process must have extended over a fairly long period. We know from inscriptions that Shapur considered himself a king over many kings, the names of some of whom are given"[42].

The Sassanians created much more centralized and powerful state than Parthians did. Moreover, their strong political and military position was based on the great agricultural and irrigational projects, as is revealed by the newest archeological reports. "The most powerful testimony to the actual growth of centralising control is the vast network of systematically laid-out irrigation canals and accompanying engineering projects which archeologists have found in Southern Iraq and Iran and have dated to the Sassanian period"[43]. In result the double size of the agricultural area can be observed. Certainly it resulted in the great increase of Persian demographical and military potential. Besides "in Sassanian Persia the Zoroastrian religion played a central role, something it had never done among the Hellenized Parthians"[44]. The Zoroastrian religion was conceived as the state religion. "First, the new state was much more centralized than the old. [...] Second, almost from the start Sassanid expansionism transcended the scope of Arsacid ambitions, which had been limited to Armenia"[45]. The strong tensions between the Roman and Persian empires appeared very quickly. "Artabanus V was dead on the field of Hormizdagan. [...] The victor, Ardashir, the secion of an Iranian royal house from Istachr, wasted no time in trying to incorporate client states of the former Parthians like Hatra and Armenia into his new dominion, in flagrant disregard of the status quo which had existed between the Roman Empire and the Parthian Kingdom. Rome was not show to send help to the

---

[40] Dodgeon, Lieu, *o.c.*, p. 1.

[41] R.N. Frye, *Parthia and Sassanid Persia*, [in:] F. Millar, The Roman Empire and its neighbours, London 1981 (2nd ed.), p. 257.

[42] Frye, *o.c.*, p. 258 – 259.

[43] A.D. Lee, *Information and Frontiers. Roman foreign relations in late Antiquity,* Cambridge Univ. Press 1993, p. 16.

[44] Isaac, *o.c.*, p. 16.

[45] Luttwak, *o.c.*, p. 150 – 151.

threatened areas and a threepronged expedition in 231-3 fought the Persians to a draw, with victory in Media and defeat in Mesopotamia. By 238/9, however, the Persians had recovered sufficiently to resume the attack on Roman Syria and Mesopotamia. Capturing a number of cities, and in 240 the crown prince Shapur finally subdued the kingdom of Hatra, thus neutralizing the main threat to Persian expansion into Armenia and Upper Mesopotamia. The Roman response came four years later when the young Gordian III led an expedition with liberated some of the captured cities but suffered a major defeat near the Sassanian twin royal city of Seleucia — Ctesiphon. Gordian perished in mysterious circumstances and his successor Philip signed a pact with Shapur which was detrimental to Roman interests in Armenia"[46].

Then came the new wars and military expeditions. "Gordian invaded Persia in 243. The date of the first Persian expedition is uncertain. It varies according to different sources: 252, 253, 255/6. The third campaign, which resulted in the capture of Valerian, began in 259 or 260"[47]. We can analyse this situation only from the Roman point of view, because of lack of Persian literary sources. Nevertheless, the Roman failure is evident. "Shapur claims to have annihilated a Roman army of 60.000 men at Barbalissus in Syria, a battle which newly published inscriptions from Syrian Apamea date to 252. There followed a devastating raid on Syria. The Roman garrison town of Dura Europos fell. [...] The invasion extended North of the Taurus into Cappadocia"[48]. During this raid fell the Roman town of Satala. Besides in 259 A.D. was attacked and probably plundered even the capital of Roman Syria, the powerful and rich town of Antiochia.

Beginning with 252 A.D. several raids by Shapur (Shahanshah since 242) against Syria, Commagene, and Cappadocia can be observed. "Against these razzias Rome made no effective reply, thus encouraging Shapur I to launch a full-scale invasion of Roman Mesopotamia via Tigris route in 260. An attempt by Valerian (emperor 253 – 60) to oppose this led to his defeat near Edessa and captivity in Persia. The victorious Persians plundered Syria, Cilicia, and Cappadocia at will"[49]. On the other hand it is interesting that the Sassanians only plundered Eastern Roman provinces, without taking any permanent positions in this region. So, the rise to prominence of Odaenathus, the prince of Palmyra can be noted. Rome regained control over her Near Eastern possessions from the Palmyrenes after a decisive victory outside Antioch in 272 A.D. But at the same time Rome had to abandoned the Danubian province of Dacia. Simultaneously, fortunately for the Roman Empire the death of Shapur I (ca. 272 A.D.), inaugurated a period of political unrest in Persia. So, nothing strange

---

[46] Dodgeon, Lieu, *o.c.*, p. 2.
[47] Isaac, *o.c.*, p. 31 n. 79.
[48] St. Mitchell, *Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford Clarendon Press 1993, vol. I, p. 237.
[49] Dodgeon, Lieu, *o.c.*, p. 2.

that the Roman emperor Carus took advantage of this and made a successful raid against Assurisstain in 283, penetrating as far as Seleucia — Ctesiphon. "In 283 Carus took Koke (Be Ardeshir) and Ctesiphon. [...] No part of Syria or Cappadocia was ever occupied by Persia for any length of time. What Persia never accepted was a Roman takeover in Armenia or expansion East of Euphrates"[50].

Afterwards the new Roman Emperor, Diocletian "used the years of relative peace to overhaul the defence of Rome's Eastern Frontier, constructing a major line of communication across the Syrian Desert from Sura on the Euphrates to Damascus via Palmyra. [...] The line (*limes*) was interspaced with a series of fortresses and camps for patrolling cavalry units"[51]. In 298 A.D. Galerius won the important victory on the East. "In the East, and only there the empire emerged from the tempest of the third century with an enhanced strategic position and even some territorial gain"[52]. Fortunately for Romans, the process of military and administrative reconstruction of the Roman Empire was simultaneous to the decline of Persian strength and stability. So, one of the chief lessons from numerous Sassanian raids and invasions was the strengthened of the Roman imperial defence. The new *limes* on the East completed the other borderlines of the Roman Empire. So, nothing strange that "the Diocletianic frontier reforms proved their worth in the long reign of Constantius III (337-62) as Shapur II (309-79) made repeated and fruitless attacks on Nisibis"[53]. Undoubtedly, the deliberate *limes* strategy was much more successful than only response to crisis. Perhaps the stable defence in the East was one of the greatest military achievements in the later Roman Empire. "The border remained more or less static for an extended period, during the two and a half centuries following the Byzantine loss of Nisibis in 363"[54]. Unfortunately, both the Sassanian and Roman Empires were so enhanced by the long wars, invasions and raids that the Islamic armies relatively easy conquered the Near East in the beginning of the 7th century A.D.

III

The Eastern frontier of the Roman Empire was certainly distinct and different than the other frontiers and borders of the Empire. First of all Roman legions and auxiliary forces stationed in cities — "a phenomenon characteristic of the eastern provinces"[55]. This was enabled by the relatively high degree of urbanisa-

---

[50] Isaac, *o.c.*, p. 32.
[51] Dodgeon, Lieu, *o.c.*, p. 3.
[52] Luttwak, *o.c.*, p. 154.
[53] Dodgeon, Lieu, *o.c.*, p. 4.
[54] Isaac, *o.c.*, p. 33.
[55] Isaac, *o.c.*, p. 4.

tion in the Roman Near East. Undoubtedly the Roman army served in the conquered provinces (such as the Eastern region) not only for defence against the external enemy, but also as the police and security force. Because "the loyalty of the population in the frontier provinces was important and it was the responsibility of the army to secure it. [...] The eastern frontier is less well-known, archaeologically, than those of central and western Europe"[56]. Unfortunately our source material is very limited — "there is very little first-hand information from the Persian side"[57]. There is no confirmation in literary sources for the hypothesis that the Roman aggression on the Middle East was motivated by need for defence of the Eastern frontier. So "it is hard to point to any single cause of conflict between the two empires"[58]. Nevertheless, "a consistent pattern of Roman expansionism in Mesopotamia"[59] can be observed. "Why was it that this region was the object of steadily increasing military investment by the Roman state, and was to become by the end of the period the prime area where the long tradition of Roman imperialism was still active ? [...] Rivalry with Parthia and then Sassanid Persia, and the memory of Alexander's conquests, will explain some aspects of this development. [...] We can not dismiss so easily the evidence that trade-routes did lead eastwards through virtually all the areas to which Roman military occupation was extended"[60].

On the other hand there is no proof that Sassanians planned to conquer the Roman province of Syria. "Sassanian kings did not make greater territorial demands than they did on occasions when the Romans were vulnerable. [...] Sassanian aims were more limited than their proclaimed ambitions indicated"[61].

The Roman eastern provinces were important not only from political but also from the military point of view. "The eastern frontiers of the Roman Empire were a particularly important sphere of interaction with opposed tactical systems quite unlike those the Romans met elsewhere. The use of heavily armoured, lance and bow armed cavalry by Asiatic and Mesopotamian adversaries posed specific problems of offence and defence which necessitated the modification and supplementation of traditional Roman systems"[62].

The use of new weapons influenced of course some change in Roman tactics. "This combination of light and heavy cavalry as established in the Irano — Mesopotamian region at the opening of the Parthian period as a result of the steppe invasion and continued through [...] into the 18th century [...] The Partho

---

[56] Isaac, *o.c.*, p. 3.
[57] Isaac, *o.c.*, p. 20.
[58] Isaac, *o.c.*, p. 265.
[59] Isaac, *o.c.*, p. 31.
[60] Millar, *o.c.*, p. 219.
[61] A.D. Lee, *Information and Frontiers. Roman foreign relations in late Antiquity*, Cambridge Univ. Press 1993, p. 22.
[62] J.C. Coulston, *Roman, Parthian and Sassanid tactical developments*, [in:] The Defence of the Roman and Byzantian East, ed. P. Freeman and D. Kennedy, BAR Int. Ser. CCXCVII 1986, p. 59.

— Sassanid armies evolved tactically very little over the period, unlike the Roman armies which were able to evolve armament and tactics to suit different adversaries. [...] Sassanid armies, unlike Parthian forces, were capable of capturing cities, partly because of changing military aims, but mainly as a result of the influence of Roman siege technology. [...] Greater use was made of infantry for missile support and siege manpower. [...] Kushan conflicts encouraged the use of war-elephants which were not used by Parthian armies in significant numbers"[63].

Undoubtedly, the local situation (mainly geographical and demographical) highly influenced not only tactical but also the strategical questions of the Roman presence on the East. The Roman legions and many auxiliary units stationed in towns, because such the towns already existed. At the same time we can ask the question "why do the eastern provinces apparently lack elaborate artificial frontier systems like Hadrian's Wall in Britain or the German limes, characterised by running barriers and regularly spaced installations"[64]. Undoubtedly, many Roman cities connected with one another by vast network of roads could even substitute the limes defence line. Even such a vivid opponent of the Grand Strategy theory as Benjamin Issac had to admit that "since security of movement was of major concern to the Roman army it is obvious that the road-system itself had to be developed"[65]. Moreover "roads determine the growth of empires, their area, and their duration"[66]. So, the eastern legions were rather garrison troops and not mobile and active units.

On the other hand there are some problems with the term *limes* itself. "From the late first century till the third century it is used to indicate a demarcated land border of the empire. As such it does not refer to military structures or frontier organization, nor was it used to indicate a river boundary. [...] There is in Latin no term to indicate what modern frontier studies describe as a *limes*, a defended border, and there can be no justification for calling any chain of forts in a frontier area, a *limes*"[67]. The modern historiography sees the question of *limes* in the quite different way than the older one. "For decades now, it has been fashionable to see the elaborate frontier systems of the West not as barrieres to prevent movement, but rather as a means of regulating it"[68]. Undoubtedly, the archaeological sources have to be analysed in strict connection with the literary ones. It could be very misleading to treat the archaeological sources only. "Similarly a future archaeologist faced with the Berlin Wall, but

---

[63] Coulston, *o.c.*, p. 61.

[64] N. Hodgson, *The East as part of the wider Roman imperial frontier policy*, [in:] The Eastern Frontier of the Roman Empire, ed. D.H. French and C.S. Lightfoot, BAR Int. Ser. DLIII 1989, p. 177.

[65] Isaac, The limits of Empire, *o.c.*, p. 107.

[66] Syme, *The Royal Road*, [in:] R. Syme, Anatolica. Studies in Strabo, ed. by A. Birley, Oxford 1995, p. 3.

[67] Isaac, *o.c.*, p. 408.

[68] Hodgson, *o.c.*, p. 182.

without historical sources, might be driven to regard it as something meant to defend West Berlin"[69].

Perhaps the Roman — Persians relations were not connected with the grand strategy. "It has been argued in this chapter that there was no Grand Strategy underlying Roman frontier policy. The paradox implicit in the notion of a Grand Strategy is that no Roman source formulates any clear-cut aims that this strategy was supposed to achieve. [...] The mechanism of decision-making was influenced primarily by the interests of the emperor in safeguarding his position and enhancing his glory. Preserving the peace and prosperity of the periphery contributed relatively little to either of these interests, in contrast to an even mildly successful war of expansion"[70]. On the other hand one of the chief motives of the ancient empires (both political and strategical) was the desire to keep the balance of power and status quo. "I would therefore argue that Roman — Persian relations were pervaded by mutual suspicion and fear of one another's intentions. From this perspective, major invasions (as well as smaller — scale raids) by both powers should be seen primarily as pre-emptive in aim, as attempts to keep one another off- balance and on the defensive"[71].

Undoubtedly Romans never used many concepts, notions and theories, which are presented in modern economical, sociological or political analyses. They never formulated the theory of social stratification or social mobility, for instance. Nevertheless, many modern historians and sociologists (Keith Hopkins for instance) analyse these questions in the case of the Roman Empire.

Certainly the greatest progress in the historical research is not connected with finding the new sources but rather with asking the new questions to the already existed historical material. The same problem is, by my view, with the questions of Roman policy or strategy. "Those who employ modern methods of analysis in the study of Roman policy use concepts which the Romans themselves had not developed. [...] The Roman literature never formulates 'strategy"[72]. But is this really preclude us from using the concepts of strategy or tactics? Was it the matter of chance only that the Romans stopped at the natural defensive borders and the emperor Hadrian withdrew Roman legions from the beaches of the Persian Gulf ? I think that both methods or rather ways of conduct (grand strategy and response to crisis) can be truly reconciled in the case of Roman policy. Undoubtedly the matter of so-called "Grand Strategy" was to establish and protect the natural borders of the Roman Empire. "In Arabia and Syria Roman military control reached a natural frontier, the edge of the

---

[69] Isaac, *o.c.*, p. 414 n. 210.

[70] Isaac, *o.c.*, p. 416.

[71] A.D. Lee, *Information and Frontiers. Roman foreign relations in late Antiquity*, Cambridge 1993, p. 25.

[72] Isaac, *Luttwak's 'Grand Strategy' and the Eastern Frontier of the Roman Empire*, [in:] The Eastern Frontier of the Roman Empire, ed. D.H. French and C.S. Lightfoot, BAR Int. Ser. DLIII, 1989, p. 231.

desert. [...] There was nothing to keep out except the desert and its peoples"[73]. Certainly the similar situation was in Northern Africa. In such the situation where the defence line could not be based on the natural boundaries (Atlantic Ocean or Rhine for instance), Roman had to build the artificial ones. There is still the matter of vivid discussion in modern historiography whenever the Hadrian Wall was to serve only to regulate the novement and trade with barbarians or was to defend the Roman presence in Britain. On the other hand Romans had to react in many crisis situations. Only today there are technical possibilities to form the Task Forces, which can reach in only few hours any point of the globe. Even the information from the distant Roman provinces could reach the capital of Rome in two or three weeks; certainly Romans could not send their army from the center to periphery in each case of the crisis. So, they had to maintain the strong provincial garrisons. Besides the provincial governors (*legati Augusti pro praetore*) had to have the right to use all the military forces at their disposal. The Romans very quickly abandoned the practice of moving whole legions in crisis situations, because it could expose their homeland province to the enemy. So, they started to move only some parts of each legion (so-called *vexillationes*). The factor of time was certainly very important also in the time of the Roman Empire. I think that the so-called "Grand Strategy" (*limes* for instance) created only the most general framework for conduct of Roman generals and governors (in case of praetorian imperial provinces it was usually the same person). In the daily life they had rather to act according to the principle of the response to crisis.

Poznań

---

[73] Hodgson, *o.c.*, p. 178.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

HONOS BIGAE. LE STATUE ONORARIE ROMANE IN FORMA DI TIRO*

Di

JERZY ŻELAZOWSKI

La mia tesi riguarda le statue onorarie romane in forma di tiro (*bigae*) che venivano erette ai cittadini benemeriti nelle città romane. Nell'analisi del problema prendo in considerazione soprattutto quegli studi di statue romane in cui si nota finalmente la più stretta collaborazione tra archeologi, epigrafisti e storici dell'arte. In tali studi si considera la statua come un insieme composto da diversi elementi — la scultura, ma anche la base con l'iscrizione onoraria — che portano significati e contenuti complementari. Esempio di questa collaborazione tra studiosi sono le ricerche di G. Alföldy, che come epigrafista ha raccolto, tra le altre, le statue provenienti dalla *Venetia et Histria*, analizzando non soltanto le iscrizioni onorarie, ma anche le basi e i tipi di monumenti a cui queste epigrafi si riferivano[1]. Gli studi di J. Bergemann sulle statue romane equestri prendono, invece, in considerazione non soltanto le rappresentazioni conservate, intere oppure in frammenti, ma anche le fonti epigrafiche e le basi delle statue, cioè tutto quello che permette di capire il contesto sociale e storico dell'erezione dei monumenti equestri[2].

---

* Questo testo si basa sull'autopresentazione pronunciata l'8 aprile 1998 durante la discussione della tesi di dottorato di ricerca nella Facoltà di Storia dell'Università di Varsavia. La tesi intitolata *Honos bigae*. Le statue onorifiche romane in forma di tiro" è stata preparata sotto la guida del prof. J. Kolendo a cui devo i miei più sinceri ringraziamenti. Vorrei anche ringraziare i due gentili ed attenti relatori il prof. L. Mrozewicz e il prof. T. Sarnowski. All'approfondimento del problema ha contribuito una borsa di studio di tre mesi a Roma concessami nel 1994 dalla Fondazione della prof.ssa K. Lanckorońska, alla quale va la mia gratitudine. Inoltre la Fondazione Stefan Batory mi ha assegnato una borsa di studio di sei mesi nel 1996 all'Università di Bologna, dove la prof.ssa A. Donati e il prof. G.C. Susini mi hanno accolto ed aiutato nel Dipartimento di Storia Antica in modo per me eccezionale.

[1] G. Alföldy, *Römische Statuen in* Venetia et Histria. *Epigraphische Quellen*, Heidelberg 1984; *cf.* idem, *Bildprogramme in den römischen Städten des* Conventus Tarraconensis — *Das Zeugnis der Statuenpostamente*, Revista de la Universidad Complutense de Madrid XVIII 1979, p. 177 – 275.

[2] J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich*, Mainz 1990.

Secondo J. Bergemann la differenziazione della società trovava espressione tra l'altro nella scelta del tipo di rappresentazione onoraria e del posto dell'erezione della statua, oppure nell'altezza della sua base. Indubbiamente anche i caratteri formali ed iconografici delle statue romane erano condizionati dalla posizione sociale della persona onorata, dalla sua appartenenza a un determinato strato sociale e, di conseguenza, dalla struttura della società romana[3].

Tuttavia le ricerche dello studioso hanno dimostrato chiaramente che tali condizionamenti non avevano portato all'elaborazione di regole precise che determinassero la scelta e l'aspetto delle statue. Dominava la tendenza a uguagliare le rappresentazioni, ma nessun gruppo sociale era in grado di „riservarsi" un tipo di monumento onorifico. Quindi la „tipologia" delle statue onorarie romane non riproduceva propriamente la struttura della società e, più precisamente, della sua classe agiata, cioè quella che poteva permettersi tale distinzione[4].

Negli studi precedenti sulle statue onorarie romane soltanto le rappresentazioni equestri avevano ottenuto un'analisi complessiva nel libro di J. Bergemann. Il più famoso esempio e simbolo di questo tipo di statue è l'immagine dell'imperatore Marco Aurelio sul Campidoglio, anche se pure le famosissime *statuae equestres* da Pompei e Ercolano dimostrano che il giro di persone così onorate non era limitato agli imperatori[5]: le statue equestri venivano erette anche ai senatori, agli *equites* ed ai rappresentanti dell'aristocrazia municipale[6].

E' comprensibile che manchi un'analisi completa delle *statuae pedestres*, troppo numerose per essere raccolte insieme. Similmente il grande numero di quadrighe imperiali onorarie sfugge a una presentazione complessiva, anche se le immagini degli imperatori più spesso sono oggetto di ricerche approfondite[7].

---

[3] *Ibidem*, p. 1 – 3.

[4] *Cf.* per es. P. Zanker, *Pompeji. Stadtbilder als Spiegel von Gesellschaft und Herrschaftsform*, Trierer Winckelmannsprogramme IX, Mainz 1987; idem, *Zur Bildnisrepräsentation führender Männer in mittelitalischen und campanischen Städten zur Zeit der späten Republik und der julischclaudischen Kaiser*, [in:] Les „bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C., Paris-Naples 1983, p. 251 – 266.

[5] *Cf.* anche A. Melucco Vaccaro, A. Mura Sommella (ed.), *Marco Aurelio. Storia di un monumento e del suo restauro*, Milano 1989.

[6] Nella tesi il termine di „aristocrazia municipale" è usato nel senso stabilito da L. Mrozewicz (*Arystokracja municypalna w rzymskich prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 1989, p. 7 – 8), insieme con le considerazioni di J. Kolendo (*L'aristocratie municipale dans les provinces rhénanes et danubiennes à l'époque du Haut-Empire*, Journal of Roman Archaeology IV 1991, p. 327 – 330) e le riserve di S. Demougin (*A propos des elites locales en Italie*, [in:] L'Italie d'Auguste à Diocletien, Actes du colloque... Rome 1992, Rome 1994, p. 353 – 376); vedi adesso anche A. Łoś, *„Dobrze urodzeni" i „dorobkiewicze". Studium socjologiczne elit miast kampańskich od Augusta do Domicjana*, Wrocław 1996.

[7] *Cf.* per es. G. Lahusen, *Untersuchungen zur Ehrenstatue in Rom. Literarische und epigraphische Zeugnisse*, Roma 1983, p. 61 – 65; T. Pékary, *Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft dargestellt anhand der Schriftquellen*, Berlin 1985, p. 88 – 89; Bergemann, *o.c.*; S. De Maria, *Gli archi onorari di Roma e dell'Italia romana*, Roma 1988; H.G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin 1968.

Nelle città romane gli imperatori e i loro parenti spesso erano onorati con statue a forma di quadriga, che decoravano gli archi e aumentavano lo splendore delle piazze pubbliche municipali. Legate con l'ideologia dell'*imperium* e del trionfo, le quadrighe imperiali avevano in gran parte carattere statale ed erano erette ufficialmente. Le quadrighe onorarie, come i tiri a sei cavalli, data la loro imponenza, manifestavano chiaramente la lealtà dei cittadini verso lo stato romano impersonato dall'imperatore. Esse rientravano, accanto alle statue equestri, nell'iconografia ufficiale degli imperatori. Questo spiega il loro gran numero e le relativamente numerose testimonianze nelle fonti letterarie, epigrafiche ed iconografiche.

Bisogna però evidenziare chiaramente che il problema delle statue onorarie romane a tiro non si limita alle rappresentazioni degli imperatori e dei loro familiari. Esistevano anche immagini onorifiche non-imperiali, purtroppo poco conosciute nella letteratura scientifica, forse a causa del loro stato di conservazione e del carattere delle loro attestazioni nelle fonti.

Una testimonianza molto importante, tra altre considerazioni riguardanti le statue romane in bronzo[8], è fornita da Plinio il Vecchio nel libro 34, 20 della *Naturalis Historia*, dedicata nel 77 d.C. al futuro imperatore Tito. Secondo Plinio le statue in forma di biga (*celebratio bigarum*), cioè nel tiro a due cavalli, spettavano ai magistrati del rango di pretore, che si presentavano nel tiro al Circo, indubbiamente come presidenti dei *ludi circenses*, nella processione solenne (*pompa circensis*) che inaugurava i giochi.

Bisogna però sottolineare che, anche se i primi *ludi* pubblici secondo la tradizione risalgono ai tempi dei re etruschi a Roma, la partecipazione dei pretori nei giochi non era rilevante. In realtà il *praetor urbanus* organizzava, e per questo motivo anche presiedeva, soltanto i *ludi Apollinares*, introdotti nel 212 a.C. e iscritti come permanenti nel calendario delle feste dal 208 a.C.[9]. Invece gli altri giochi di solito erano curati dagli edili (*cura ludorum*) e si celebravano sotto la loro direzione, oppure, come nel caso dei *ludi Romani*, particolarmente importanti, essi erano presieduti dal console. Eccezionalmente in sostituzione ai consoli, assenti da Roma per diversi motivi, era il pretore a inaugurare i giochi, o addirittura il dittatore, magistrato scelto proprio per questo scopo[10].

---

[8] „Equestres utique statuae Romanam celebrationem habent, orto sine dubio a Graecis exemplo. Sed illi celetas tantum dicabant in sacris victores, postea vero et qui bigis vel quadrigis vicissent; unde et nostri currus nati in iis, qui triumphavissent. Serum hoc, et in iis non nisi a divo Augusto seiuges, sicut elephanti. Non vetus et bigarum celebratio in iis, qui praetura functi curru vecti essent per circum; antiquior columnarum...", citato secondo l'ed. di H. Le Bonniec, Paris 1953, p. 114 – 115; l'ed. di A. Corso, R. Mugellesi, G. Rosati, Torino 1988, p. 133 – 135; *cf.* O. Vessberg, *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*, Stockholm 1941, n. 61, p. 22; G. Becatti, *Arte e gusto negli scrittori latini*, Firenze 1951, n. 231, p. 409, 235; G. Lahusen, *Schriftquellen zum römischen Bildnis*, I. Textstellen, Bremen 1984, n. 1, p. 1 – 3.

[9] *Cf.* J. Gagé, *Apollon romain. Essai sur le culte d'Apollon et le développement du* ritus Graecus *à Rome des origines à Auguste*, Paris 1955, p. 221 – 418 (in particolare p. 257 – 296).

[10] *Cf.* per es. D. Sabbatucci, *L'edilità romana: magistratura e sacerdozio*, Atti della Accademia

L'impegno dei pretori nell'organizzazione e nella presidenza dei *ludi* romani, modesto nel periodo repubblicano, non avrebbe giustificato sufficientemente l'assegnazione di una biga onoraria proprio a questi magistrati. Questa situazione è cambiata nei tempi di Augusto, quando nel 22 a.C. i pretori sono stati incaricati dell'organizzazione e quindi anche della presidenza della maggior parte dei giochi tradizionali. Gradualmente questi magistrati sono stati incoraggiati ad assumersi gli oneri finanziari dell'organizzazione dei *ludi* pubblici, in modo da alleggerire la cassa statale[11].

Si può supporre che premiando i pretori con le statue a forma di biga si volesse ricompensarli delle spese, commemorando la loro generosità e l'impegno. Perciò l'espressione di Plinio il Vecchio *non vetus* si potrebbe riferire ai tempi di Augusto, quando potevano comparire a Roma le prime bighe onorifiche.

Conosciamo tale tipo di statua a Roma, ricordata anche nella famosissima decima satira di Giovenale. Presentando la vanità delle sollecitazioni umane per il potere[12], il poeta ha fatto notare soprattutto la persona di *L. Aelius Seianus*, famoso prefetto del pretorio sotto il governo di Tiberio, e la sua improvvisa e clamorosa caduta nel 31 d.C. al culmine della potenza[13]. L'instabilità delle più grandi influenze politiche Giovenale l'ha espressa (vv. 56 – 64) attraverso l'immagine metaforica della caduta della statua di bronzo di Seiano nel tiro a due cavalli, frantumata e rifusa in oggetti spregevoli — *urceoli, pelues, sartago, matellae*[14].

Si fa notare che Giovenale, volendo dare un'immagine dinamica e drammatica, ha fatto ricorso al mezzo addirittura „cinematografico", riprendendo i vari particolari in primissimo piano. E quindi ha descritto la statua nella forma di biga, menzionando le ruote del cocchio (*rotas bigarum*), le zampe dei cavalli, la testa di Seiano. Poi, calmatisi lo stridore del metallo e gli scoppi del forno fusorio, sempre in primo piano, il poeta ha presentato „la fine" in

---

Nazionale dei Lincei, Serie VIII, Memorie. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche VI, 1955, p. 255 – 333; V. Saletta, *Ludi circensi*, Roma 1964.

[11] *Cf.* M.A. Cavallaro, *Spese e spettacoli. Aspetti economici-strutturali degli spettacoli nella Roma giulio-claudia*, Bonn 1984, p. 33 – 37; G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Roma 1981, p. 94 – 99, 119 – 121.

[12] *Cf.* E. Tengström, *A Study of Juvenal's Tenth Satire. Some Structural and Interpretative Problems*, Göteborg 1980, p. 8 – 15.

[13] *Cf.* D. Hennig, L. Aelius Seianus. *Untersuchungen zur Regierung des Tiberius*, München 1975; J. Ferguson, *A Prosopography to the Poems of Juvenal*, Bruxelles 1987, p. 206 – 207; S. Demougin, *Prosopographie des chevaliers romains julio-claudiens* (43 av. J.C. – 70 ap. J.C.), Roma 1992, n. 272, p. 234 – 237 (L. Aelius Seianus), n. 207, p. 181 – 183 (L. Seius Strabo).

[14] „Quosdam praecipitat subiecta potentia magnae / invidiae, mergit longa atque insignis honorum / pagina. Descendunt statuae restemque sequuntur, / ipsas deinde rotas bigarum inpacta securis / caedit et inmeritis franguntur crura caballis; / iam strident ignes, iam follibus atque caminis / ardet adoratum populo caput et crepat ingens / Seianus, deinde ex facie toto orbe secunda / fiunt urceoli, pelues, sartago, matellae", citato secondo ed. 6 di P. de Labriolle, F. Villeneuve, Paris 1957, p. 126; *cf.* Becatti, *o.c.*, n. 275, p. 429; Lahusen, *o.c.*, n. 403, p. 93.

forma di oggetti spregevoli, in cui era stata trasformata la statua del grande Seiano[15].

Tale tecnica di descrizione richiedeva però il presupposto che i suoi destinatari fossero capaci di completare con l'immaginazione gli elementi mancanti del quadro. Ciò conduce alla conclusione che negli anni 20 del II sec. d.C., ciò vuol dire nei tempi della pubblicazione di questa satira a Roma[16], i suoi ascoltatori o lettori potevano sulla base della realtà circostante ricostruire nell'immaginazione la statua onoraria nella forma di biga, e non necessariamente quella di Seiano, ma quella di altri personaggi storici o contemporanei, le cui immagini in bronzo non erano ancora finite nel forno[17].

Naturalmente non era difficile in quel tempo vedere le bighe nelle corse del circo[18], oppure la statua della Vittoria nel tiro a due cavalli[19]. Tuttavia, se ai tempi di Giovenale il lettore o l'ascoltatore della satira a Roma non fosse stato in grado di ricordarsi o vedere qualche biga onorifica, non raffigurante divinità oppure imperatori, il poeta avrebbe rischiato non soltanto l'incomprensione della metafora, ma il suo caricamento di significati troppo svariati, cosa poi contraria alla sua descrizione realistica.

Bisogna sottolineare che per diversi motivi, soprattutto a Roma, le possibilità di sopravvivenza per le statue onorifiche nella forma del tiro erano poche, e non solo per tali statue. Anche se ci fosse qualche frammento, in ogni caso sarebbe stato strappato dal contesto originario e sarebbe difficile da identificare. Un esempio eloquente lo fornisce la cosiddetta Biga Vaticana, nota e ammirata, risalente probabilmente all'inizio del I sec. d.C. Del tiro intero si è conservato soltanto il cocchio, riccamente decorato di motivi vegetali e di simboli di Apollo *Agyieus* e Cerere-Demetra, e al quale nel 1788 Francesco Antonio Franzoni ha attaccato due cavalli[20]. Perciò non soltanto non si sa se la statua originariamente avesse la forma di biga o quadriga, ma è anche difficile decidere se il monumento avesse carattere onorifico, o magari votivo, e in conseguenza, se i cavalli fossero guidati dalla divinità, dall'imperatore, oppure dal console o pretore benemerito. Attualmente abbastanza comune è l'opinione che la

---

[15] *Cf.* R.E. Colton, *Juvenal's Use of Martial's Epigrams. A Study of Literary Influence*, Amsterdam 1991, p. 373.

[16] *Cf.* G. Highet, *Juvenal the Satirist. A Study*, Oxford 1956, p. 14 – 15; J. Gérard, *Juvénal et la realité contemporaine*, Paris 1976, p. 225 – 226.

[17] *Cf.* ed. di J.E.B. Mayor, London 1901 [Hildesheim 1966], p. 86 – 87.

[18] *Cf.* per es. Z. Borkowski, *Inscriptions des factions à Alexandrie*, Varsovie 1981, p. 100 – 110; J. Kolendo, Trigarium — *lieu d'entrainement des auriges et des chevaux à Rome et à Theveste*, Archeologia (Varsavia) XXXV 1984, p. 27 – 31.

[19] *Cf.* per es. T. Hölscher, Victoria Romana. *Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesenart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3 Jhs. n. Chr.*, Mainz 1967.

[20] *Cf.* G. Lippold, *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums*, III, 2, Berlin 1956, n. 623, p. 101 – 103, 538; W. Helbig, *Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom*, ed. 4, Tübingen 1963, n. 507, p. 401 – 403.

cosiddetta Biga Vaticana fosse in origine l'immagine del tiro trionfale dell'imperatore[21].

Le statue onorifiche nella forma di biga venivano erette non soltanto a Roma, ma anche nelle altre città dell'Italia, della Sicilia e nell'Africa romana. Testimonianza ne sono le iscrizioni latine in onore dei cittadini benemeriti, commemoranti la loro premiazione dell'*honos bigae*, datate al II-IV sec. d.C.[22] Le testimonianze epigrafiche di quest'onore non sono però numerose, anche se aumentiamo il loro elenco dalle 9 indicate da Ettore De Ruggiero nel 1886, alle 20 conosciute attualmente[23]. La loro analisi porta alla conclusione che le statue in forma di biga costituivano il premio *stricte* municipale; le erigevano agli aristocratici locali, agli *equites*, di rado ai senatori, in ogni caso a personaggi ben radicati nella città, che da anni ricoprivano le più alte cariche e funzioni municipali. L'*honos bigae* non serviva, quindi, come distinzione ufficiale dell'imperatore o i suoi impiegati. Più spesso i cittadini grati direttamente, oppure attraverso il consiglio dei decurioni, assegnavano le statue nella forma del tiro a due cavalli agli organizzatori dei giochi gladiatori in città, a volte ancora impressionati dallo spettacolo particolarmente riuscito. Talvolta, però, „bastava" costruire nella città il mercato, fornire il grano in tempi di carestia, oppure distribuire ai cittadini un po' di denaro[24].

Non ci sono dubbi che dovevano esistere certi criteri di premiazione dei benefattori. Sulla base della statua equestre di *A. Munius Evaristus* a *Praeneste* (Palestrina), cavaliere e patrono della città, leggiamo che per i suoi giochi gladiatori di due giorni il *populus* aveva postulato una biga, però il consiglio dei decurioni si era limitato soltanto alla statua equestre[25]. Indipendentemente dai particolari e dagli eventi sconosciuti che accadevano in città, si delineava una certa scala di prestigio di meriti e onori.

Quest'iscrizione è, secondo alcuni studiosi, la prova che le bighe erano un premio più prestigioso delle statue equestri, confermando in qualche modo l'opinione che nella società romana funzionava la graduazione del prestigio delle immagini onorifiche, partendo dalle più prestigiose, i tiri imperiali a sei cavalli

---

[21] *Cf.* E. Künzl, *Der römische Triumph. Siegesfeiern im antikem Rom*, München 1988, p. 92; V. Fahrentz, *Der antike* Agyieus, Jahrbuch des Deutchen Archäologischen Instituts CVIII 1993, p. 127, 164.

[22] Vd. l'elenco delle testimonianze dell'*honos bigae* alla fine del testo.

[23] E. De Ruggiero, s.v. biga, [in:] Dizionario Epigrafico di Antichità Romane, I, Roma 1886, p. 1006; *cf.*; Thesaurus Linguae Latinae, t. II, Lipsiae 1900 – 1906, coll. 1981 – 1983, s.v. bigae; J. Żelazowski, Honos bigae. *Le statue onorarie romane in forma di biga. Il caso dubbio di CIL II 1086*, Epigraphica LIX 1997 p. 173 – 203.

[24] *Cf.* Żelazowski, *o.c.*

[25] CIL XIV 2991; M. Fora, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano*, IV, Regio Italiae I: Latium, Roma 1996, n. 32, p. 69 – 70: „A(ulo) Munio A(uli) fil(io) / Men(enia) Evaristo / spl(endido) eq(uiti) R(omano), pat(rono) col(oniae), / omnibus honor(ibus) / nitide functo, ob / insignem eius edition(em) / muneris bidui populo / postulante bigam / placuit aequest(ri) statua / decreto ordinis eum / ornari. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)".

ed a elefanti, e passando poi a quadrighe, bighe e statue equestri, fino alle meno rilevanti, ma molto popolari, *statuae pedestres*[26].

Bisogna però sottolineare che tale valutazione del prestigio delle statue onorifiche è esposta a varie difficoltà, anche se logicamente presuppone che l'importanza delle statue fosse proporzionale alle loro misure e ai costi dell'erezione. Ricordiamo che le bighe onorifiche erano abbastanza fortemente legate con i giochi, sia a Roma che nelle altre città, e quindi l'organizzazione dei *ludi*, e particolarmente dei giochi gladiatori, era un fattore più importante nell'assegnazione dell'*honos bigae* dell'appartenenza a un determinato strato sociale.

Il numero piuttosto piccolo di testimonianze epigrafiche dell'*honos bigae*, in confronto ad altre forme di statue onorifiche, suggerisce che quest'onore era abbastanza esclusivo e di portata limitata. Qualche volta, però, si ha l'impressione che si abusasse di questo premio nelle città romane. *Veratius Severianus* ha accettato soltanto una biga e ha rinunciato a un'altra, già decretata dai generosi cittadini di una non ben identificata *colonia Iulia* (*Capua*?), come leggiamo nell'iscrizione, *pro insita modestia sua*[27]. Alcune statue nella forma di biga per una stessa persona si potevano vedere a *Panhormus* (Palermo), dove il *populus* ne aveva assegnate molte a un *curator portensis kalendarii*, se *verecundia* in questo caso dovesse significare „soltanto" due bighe e qualche statua equestre[28] — esempi di modestia, verecondia, oppure di buonsenso, visto che di regola era proprio l'interessato a pagare la sua immagine.

---

[26] *Cf.* J. Bergemann, *Die Pferde von San Marco. Zeitstellung und Funktion*, Mitteilungen des Deutches Archäologisches Instituts. Römische Abteilung XCV 1988, p. 123 – 124.

[27] CIL X 3704; F. Jacques, *Les curateurs des cités dans l'Occident romain de Trajan à Gallien. Etudes prosopographiques*, Paris 1983, n. 39, p. 323 – 326: „[...] Veratio A(uli) f(ilio) Pal(atina) Severiano / equiti Rom(ano), cur(atori) rei p(ublicae) Tegianensium, allecto in / ordin(em) / decurion(um), civi amantissimo, qui cum privilegio sacer / dot(i) Caeninensis munitus potuisset ab honorib(us) et munerib(us) / facile excusari, praeposito amore patriae et honorem aedilitat(is) / laudabiliter administravit et diem felicissim(um) III id(us) Ian(uarias) natalis / dei patri(i) n(ostri) venatione pass(iva) denis bestis et IIII feris dent(atis) et IIII paribus / ferro dimicant(ibus) ceteroq(ue) honestissim(o) apparatu largiter exhibuit; / ad honorem quoque duumviratus ad cumulanda munera patriae / suae libenter accessit; huic cum et populus in spectaculis adsidue / bigas statui postulasset et splendidissim(us) ordo merito decreviss(et), / pro insita modestia sua unius bigae honore content(us) alterius / sumptus rei p(ublicae) remisit l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum) c(oloniae) I(uliae?)".

[28] CIL X 7295; M. Buonocore, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano*, III: „Regiones Italiae II – V, Sicilia, Sardinia et Corsica, Roma 1992, n. 53, p. 81 – 83: „----- / [curatori kalendari? ---]iani quod mera fide admi / [nistravit eodemque tempore] cur(atori) portensis kal(endari) quod singulari / [diligentia tractavit, ---l]audabili munerario qui indulgentia / [sacra cum munus ---ex]hibuit, illut meruit optando quod voluit / [et universis civibus ---ed]itionem gratissimam reddidit, quod die / [bus ---populum per multa]s horas theatri voluptas tenuit et hilaris / [totus in harenam ---inde a] meridie transiit; in qua miratus honestissimum / [apparatum instructum ---omni] genere herbariarum et numerosas orientales / [feras versatusque ---inde a] meridie in utriusque caveis varis missionibus / [delectatus est, idemque ex indulg]entia sacra specialiter meruit at cultum / [epulum instructumque ---a]mplissimo apparatu cives suos universos / [ut vocaret. Cui cum populus propter] voluptates honeste exhibitas ad augendam / [optimi viri honorificentiam freq]uentissimis vocibus, bigas centuriatim / [postulasset, motus ---verec]undia quod esset duabus bigiis et equestrib(us) / [statuis tribus? contentus ---] / -----?"

Bisogna ricordare che il numero piuttosto piccolo di testimonianze epigrafiche è anche, o forse soprattutto, la conseguenza delle condizioni della loro conservazione. Le iscrizioni onorifiche sulle basi delle statue erano scalpellate su lastre grandi, che coprivano il piedistallo della statua nella forma di tiro a due cavalli. Queste lastre costituivano un materiale da costruzione, piuttosto facile da prendere, che poteva essere reimpiegato in tanti modi. Perciò, anche se esse non si sono spaccate e i frammenti non si sono dispersi, attualmente leggiamo le iscrizioni conservate sulle lastre senza il contesto originario della loro esposizione. Se nel testo non è menzionato da quale tipo di monumento l'epigrafe proveniva, e la lastra stessa non ha le dimensioni caratteristiche che permettono in certi casi di ricostruire il piedistallo, non sono molte le possibilità di legare l'iscrizione onorifica, anche ben conservata, alla giusta statua[29]. Ma era davvero necessario chiarire nell'epigrafe alla base della statua, che tutti vedevano, se questa era una statua equestre oppure una biga?

Le testimonianze epigrafiche dell'*honos bigae* raccolte provengono principalmente da Africa e Italia, cioè dalle province „latine" dell'Impero romano. Invece è difficile trovare testimonianze epigrafiche di bighe dai territori orientali, „greci", dello stato romano. Il silenzio di L. Robert e la mancanza di una voce relativa al tema negli indici del „Bulletin Epigraphique" ha un suo significato[30].

Si può supporre che la portata territoriale limitata di quest'onore non fosse soltanto il risultato della casualità e non adeguatezza delle fonti conservate, ma troverebbe anche la spiegazione nell'origine „romana" dell'*honos bigae*. Questo era però un'onore municipale, legato di più con l'aristocrazia locale e con la sua tradizione, che con l'amministrazione romana e l'apparato statale. Perciò probabilmente esso non si diffondeva come elemento di „romanizzazione" in senso stretto, come usanza romana di premiare le persone benemerite al servizio dello stato romano.

L'unica traccia dell'*honos bigae* nelle città greche sarebbe la menzione di tale onore nel romanzo „di costume" *Historia Apollonii regis Tyri*, scritto all'inizio del III sec. d.C., ma conservato nelle tre versioni latine tardoantiche[31].

---

[29] *Cf.* Żelazowski, Honos bigae. *Le statue onorarie romane nella forma di biga*, [in:] Preatti. XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18 – 24.09.1997, Roma 1997, p. 891 – 896.

[30] *Index du Bulletin Epigraphique de* J. *et* L. Robert, 1938 – 1965, Paris 1974; J. Marcillet-Jaubert, A.-M. Vérilhac, ibidem, 1966 – 1973, Paris 1979; ibidem, 1974 – 1977, Paris 1983; *cf.* s.v. bigae, [in:] Thesaurus Linguae Latinae, *l.c.*; Bull. Epigr. 1960, n. 536, p. 220.

[31] *Cf.* ed. di G. Schmeling, Leipzig 1988 (Teubneriana) e ed. di G. Kortekaas, Groningae 1984; M.R. Nocera Lo Giudice, *Per la datazione dell'*Historia Apollonii Regis Tyri, Atti della Accademia Peloritana dei Pericolanti. Classe di Lettere, Filosofia e Belle Arti LV, 1979, p. 273 – 284; J.-P. Callu, *Les prix dans deux romans mineurs d'époque impériale. Histoire d'Apollonius roi de Tyr — Vie d'Esope*, [in:] Les "dévaluations" à Rome. Epoque républicaine et impériale (Gdańsk, 19 – 21 octobre 1978), Roma 1980, p. 187 – 197; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, ed. 2, Cambridge 1982, p. 251 – 256.

Il protagonista del romanzo aveva regalato a Tarso 100 mila modi di grano, salvando gli abitanti della città dalla carestia e dalla speculazione sui prezzi; grati, i cittadini gli hanno eretto una biga di bronzo nel foro[32]. L'*Historia Apollonii regis Tyri* è un'opera, con cui l'autore e i successivi redattori fino alla I metà del VI sec. d.C. hanno voluto dare un messaggio morale in modo realistico e comprensibile a lettori ed ascoltatori. Bisogna però ricordare che in un'opera letteraria, e per di più moralizzatrice, il grado di realismo e di precisione nel raccontare la storia è differente. Soprattutto la sua rappresentatività, esemplarità, idealizzazione possono essere oggetto di interventi consapevoli da parte dell'autore dell'opera[33].

La biga onorifica di Apollonio a Tarso è l'onore concessogli, a cui si dà più rilievo; il protagonista, inoltre, presenta molte caratteristiche dell'aristocratico municipale e diventa un esempio da imitare. Perciò la scelta „letteraria" della statua nella forma di biga, come onore per Apollonio, dimostra la conoscenza e la popolarità di questo tipo di immagine nell'ambiente dei lettori ed ascoltatori del romanzo, anche se non necessariamente deve riferirsi a Tarso[34].

Le considerazioni precedenti sulla *celebratio bigarum* a Roma e sull'*honos bigae* nelle città romane dimostrano che le bighe onorifiche erano abbastanza fortemente legate con i giochi. Perciò sembra che l'organizzazione dei *ludi*, e particolarmente dei combattimenti gladiatori in città, fosse nel determinare l'assegnazione dell'*honos bigae* un fattore più importante dell'appartenenza a un certo strato sociale[35].

Conviene per questo motivo osservare che il problema delle quadrighe onorifiche che tradizionalmente spettavano ai trionfatori, si presenta in modo

---

[32] Redactio A, 10: „cives vero his tantis beneficiis cumulati optant statuam statuere ex aere et eam collocaverunt in biga in foro stantem, in dextra manu fruges tenentem, sinistro pede modium calcantem et in base haec scripserunt: Tarsia civitas Apollonio Tyrio donum dedit eo quod sterilitatem suam et famem sedavit; red. B, 10: cives vero ob tanta eius beneficia ex aere bigam in foro ei statuerunt, in qua stat dextera manu fruges tenens, sinistro pede modium calcans et in base scripserunt: Tarsia civitas Apollonio Tyrio donum dedit eo quod liberalitate sua famem sedavit; red. C, 10: cives optantes eius beneficia in aliquo remunerare ex aere ei bigam in foro statuerunt, in qua stans dextera manu fruges tenens, sinistro pede modium calcans, et in base haec scripserunt: Tarsia civitas Apollonio Tyrio donum dedit eo quod liberalitate sua famem sedavit cives civitatemque restituit"; *cf.* A-C, 29; A-C, 50.

[33] *Cf.* E. Klebs, *Die Erzählung von Apollonius aus Tyrus. Eine geschichtliche Untersuchung über ihre lateinische Urform und ihre späteren Bearbeitungen*, Berolini 1899; K. Svoboda, *Über die „Geschichte des Apollonius von Tyrus"*, [in:] F. Stiebitz, R. Hošek (ed.), Charisteria F. Novotny octogenario oblata, Praha 1962, p. 213 – 224; B.E. Perry, *The Ancient Romances*, Berkeley 1967, p. 294 – 324; M. Mazza, *Le avventure del romanzo nell'Occidente latino. La* Historia Apollonii regis Tyri, [in:] M. Mazza, C. Giuffrida (ed.), Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania 1982, II, Roma 1985, p. 597 – 645.

[34] *Cf.* diversamente R. Ziegler, *Die* Historia Apollonii Regis Tyri *und der Kaiserkult in* Tarsos, Chiron XIV 1984, p. 219 – 234.

[35] *Cf.* P. Sabbatini Tumolesi, *A proposito di CIL, VI, 31917 da* Praeneste (?), Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma LXXXIX 1984, p. 29 – 34; G.L. Gregori, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano*, II: Regiones Italiae VI – XI, Roma 1989, p. 35; Buonocore, *o.c.*, p. 82, 144.

un po' diverso. Le erigevano nel periodo tardorepubblicano ai vittoriosi comandanti romani e, in seguito, agli imperatori che poi hanno adottato l'ideologia del trionfo. *L. Cornelius Balbus,* che il 27 marzo del 19 a.C. ha festeggiato la vittoria sui Garamanti, è stato l'ultimo trionfatore non appartenente alla famiglia imperiale[36].

Si fa notare, però, che per quanto il trionfo fosse diventato privilegio imperiale, tanto i simboli quanto gli attributi trionfali, tra i quali anche le *statuae triumphales*, non erano riservate ai sovrani. Le quadrighe onorifiche venivano erette anche ai senatori benemeriti che avevano ricevuto *ornamenta triumphalia* dall'imperatore[37].

Tuttavia la statua nella forma di tiro a quattro cavalli non sempre era legata direttamente con il trionfo romano. Gli abitanti grati della provincia volevano premiare con tali immagini per le agevolazioni finanziarie il governatore proconsolare, il proconsole Cicerone[38]. D'altra parte il senatore benemerito *L. Volusius Saturninus* è stato onorato a Roma tra l'altro con tre *statuae triumphales* — una di bronzo posta nel *Forum Augusti* e due di marmo nel tempio del *Divus Augustus* sul Palatino — già dopo la sua morte nel 56 d.C. e senza relazione con gli *ornamenta triumphalia*[39].

Conviene notare la testimonianza interessante di S. Cipriano, vescovo di Cartagine, nel trattato *De opere et elemosynis*, datato tradizionalmente attorno al 252 – 253 d.C.[40], testimonianza che suggerisce che in quel tempo ancora si potevano osservare quadrighe onorifiche non appartenenti a imperatori e non legate con la tradizione già in disuso di assegnare ai senatori eminenti gli *ornamenta triumphalia*[41].

---

[36] *Cf.* W. Eck, *Senatorial Self-Representation: Developments in the Augustan Period*, [in:] F. Millar, E. Segal (ed.), Caesar Augustus. Seven Aspects, Oxford 1984, p. 138 – 144 (*Autorappresentazione senatoria ed epigrafia imperiale*, [in:] idem, *Tra epigrafia, prosopografia e archeologia. Scritti scelti, rielaborati ed aggiornati*, Roma 1996).

[37] *Cf.* A.E. Gordon, Quintus Veranius consul A.D. 49. *A Study Based upon His Recently Identified Sepulchral Inscription*, Berkeley-Los Angeles 1952 (= University of California Publications in Classical Archaeology, II, n. 5), p. 305 – 330.

[38] *Cf.* Eck, *o.c.*, p. 129.

[39] *L. Volusius Saturninus* dopo la sua morte è stato premiato dal senato sulla richieta di Nerone di 9 statue: 3 *statuae triumphales*, 3 *statuae consulares*, 1 *statua auguralis*, 1 *statua equestris*, 1 *in sella curuli* — Eck, *Die Familie der* Volusii Saturnini *in neuen Inschriften aus* Lucus Feroniae, Hermes C 1972, p. 464 – 466, 470 – 475 (*La famiglia dei* Volusii Saturnini *in nouve iscrizioni di* Lucus Feroniae, [in:] *ibidem*, p. 126 – 127, 129 – 130); *cf. I* Volusii Saturnini. *Una famiglia romana della prima età imperiale*, Bari 1982; S. Orlandi, *Statuae in publico positae*: *gli onori a L. Volusio Saturnino e il problema della* Porticus Lentulorum, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik CVI, 1995, p. 259 – 268.

[40] E.V. Rebenack però data il trattato a 249 d.C.- cf. ed. di E.V. Rebenack, Washington 1962, p. 1, 16 – 17; P. Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusq'à l'invasion arabe*, II Paris 1902, p. 312; idem, *Saint Cyprien. Évêque de Carthag*e (210 – 258), Paris 1914, p. 124.

[41] 21: „Quale munus est, fratres carissimi, cuius editio Deo spectante celebratur. Si in gentilium munere grande et gloriosum videtur proconsules vel imperatores habere praesentes, et apparatus ac

S. Cipriano, volendo persuadere i cristiani, e soprattutto quelli ricchi, ad azioni di carità, richiamava metafore e comparazioni ricavate dalla loro vita, vale a dire i costosi giochi gladiatori. Se essi spendevano così tanto denaro per l'organizzazione del *munus*, preoccupati della loro fama fuggevole e dei vantaggi, molto di più avrebbero dovuto sborsare per compiacere Dio, Cristo, gli angeli, dal momento che come premio li aspettava la *vita aeterna*[42].

Questo modo di ragionare di S. Cipriano che contrapponeva le *munificentiae* dell'aristocrazia municipale e le opere di beneficenza dei cristiani, rivelava le ragioni che guidavano gli organizzatori degli spettacoli municipali. Il *munus* doveva essere gradito agli imperatori e ai rappresentanti dell'amministrazione statale, la cui presenza aumentava lo splendore dello spettacolo. La sua sontuosità e lo sfarzo dovevano ben disporre verso l'organizzatore non soltanto i *maiores*, ma anche i cittadini comuni: la sua guadagnata popolarità e le raccomandazioni davano come effetto successivi avanzamenti nella carriera e statue onorifiche (*quadriga vel consulatus*).

Le comparazioni usate da S. Cipriano dovevano essere decifrabili per i suoi ascoltatori e lettori. Egli non si dilungava sui premi in forma di immagini onorifiche. Ha tralasciato, quasi, un termine tecnico come *quadriga*, poichè esso era chiaro per l'auditorio del vescovo e non richiedeva spiegazioni, così come tutti sapevano che cos'era un *munus*. Questo conduce alla conclusione che le quadrighe onorifiche per non-imperatori nella metà del III sec. d.C. erano ancora un fenomeno naturale, attuale e presente magari proprio a Cartagine[43].

La statua nel tiro a quattro cavalli, oggetto delle sollecitazioni degli organizzatori dei giochi, avidi di carriera e di gloria, era in qualche modo associata con il consolato. Nel testo di S. Cipriano il *munerarius* cercava di ottenere *quadriga vel consulatus*. Può darsi che il vescovo di Cartagine usasse questi termini sinonimicamente, per definire il culmine della carriera pubblica, legato con l'immagine onorifica particolarmente prestigiosa. Non si può però escludere che S. Cipriano potesse anche avere in mente qualche legame tra il costoso *munus* e il prestigioso „risarcimento" per il suo organizzatore nella forma dell'immagine onorifica nel tiro a quattro cavalli[44].

---

sumptus aput munerarios maior est ut possint placere maioribus, quanto inlustrior muneris et maior est gloria Deum et Christum spectatores habere, quanto istic et apparatus uberior et sumptus largior exhibendus est, ubi ad spectaculum conveniunt caelorum virtutes, conveniunt angeli omnes, ubi munerario non quadriga vel consulatus petitur, sed vita aeterna praestatur, nec captatur inanis et temporarius favor vulgi, sed perpetuum praemium regni caelestis accipitur", citato secondo ed. di Rebenack, *o.c.*, p. 82 – 85, *cf.* p. 137 – 138.

[42] *Cf.* P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, p. 51, nota 43.

[43] *Cf.* X. Dupuis, *Constructions publiques et vie municipale en Afrique de 244 à 276*, Mélanges d'Ecole Française de Rome CIV, 1, 1992, p. 251 – 255.

[44] Il legame tra le quadrighe onorifiche e l'organizzazione del *munus gladiatorium* è testimoniato anche nell'iscrizione da *Sabratha* — J.M. Reynolds, J.B. Ward Perkins, *The Inscriptions of Roman Tripolitania* (citato poi IRT), Rome-London 1951, n. 117; *cf.* Apuleio, *Florida*, 16, ed. di G. Augello, Torino 1984, p. 506 – 509.

NUMIDIA

17. Cirta: CIL VIII 7103 – ILAlg 2,1, Paris 1957, 682; Wesch-Klein, *o.c.*, n. 5, p. 320 – 321.

18. Cuicul: Année Epigraphique (citato poi AE)1956 126; H.-G. Pflaum, *Les juges des cinq decuries originaires d'Afrique,* Antiquités africaines II 1968, n. 16,5, p. 166 (= idem, *Afrique romaine.* Scripta varia I, Paris 1978, p. 258); Wesch-Klein, *o.c.*, n. 1, p. 300 – 302.

19. Cuicul: AE 1916, 32; Pflaum, *o.c.*, n. 17,1, p. 166 (= idem, *Afrique romaine.* Scripta varia I, Paris 1978, p. 258).

20. Cuicul: AE 1913, 22.

— il caso dubbio

21. Ilipa (Baetica): CIL II 1086 — ILS 2712; H. Devijver, Prosopographia militiarum equestrium que fuerunt ab Augusto ad Gallienum, II, Leuven 1977: Ignoti-Incerti n. 3, p. 893 – 894, t. IV, Leuven 1987, Supplementum I, p. 1785, V, Leuven 1993, Supplementum II, p. 2293.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

DYNASTIC POLICY IN ROMAN EMPIRE IN THE YEARS 235 – 284*

By

AGATA KLUCZEK

The study "Dynastic Policy in Roman Empire in the Years 235 – 284" attempts to analyse the main currents of the dynastic policy of Roman rulers within the fifty years period of 235 – 284 as well as to evaluate its efficiency.

The idea of hereditary succession to the throne was difficult to realise. It resulted from the very essence of the Roman Empire which in its legal and political aspect was not a monarchy. The second factor that determined the dynastic policy of the Roman rulers in the years 235 – 284 were the conditions prevailing in the Roman Empire at that time. The dates 235 and 284 demarcate the historical turning points which brought about essential changes in the situation of the rulers. The first of them marks the end to the rule of Severans and the beginning of the phenomenon described as the crisis of III century[1], while in 284 Diocletian ascended the throne and added new significance to the imperial authority.

In the fifty years period 235 – 284 the crisis inside and outside Rome challenged those who had dynastic aspirations and tried to realise them. The aim of the dynastic policy in the years 235 – 284 was to make the emperor's rule hereditary and to introduce the rule of an established dynasty through the practice of designating successors or coregents still in the lifetime of an emperor as well as through popularising the emperor himself and his family.

Besides at the time of the political crisis it was necessary to strengthen the

---

* Summary of the dissertation defended on 18.05.1998 in Instytut Historii of Uniwersytet Śląski (Katowice). Thesis written with the assistance of Prof. Wiesław Kaczanowicz, reviewed by Prof. Tadeusz Kotula and Prof. Andrzej Kunisz.

[1] T. Kotula, *Początek „kryzysu III wieku" cesarstwa rzymskiego: od kiedy?*, [in:] Studia archaeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata, Warszawa 1995, p. 152 – 156. *Cf.* also idem, *Rzym na rozdrożu: przełom III wieku cesarstwa*, Antiquitas XV 1992, p. 107 – 118; idem, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992; idem, *Kryzys III wieku n. e.: Metodologiczne aspekty badań*, [in:] Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU LXVII Kraków 1993, p. 45 – 48.

position of the rulers. As required by the epoch the object of the dynastic policy was to give higher rank to the person of the ruler and his imperial power as well as to strengthen the authority of the princeps.

The notion of the dynastic policy as conducted by the Roman emperors in the years 235 – 284 has to be extended beyond its traditional meaning of an activity aimed at introducing and strengthening the rule based on hereditary succession. In the period under study the policy had to involve also other types of activity, which strengthened the emperor's prestige.

In the reflections on the dynastic policy at the time of the crisis in III century the problem concerns the quantity and quality of historical sources. The description is far from complete as it depends on the type of historical sources such as narratives, papyri, inscriptions, emperors' rescripts and imperial coins as well as their state of preservation. As the ideas promoted on the imperial coins have been interpreted with a dose of freedom[2], some of the statements included in the study should be treated as suggestions to be verified in the course of further research.

So far the description of the dynastic policy in the Roman Empire of 235 – 284 has not appeared in the form of a monographic study. The only modern comprehensive approach to the problem is the article: "Dynastic Ideology in the Fifty Years Period of 235 – 284" by T. Kotula[3]. The author presented the basic currents of the dynastic ideology and the main stages of its development in the years of the III century crisis. However other works referring to the subject cannot be called satisfactory[4].

The study: "Dynastic Policy in Roman Empire in the Years 235 – 284" has been arranged according to the problems discussed. The individual chapters present various forms of activity of the rulers in the field of the dynastic policy. The chapter "Political Situation in Roman Empire at the Time of the Crisis in III Century" sketches the background and describes the crisis phenomena which mostly influenced the dynastic policy.

Another chapter entitled: "The Practice of Designating the Successors to Emperor's Throne in the Years 235 – 284" presents the basic form of the dynastic policy: designating successors still in the lifetime of an emperor by raising the candidates to the dignity of a Ceasar. The designated successors were often

---

[2] See esp. W. Kaczanowicz, *An Ideology in the Coinage of the Roman Empire in the 3rd C. Methodological Assumptions of the Surveys*, Wiadomości Numizmatyczne XXXIV 1990 (= Polish Numismatic News 1991, fasc. 5), p. 141 – 144; A. Kunisz, *Rola źródeł numizmatycznych w badaniach nad ideologią i propagandą w państwie rzymskim*, [in:] Rzym antyczny. Polityka i pieniądz, ed. A. Kunisz, Katowice 1993, p. 54 – 67.

[3] T. Kotula, *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235 – 284*, [in:] Studia z dziejów starożytnego Rzymu, ed. A. Kunisz, Katowice 1988, p. 65 – 96.

[4] The study of the problems crucial for the dynastic policy of the Roman Empire concentrates mostly on the activity of the emperors ruling in I and II centuries. The references to the dynastic policy in the years 235 – 284 can be found in the synthetic studies of the history of the Roman Empire as well as in the monographies concerning the reign of individual emperors.

initiated in the wielding of Emperor's authority and raised to the dignity of Augustus.

The participation of empresses in the dynastic activity of emperors in general has been sketched in the chapter: "The Place of Woman in the Dynastic Policy of Roman Rulers at the Time of the Crisis".

The actions aimed at strengthening the emperors' power comprised many spheres of life. The chapter entitled: "Elements of Dynastic Policy in the Activity of Roman Emperors in the Fifty Years Period of 235 – 284" contains the description of the forms of activity only loosely connected with the dynastic policy. It is made up of four subchapters.

The first subchapter — "Religious Policy" — pictures the activity of princeps and usurpers in the field of religion, aimed at maintaining and strengthening their power. They consecrated the deceased emperors and members of the ruling family, raised certain gods to the rank of protectors of both the rulers and the whole Empire, tried to add higher significance to the person of the emperor and even conferred the hallmark of divinity on the Emperor still in his lifetime.

The subchapter — "Assuming the Names of Great Predecessors" presents the functioning of the myth concerning the names of distinguished Roman rulers who built the Roman Empire at the time of the crisis or reigned in earlier periods. By the adoption of the dynastic nomen a certain image of an emperor was created as well as the fiction that one dynasty, going back as far as the I century, ruled the Roman Empire.

Te problems discussed in that subchapter are further developed in the subchapter: "Creating Portrait Images". The portraits of Gallien resemble those of the founder of Principate. They reveal Gallien's efforts to show his political and ideological conections with August.

The subchapter: "Other Ways of Promoting Roman Rulers" presents the propaganda activity of the emperors whose object was to promote their own image as an ideal ruler, endowed with power and talents to overcome the crisis.

Sometimes the forms of activity presented in the study are an integral part of dynastic efforts made by certain emperors; they often conditioned the efficiency of the dynastic policy.

From the considerations included in the study it is evident, that in the years 235 – 284 the idea of dynasty was a crucial part of the activity of the Roman rulers. It consisted mainly in conferring dynastic titles of Caesar and Augustus on Emperor's sons. In this way the order of succession to the throne was established and sometimes the successors participated in the authority of their father still in his lifetime[5]. This form of the dynastic policy was the most popular

---

[5] *Cf.* F. Hartmann, *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.)*, Frankfurt a. M. — Berlin 1982, esp. p. 63 – 74, 185 – 199.

and bears evidence of dynastic aspirations in the activity of the Roman rulers of III century.

The Roman dynastic policy usually referred to the emperor's family as a whole[6]. In that field its aim was to promote the living representatives of the family, to add more splendour to them by indicating their relations with distinguished families, assuming names that suggested these parentals as well as by consecrating the deceased ancestors and close members of the emperor's family. All these actions concerned a wide range of persons. They confirm, that the purpose of some Roman rulers of 235 – 284 was to establish a dynasty every member of which was to play an important role attempts to create the system of stabilized and strong rule of the Emperor. Empresses and successors gained special significance in the imperial propaganda promoting the opinion that the rule of a definite emperor and the dynasty established by him, promise or at least augur the era of peace, security and prosperity.

The last current of the dynastic policy in the years of the crisis in III century described in the study were the attempts to establish the cult of an emperor. They resulted from the religious policy of the emperors, whose aim was to surround the rulers and the whole Roman Empire with gods'protection[7].

All these measures tend towards strengthening the authority of the newly created emperor and establishing his dynasty based on the hereditary succession to the throne. Obviously not all rulers followed that course, however the tendency can easily be seen in the policy of the emperors ruling at the time of the crisis in III century.

It seems, that the use of the elements mentioned above in the dynastic policy resulted first of all from the consciousness of the Roman rulers. Their purpose was to restore the authority of an Emperor. At the same time, one can presume that the dynastic policy, which in its wider aspect served the restoration of the Roman Empire at the time of the crisis, met to some extent the social demand. The abundant emission of the series of coins with an image of the emperor — triumphant, almost allmighty, may have followed partly from the expectations of the subjects.

The presumption seems to be confirmed by the inscriptions. However the

---

[6] The researchers were especially interested in some aspects of the dynastic policy of Valerian and Gallien. For example C. Zaccaria, *Il cesarato di Gallieno e i "Caesares Augusti" del III sec. d. C.* Labeo XXII 1976, p. 343 – 361; idem, *Contributo alla storia dei Cesari del III sec d. C.: i figli dell' imperatore Gallieno*, Quaderni di storia antica e di epigrafia, II. Univ. degli Studi di Trieste, Istituto di Storia antica, V Roma 1978, p. 59 – 155; idem, *Successione ereditaria e propaganda dinastica nelle emissioni monetali del regno di Valeriano e Gallieno,* Annali dell' Istituto Italiano di Numismatica XXV 1978, p. 103 – 138.

[7] *Cf.* R. Etienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958; R. Turcan, *Le culte impérial au IIIe siècle*, ANRW II, 16/2, 1978, p. 996 – 1084; T. Kotula, *Kult cesarskiej „Gens" w świetle źródeł epigraficznych i literackich*, Acta Universitatis Vratislaviensis. Źródłoznawstwo i Studia Prawnicze LXXVI 1989, p. 17 – 23; idem, *Kryzys III wieku a kult cesarski,* Antiquitas XXI 1995, p. 147 – 157.

intentions on their authors may arouse some doubt. In the case of the epigraphic sources we come up now and again against the forever topical question of the relation between citizens and their ruler. The solution of the problem based on the criterion of profit would render a more definite interpretation possible.

In the years of the crisis in III century the idea of a dynasty dominated some circles. Its carrier were among others, in certain circumstances, the Army and the Senate. With reference to the Army the statement may seem surprising if we take into consideration its influence upon the personal changes on the emperor's throne in III century. Nevertheless such cases as raising Gordian III to the status Augustus or acclaiming Numerian Emperor after the death of Carus seem to testify the support of the military for the idea of a dynasty.

Sometimes it was the Senate which supported the dynasty. We can presume that it was the Senate which contributed actively to the maintaining of the power in the hands of Hostilian, the son of Trajan Decius, after the latter's death. It seems, the Roman Senate principally opposed the idea of the emperor's rule being transferred by way of designating successors, as if the emperor's power were hereditary.

Finally also "the people of Rome" in one case proved advocates of the dynastic idea. In 238 they demanded that the throne should be given to the representative of Gordian family.

It seems, that in III century various political forces appreciated the hereditary transference of the emperor's throne and were able to see the advantages of such system.

We can mention some instances of success in the field of the dynastic policy of the Roman rulers in III century. The complex dynastic policy, realised by Philip the Arabian, Trajan Decius, Valerian and Gallien, Carus and his sons brought about the rule of the dynasties established by them. Rarely however was it possible to maintain the power in the hands of the designated successor after the founder of the dynasty had died. Relatively long was the power held by the dynasty of Valerian and Gallien; other dynasties at the time of the crisis in III century ruled only for a very short time. The rule of the designated successors came quickly to an end if any commander of the Roman Army was more ambitious or capable from them and became popular enough among the soldiers.

The dynastic policy of the Roman Empire in the years 235 – 284 developed the ideas that appeared in the earlier history of the Empire[8]. Some of its forms were continued in the later period[9]. At the same time there were attempts to

---

[8] For example J. Béranger, *L'hérédité du principat*, REL XVII 1939, p. 171 – 187; M. Hammond, *The Transmission of the Powers of the Roman Emperors from Death of Nero in 68 A. D. to Death of Alexander Severus in A. D. 235*, Memoirs of the American Academy in Rome XXIV 1956, p. 61 – 133; B. Parsi, *Désignation et l'investiture de l'empereur romain (Ier et IIe siècles après J.-C.)*, Paris 1963; J. Bleicken, Verfassungs- und Sozialgeschichte des römischen Kaiserreiches, München 1981.

[9] Cf. W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie. I. Guerres et réformes*, Paris 1946; S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985.

adopt its particular forms to the realia of the III century and even some innovatory steps were taken in that field. In the seventies of III century Aurelian undertook the task of transforming the very grounds of the imperial power. The ruler tried to find the ideological justification for the absolutist tendencies in the conception of charismatic divinity of a ruler. The idea was further developed by Probus and Carus. According to this conception an emperor became a ruler of gods' will, more specifically, at the decree of Sol Invictus[10]. The emperor's authority was of supranatural origin. Besides, in his attempts to strengthen his position as a ruler, Aurelian called himself dominus et deus natus, creating himself as a god by birth and a living emanation of the divine element on the earth. Curiously enough, even in times of Tetrarchy emperor's authority was not raised so high.

On the other hand the epoch of crisis is linked with the following period by the idea of the division of supreme power. The idea developed gradually during the third century. The emperor Trajan Decius assigned definite responsibilities to his sons. Since that time on successors were given special missions and powers to complete them. However the division of the authority according to geographical sectors is connected with the reign of Valerian and Gallien. From the year 256 on the territorial division of the empire corresponded to the division of responsibilities among coregents and successors to the throne, whose position in the hierarchy was lower. It seems that in the years of the crisis in III century the division of responsibilities was only temporary. Even if they equalled the emperor legally and politically or were given his powers of attorney, coregents and successors were actually subordinate to him. The exception to the rule was Gallien, who appears to be a true coregent of the Empire in the years 253 – 260.

Introducing the division of authority was necessary in the times of the crisis of III century. Much depended on the presence of the emperor himself or his representatives closely related to him by the same blood and authority in many parts of the Roman Empire, like preventing the always imminent threat of usurpation or rebelion of the army, repulsing the attacks from the outside as well as strengthening the imperial power. One can presume that the essence and purpose of designating Caesars and Augustus in III century were not meant to decentralize the authority and bring about more efficient functioning of the state but to ensure the stability of the rule, to a given definite dynasty, not threatened with usurpation.

Establishing a dynasty and strengthening the power of the Emperor were priorities of the Roman dynastic policy in the years 235 – 284. Its vicious circle

---

[10] See esp. G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972, p. 131 – 162; idem, *Le culte de Deus Sol Invictus à Rome au 3e siècle ap. J.-C.*, ANRW II, 17/4, 1984, p. 2195 – 2201; W. Kaczanowicz, *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235 – 284 n.e.*, Katowice 1990, p. 83 – 85.

is easy to observe. Nearly all emperors ruling at that time designated successors, represented themselves as rulers capable of smoothing away all difficulties that tormented the Roman world. However within a short period of time they were removed from the throne together their designated successors and their place was taken by another represantative of military circles who repeated the practices of his predecessors. The essence of the problem was perceived by Aurelian and his followers, ruling in the final years of the crisis. It can be stated, with a good deal of probability, that they were aware of what should be changed in order to restore the prestige and the strong position of the emperor. It was necessary to reform the political system of the Roman state and add new significance to the emperor's authority, to make it independent from the caprices of the army.

Because of that aspect the dynastic policy of the Roman emperors in the years 235 – 284 should be treated as an attempt to reform the spheres afflicted with intense deficiency, to strengthen the Roman state and to transform it into the Late Empire.

Katowice

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

ODENAT — RZYMIANIN CZY PALMYREŃCZYK?

Napisała

KATARZYNA MAKSYMIUK

Jednym z ciekawszych wydarzeń w historii Wschodu rzymskiego był gwałtowny wzrost politycznego i militarnego znaczenia Palmyry w III w. n.e. Było to z jednej strony skutkiem kryzysu wewnętrznego Rzymu, z drugiej zaś silnych tendencji separatystycznych we wschodnich prowincjach Imperium Romanum oraz ekspansji Sasanidów[1] na Zachód. Doszło wówczas do próby utworzenia na Wschodzie z ośrodkiem w Palmyrze samodzielnego państwa arabskiego pod rządami Zenobii. Odenat, jej poprzednik u władzy w Palmyrze, poprzez swoje działania doprowadził do tego, że Palmyra zaczęła być traktowana przez cesarzy jako ostatni bastion obrony Rzymu przed ekspansją państwa perskiego.

Septymiusz Odenat przez wzmocnienie pozycji swego miasta otworzył drogę Zenobii do przejęcia władzy na Wschodzie. Podstawowym problemem do wyjaśnienia jest ocena motywów, jakimi się kierował[2]. Artykuł ten jest próbą osądu postawy Odenata wobec Cesarstwa Rzymskiego, przez pryzmat tytulatury, będącej odbiciem jego działań politycznych i militarnych. Sprzeczności występujące w przekazach źródłowych nie pozwalają jednak jednoznacznie ocenić, czy tytulatura ta była efektem dobrowolnego uhonorowania Odenata przez Galiena. Nie można bowiem wykluczyć, ze ten ostatni zaakceptował ją post factum, zmuszony do tego trudną sytuacją państwa rzymskiego.

Pochodzenie Odenata silnie wiązało go z państwem rzymskim. Jego działania polityczne, mimo że przekazy autorów rzymskich, zarówno te negatywnie nastawione do cesarza Galiena (SHA), jak i obiektywne w ocenie władcy (np.

---

[1] zob. M. Sprengling,*Third Century Iran. Sapor and Kartir*, Chicago 1953; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Osnabrück 1971; R. Göbl, *Der Triumph des Sasaniden Sahpur über die Kaiser Gordianus, Philippus und Valerianus*, Wien 1975; V. G. Łukonin, *Iran v III veke. Novye materialy i opyt istoriceskoj rekonstrukcii*, Moskva 1979; E. Kettenhofen, *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jh. n. Chr. nach der Inschrift Sahpurs I an der Kab'be-ye Zartost*, Wiesbaden 1982; E. Winter, *Die sasanidisch-römischen Friedenveträge des 3. Jahrhunderts n. Chr.-ein Beitrag zum Verstandnis der außenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Großmachten*, Frankfurt/ Lang 1988.

[2] T. Kotula, *Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?,* Wrocław 1997, s. 95 – 107, uważa, że Odenat przez cały czas był lojalny wobec Cesarstwa Rzymskiego.

Zosimos), stawiają Odenata jednoznacznie wśród sprzymierzeńców Rzymu. Nie określają jednak, do jakiego stopnia Palmyreńczyk był lojalny wobec Imperium Romanum i jakie były rzeczywiste powody jego wystąpienia przeciw państwu perskiemu. Brak zaś przekazów sasanidzkich i aramejskich zmusza do spoglądania na politykę Odenata wyłącznie przez pryzmat źródeł rzymskich.

Zosimos napisał, że Galien powierzył Odenatowi obronę granicy rzymskiej, ponieważ cesarze (nie potrafimy ich zidentyfikować) uważali go za godnego (funkcji „wódz rzymski") ze względu na jego przodków[3].

Pochodzenie Odenata, męża Zenobii to kwestia problematyczna. Nie ma przekazu źródłowego mówiącego wprost o jego ojcu lub innych jego przodkach. Możliwe, że pewien Septymiusz Odenat[4], występujący w inskrypcji z Palmyry[5], datowanej na rok 225[6], był jego ojcem lub dziadkiem. Napis ten zredagowany w językach greckim i aramejskim wymienia owego Septymiusza Odenata (CIS II 4202) w randze senatorskiej (λα[μ]πρότατον [ἔξαρχον Παλμυρηνῶν, sqltyq'). Był on synem Hairana, wnukiem Waballata, prawnukiem Nasora. Można założyć, że Septymiusz Odenat, mąż Zenobii i Septymiusz Odenat z przytoczonej inskrypcji należeli do tej samej rodziny. Z jednej strony świadczyć o tym może przekaz Zosimosa[7], który wręcz to stwierdza, nie określając jednak stopnia pokrewieństwa między nimi, z drugiej zaś sądzić można na podstawie analizy imion męskich Hairan i Waballat, pojawiających się po jednej i drugiej stronie. Imiona te wykazywały arabskie korzenie rodziny Odenatów[8], która obywatelstwo rzymskie otrzymała, jak wykazuje to nomen gentile Septimius, od cesarza Septymiusza Sewera (193 – 211).

Jest bardzo prawdopodobne, że Septymiusz Hairan, występujący w pewnej bilingwicznej (grecko-aramejskiej) inskrypcji z Palmyry (CIS II 3944) datowanej na październik 251 r.[9], mógł być ojcem Septymiusza Odenata, męża Zenobii. Inskrypcja ta została ufundowana na cześć Septymiusza Hairana, senatora[10] i egzarchy Palmyry[11], którego ojcem był pewien Odenat (najprawdopodobniej ten z inskrypcji CIS II 4202). Szczególnie interesująco przedstawia się tytulatura Hairana. Występuje tu tytuł RS TDMWR odpowiadający treścią pojęciu „władca Palmyry"[12]. W tekście greckim RS odpowiada w bezpośrednim tłumaczeniu sło-

---

[3] Zosimos 39, 1.

[4] Dla ułatwienia identyfikacji, we fragmencie o pochodzeniu Odenata przyjmuję oznaczenia zgodne z numeracją inskrypcji.

[5] CIS II 4202.

[6] H. Volkmann, s. v. *Septimius Odenathus*, RE Sup. XI 1968, szp. 1242, błędnie datuje tę inskrypcję na 230 r.

[7] Zosimos 39, 1.

[8] J. G. Fevrier, *Essai sur l'Histoire politique et economique de Palmyre*, Paris 1931, s. 75.

[9] M. Gawlikowski, K. As'ad, *New Honorific Inscription in the Great Colonnade of Palmyra*, Ann. Arch. Arab. Syr. VII 1986, s. 169: datują ją na kwiecień 252 r.

[10] λαμπρότατον συναλητικόν snqltyq' nhyr'.

[11] ἐξά[ρχου Παλμι]ρηνῶν; rš tdmwr.

[12] I. Š. Šifman, *Sirijskoe obsčestvo epochi principata (I-III vv n. e.)*, Moskva 1977, s. 287.

wo Nie umiemy określić znaczenia słowa RS, wiadomo jedynie, że od III w.n.e. termin „egzarcha" oznaczał na Wschodzie funkcję wojskową w armii rzymskiej[13].

W Septymiuszu Hairanie część historyków[14] widzi syna Odenata, męża Zenobii — Hereniana, wspomnianego w Scriptores Historiae Augustae pod imieniem Herodes[15]. Wydaje się jednak, że Herenianus w momencie śmierci Odenata, męża Zenobii (266/267 r.) był małym chłopcem[16], niemożliwe więc, aby inskrypcja z 251 r., mogła dotyczyć pasierba Zenobii. Inskrypcja ta dowodziłaby raczej, że wymieniony w niej Hairan był ojcem Septymiusza Odenata, męża Zenobii[17], co potwierdzone byłoby również przez nadanie imienia Herodian jego pierworodnemu synowi.

Anonimowy kontynuator Diona przytacza opowieść o śmierci Odenata (ojca Odenata)[18], do której doprowadził Rufinus[19]. Wynikałoby stąd, że Septymiusz Odenat mąż Zenobii, był bratem Hairana[20]. Niestety nie posiadamy innego źródła, mogącego potwierdzić autentyczność tego przekazu.

Filiacja Septymiusza Odenata przedstawiona w źródłach jest problematyczna, jednakże obie wspomniane wyżej inskrypcje świadczyłyby z dużym prawdopodobieństwem, że ojcem Septymiusza Odenata, męża Zenobii, był Septymiusz Hairan, zaś Septymiusz Odenat (z inskrypcji CIS II 4202), był jego dziadkiem. Tytuły senatora i egzarchy występujące w odniesieniu do przodków Odenata, potwierdzają silne związki tej rodziny z państwem rzymskim. Można by przypuszczać, że Septymiusz Odenat, mąż Zenobii, wychowywany był w „duchu lojalności" wobec Rzymu.

Pozostaje jednak pytanie, czy jego działania wynikały z tej lojalności, czy też Odenat odszedł od nastawienia prorzymskiego swojej rodziny, a jeśli odszedł, to jakie były rzeczywiste cele jego polityki?

Nie potrafimy zrekonstruować poczynań Odenata przed klęską Waleriana pod Edessą. Niepełne przekazy źródłowe nie pozwalają na określenie stosunku Odenata do Persów, którzy pod wodzą Szapura I przekroczyli granice prowincji

---

[13] B. Fiebiger, s. v. *Exarchos*, RE XII 1909, szp. 1552 – 1553; występowanie tego tytułu byłoby potwierdzeniem wprowadzenia władz wojskowych w Palmyrze (Šifman, *o.c.*).

[14] A. G. Van Capelle, *Dissertatio inauguralis de Zenobia Palmyrenorum Augusta*, Traiecti ad Rhenum 1817, s. 59 (non vidi).

[15] SHA *Tyr. trig* 28; J. B. Chabot, *Choix d'inscriptions de Palmyra*, Paris 1922, s. 58 przyjmuje, że greckie Herodes odpowiada semickiemu Hairan.

[16] A. von Sallet, *Die Fürsten von Palmyra*, Berlin 1866, s. 78, na podstawie określenia *parvulus* (non vidi).

[17] F. Altheim, *Die Krise der Alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. Und ihre Ursachen, III*, Berlin 1943, s. 102; W. Enßlin, *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur 1*, S. –Ber. Acad. Münch., 5, s. 74 (non vidi).

[18] Petrus Patricius, FHG IV 195.

[19] Problem omawia A. Alföldy, *Die römische Münzprägung und die historische Ereignisse im Osten zwischen 260 – 270 n. Chr.*, Berytus V 1938, s. 80 nn.

[20] H. Seyrig, *Les fils du roi Odainat*, Les annales archeologiques de Syrie XIII 1963, s. 167.

rzymskich w 252 r[21]. M. Rostowcew[22] przypuszczał, na podstawie malowidła ściennego ze świątyni Azzanathkona[23] w Dura Europos, przedstawiającego ceremonię religijną, że jeździec w stroju palmyreńskim jest Odenatem, któremu mieszkańcy dziękują za wyzwolenie miasta. Zgodnie z rekonstrukcją M. Rostowcewa, dotyczącą wydarzeń roku 253, Szapur został zmuszony do wycofania się z Syrii, ponieważ Odenat zagrażał jego szlakom komunikacyjnym. Sugerowałoby to, że operacje Odenata zmierzały do odebrania Persom Dura Europos i obraz ten pokazuje podziękowanie za wizytę wyzwoliciela[24]. Malowidło to jednak nie jest datowane[25]. Palmyra była sprzymierzeńcem Rzymu, garnizon w Dura Europos od końca II w. n.e. obejmował kohortę palmyreńską[26], nie powinna więc zaskakiwać obecność w Dura malowidła wyobrażającego ważnego lokalnego sojusznika. Utożsamienie jeźdźca z Odenatem pozostaje jednak tylko domysłem[27].

Jako rzymski konsul Odenat występował od kwietnia 258 r[28]. Tekst Malalasa[29], czyni prawdopodobnym wystąpienie Odenata przeciw Szapurowi w 253 r.[30], jednak nie ma niezaprzeczalnych danych źródłowych mogących potwierdzić taki wniosek[31].

Galien opierał obronę granic w Germanii na porozumieniach z barbarzyńskimi władcami, którzy mieli zabezpieczać część limesu (np. Attalus, władca

---

[21] Zonaras XII 21; Zosimos 27, 2.

[22] M. Rostowcew, *Res Gestae Divi Saporis and Dura*, Berytus VIII 1943, s. 58.

[23] C. Watzinger, s. v. *Dura*, RE Sup. VII 1940, szp. 155; *The Excavations at Dura-Europos* conducted by Yale University and the French Academy of Inscription and Letters, New Haven 1929; D. J. MacDonald, *Dating the Fall of Dura-Europos*, Historia XXXV 1986, s. 47.

[24] Rostowcew, *o.c.* s. 59.

[25] C. Hopkins, *The Temple of Azzanathkona*, [w:] Excavations..., Premilinary Report on Fifth Season of Work, October 1931-March 1932, New Haven 1934, s. 154 – 155.

[26] C. B. Welles, *The Roman Army in Dura*, [w:] Excavations..., Final Report V, 1, New Haven 1959; D. L. Kennedy, *The cohors XX Palmyrenorum at Dura Europos*, [w:] The Roman and Byzantine Army in the East, Kraków 1994, s. 89 – 98.

[27] S. James, *Dura-Europos. And the Chronology of Syria in the 250s AD*, Chiron XV 1985, s. 116.

[28] I G R R III 1031 = C I S II 3945 = Cantineau III 17 — *vir consularis.*

[29] Malalas, s. 297, 5.

[30] Kettenhofen, *o.c.* s. 73.

[31] H. R. Baldus, *Uranius Antoninus. Münzpragung und Geschichte*, Bonn 1971, s. 238: datuje opisane u Malalasa wydarzenia na 253 r., przypuszcza jednak ostrożnie (s. 267), że: „in den Kampf greift vielleicht auch noch Odenath von Palmyra ein". Problemem jest to, oczywiście jeśli Odenat wziął udział w tych walkach, jakie wojska podlegały mu przed 259 r. Niewątpliwie w Palmyrze stacjonował mały rzymski garnizon, co najmniej kohorta (Fevrier, *o.c.* s. 82). Po zdobyciu miasta Aurelian wysłał tam 600 łuczników, którzy mniej więcej odpowiadali skuteczności kohorty (SHA *Vita Aur.* 31, 2). Nie ma jednak pewności czy garnizon stacjonował w 253 r. w Palmyrze i czy Odenat miał nad nim wówczas komendę, choć za pewnymi kompetencjami wojskowymi przemawiałby tytuł egzarchy występujący w inskrypcjach dedykowanych jego rodzinie; L. De Blois, *Odenatus and the Roman-Persian War of 252 – 264 A. D.*, Talanta VI 1975, s. 7, nie wspomina nic o działalności Odenata przed 259 r., choć (s. 20) pisze: „possibly cooperated temporarily with Uranius Antonius".

markomański)[32]. Podobnie mogło być z Odenatem. Walczył on pod nominalną komendą Galiena, faktycznie pozostając niezależny[33].

Zastrzeżenie co do lojalności Odenata wobec Rzymu pojawiło się w przekazie Petrusa Patriciusa[34]. Wspomniał on o ofercie sojuszu przedstawionej Szapurowi przez Odenata[35]. Motywem działania Odenata miał być strach przed potęgą perską[36]. Odenat przesłał władcy perskiemu liczne dary, lecz Szapur, urażony odrzucił tę propozycję[37]. Problemem jest data tego wydarzenia, przy założeniu, że rzeczywiście miało ono miejsce. Datą graniczną powinien być rok 258[38], od kiedy mamy pewność, że Odenat posiadał tytuł senatorski. Sądzę, że Odenat wystąpił z propozycją sojuszu jeszcze przed 258 r., ponieważ Szapur nie chciał rozmawiać z nim jako człowiekiem niegodnym[39].

Powodem działania Odenata była najpewniej chęć ustalenia *modus vivendi* handlu palmyreńskiego na Wschodzie, gdyż wojsko rzymskie po wkroczeniu Persów na tereny graniczne nie mogło zapewnić bezpieczeństwa szlakom handlowym Palmyry. Prawdopodobnie odrzucenie propozycji sojuszu przez Szapura zmusiło Odenata do jednoznacznego opowiedzenia się po stronie Rzymu i wystąpienia przeciw Persom. Waga tego wydarzenia jest ogromna, gdyż rzuca ono światło na politykę Odenata i jest potwierdzeniem próby porzucenia prorzymskiego nastawienia Palmyry.

Od 258 r. Odenat oficjalnie występował jako sojusznik Rzymu, o czym świadczy jego atak na Babilonię, zakończony zburzeniem żydowskiego centrum Nehardei[40]. Sytuacja na Wschodzie zmieniła się, gdy latem 260 r. Walerian dostał się do niewoli perskiej[41].

Wojska perskie wkroczyły do Syrii, Cylicji i Kappadocji. Przeciwko nim wystąpili dowódcy Waleriana: Makrian[42] i Ballista[43], jednak nie powstrzymało to

---

[32] Zob. K. P. Johne, *Die Krise des 3. Jh. (193 – 306)*, [w:] Die Römer an Rhein und Donau. Zur politischen, wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung in den römischen Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau in 3. Und 4. Jh., hrsg. R. Günther, H. Köpstein, Berlin 1975, s. 75 – 91.

[33] L. De Blois, *The policy of the emperor Gallienus*, Leiden 1976, s. 34.

[34] Petrus Patricius, FHG IV 187, 10.

[35] Kettenhofen, *o.c.* s. 72, p. 221 twierdzi, że przebieg wydarzeń u Malalsa jest błędny, ponieważ propozycję sojuszu wiąże bezpośrednio z zamordowaniem Szapura.

[36] Petrus Patricius, FHG IV 187, 10.

[37] Fevrier, *o.c.* s. 80 – 81.

[38] Po klęsce Waleriana datują ją: Enßlin, *o.c.* s. 75; G. A. Downey, *A History of Antioch in Syria. From Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, s. 262; waha się Volkmann, szp. 1243. Część historyków przyjmuje, że już przed 259 r. Odenat był stronnikiem Rzymu, a zwrócenie się do Szapura wiąże z wydarzeniami lat 255/256: De Blois, *Odenatus...*, s. 12 – 21; Kettenhofen, *o.c.* s. 124.

[39] Persowie prowadzili rozmowy z przedstawicielami Rzymu, czego dowodem są zawierane persko-rzymskie układy. (np. Aurelian jako poseł przebywał na dworze perskim — SHA *Vita Aur.* 5, 5.)

[40] De Blois, *Policy...*, s. 2.

[41] Zosimos I, 36, 1.

[42] A. Stein, s. v. *M. Fulvius Macrianus*, RE XXX 1910, szp. 259 – 262.

[43] A. Henze, s. v. *Ballista*, RE II 1896, szp. 2831; Ballista i Kallistos to jedna osoba: J. Schwarz, *L'histoire Auguste et Palmyre*, Bonner Historia Augusta Colloquium 1964/1965, s. 188.

Szapura przed spustoszeniem Antiochii[44]. Potem jednak Persowie zaczęli wycofywać się w kierunku Eufratu. Historiografia rzymska z przełomu IV i V wieku przedstawia Odenata jako obrońcę Wschodu przed Persami i to jemu źródła przypisują wyparcie Szapura z prowincji rzymskich[45]. Warto zastanowić się tu nad możliwościami militarnymi Odenata w tym okresie. Bez wątpienia jego siły były słabsze niż Makriana i Ballisty, jeśli po proklamacji cesarskiej Makriana[46] i jego dwóch synów: Makriana[47] i Kwietusa[48], uzurpatorzy wyruszyli do Europy, aby podjąć walkę o tron cesarski (w Emesie pozostał jedynie Kwietus), nie przejmując się wojskami Odenata, który oficjalnie opowiedział się po stronie Galiena.

Ważnym momentem w umacnianiu pozycji Odenata na Wschodzie było „pokonanie" wyżej wspomnianych uzurpatorów. Należy jednak zauważyć, że Odenat zaatakował Emesę dopiero wtedy, gdy główna część wojsk uzurpatorów wyruszyła do Europy. Interesujące mogą być motywy, które spowodowały opowiedzenie się Odenata po stronie Galiena. Wydaje się bowiem, że jego lojalność wobec cesarza rzymskiego była tylko grą pozorów. Odenat dostrzegał możliwość podniesienia rangi Palmyry na Wschodzie. Bez wątpienia w Syrii nie cieszył on się takim poparciem jak Makrianowie, nie mógł również liczyć na wsparcie perskie, gdyż Szapur już wcześniej odrzucił jego propozycję układu. Jedyną szansą dla niego i Palmyry było poparcie Galiena.

W 261 r. Odenat zdobył Emesę (mieszkańcy miasta uważali go za barbarzyńcę), zabił Kwietusa i Ballistę[49] i stał się niepodzielnym panem rzymskiego Wschodu. Wtedy właśnie Galien miał powierzyć Odenatowi siły zbrojne Azji[50]. W 262 r. Odenat rozpoczął wielką kampanię przeciw Persom[51].

Zastanówmy się teraz, jakimi przesłankami kierował się Odenat przygotowując tę kampanię. Źródła łacińskie (np. SHA *Vita Galieni*)[52] wychwalające Odenata podają, że chodziło mu o odwet za hańbiącą klęskę Waleriana. Przypuszczalnie były to jednak powody natury handlowej. Persowie zajmowali Cha-

---

[44] De Blois, *Policy...*, s. 3; Downey, *o.c.* s. 262: przypuszczają, że to Makrian i Ballista zmusili Szapura (przyjmując taktykę partyzancką) do wycofania się za Eufrat. Wydaje mi się jednak, że celem Szapura nie było zajęcie tych terenów, chodziło mu jedynie o spustoszenie miast i wzięcie z nich łupów i jeńców. (K. Maksymiuk, *Polityka Sasanidów wobec wschodnich prowincji Imperium Romanum*, w przygotowaniu).

[45] Wojsko perskie zostało nad Eufratem zaatakowane z flanki i rozbite przez Odenata, który po klęsce Waleriana wycofywał się z Babilonii.: SHA, *Tyr. trig.* 16.

[46] R I C V 580 – 583- monety z Antiochii.

[47] Stein, s. v. *T. Fulvius Macrianus*, RE XXX 1910, szp. 253 – 257.

[48] Stein, s. v. *T. Fulvius Iunius Quietus*, RE XXX 1910, szp. 257 – 8.

[49] Listopad 261 r.; datowane za Kettenhofen, *o.c.* s. 125; Petrus Patricius, FHG IV 167; Zonaras XII, 24; SHA *Vita Gal.* 3, 1 – 5; *Tyr. trig.* 14, 1 – 2; 15, 4 – 5. Obu Makrianów zabił w Europie dowódca Galiena — Aureolus. Galien nie mógł udać się na Wschód, lecz uzyskał poparcie Odenata (D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Princeton 1950, s. 709; H. Mattingly, *The Palmyrene Princes and the Mints of Antioch and Alexandria*, Num. Chron. XVI 1936, s. 89 – 114.

[50] Downey, *o.c.* s. 262; Volkmann, szp. 1244.

[51] Fevrier, *o.c.* s. 86; De Blois, *Policy...*, s. 3.

[52] SHA *Vita Gal.* 12.

racenę, która była bardzo ważna dla handlu palmyreńskiego. Zagrażając Ktezyfontowi Odenat blokował perski szlak handlowy nad Zatoką Perską, co było odpowiedzią na okupację wspomnianej Characeny.

Nie znamy składu armii, która wyruszyła przeciw Persom pod wodzą Odenata[53]. Orozjusz, mówiąc o marszu Odenata na Ktezyfont napisał, że towarzyszyli mu *rusticiani Syriae*[54], wspominają o tym również Festus[55] i Jordanes[56]. Nie wiemy jednak nic pewnego o oddziałach rzymskich znajdujących się pod komendą Palmyreńczyka. Zosimos[57] i Trebeliusz Pollion[58] przekazali, że zebrał on pozostałe na Wschodzie po klęsce Waleriana wojska rzymskie[59]. Było to niewątpliwie następstwem przekazania Odenatowi przez Galiena władzy wojskowej na Wschodzie.

Odenat zaatakował miasto Nisibis, ponieważ poparło ono Persów i zniszczył je[60]. Zdobycie Nisibis nastąpiło w 262 r. Wskazuje na to tytulatura Galiena[61], jak również jego monety zawierające legendę VICTORIA PARTHICA[62]. Szybkość, z jaką je opanował, każe przypuszczać, że działało tam silne stronnictwo prorzymskie, które poddało mu miasto[63]. Nie jest natomiast pewne, czy Odenat zdobył Karry[64]. Miasta te leżały na głównym trakcie do Ktezyfonu i przejęcie ich otwierało drogę w głąb państwa perskiego. Od tego momentu szlak do Ktezyfonu został otwarty dla Odenata i wydaje się, że Persowie nie czynili żadnych większych wysiłków, żeby zagrodzić mu drogę[65]. Prawdopodobnie Odenat nie

---

[53] De Blois, *Policy*..., s. 35: zwraca uwagę na ciekawą kombinację syryjskiej piechoty i arabskiej jazdy, która doprowadziła do wielkich sukcesów Omajadów w VII i VIII w.

[54] Orosius, *Historiarum adversum paganos*, VII 22; Šifman, *o.c.* s. 290 przypuszcza, że w tekście Orozjusza chodzi o przeciwstawienie niezawodowej armii Odenata armii Sasanidów. Zwraca przy tym uwagę na to, że Orozjusz mówi o Syryjczykach, a nie tylko o Palmyreńczykach.

[55] Rufius Festus XXIII: *Collecta Syrorum agrestium manus.*

[56] Jordanes, *de summa temporum*, 290: *Collecta rusticorum manu.*

[57] Zosimos 39, 1.

[58] SHA *Tyr. trig.* 15.

[59] Nie potrafimy określić jakie jednostki rzymskie podporządkowały się Odenatowi. Część garnizonów została rozbita przez atak Szapura. Ponadto nie znamy legionów, które opowiedziały się po stronie Makrianusa i Kwietusa, jak również nie wiemy, które wyruszyły z uzurpatorami do Europy.

[60] Zosimos 39, 1; SHA *Vita Gal.* 10, 3.

[61] SHA *Vita Gal.* 10, 3; 12, 1; W 263 r. po raz pierwszy w tytulaturze Galiena pojawił się tytuł *Persicus Maximus* (CIL VIII 22765 = ILS 8923); Alföldy, *o.c.* s. 76, datuje zwycięstwo Odenata na 262 r., odrzucając datację SHA *Vita Gal.* 10, 1.

[62] RIC V, 1 453. 309.

[63] Fevrier, *o.c.* s. 87.

[64] F. H. Wiessbach, s. v. , RE X 2 1919, szp. 2009 – 2021; Karry nie jest wspomniane u Zosimosa; Kettenhofen, *o.c.* s. 100: zauważa, że RGDS mówiła jedynie o oblężeniu miasta (gr. 19), jednak występuje ono później (RGDS, gr. 34) wśród 36 miast, które powinny zostać przejęte. Argumentem na to, że Szapur przejął Karry, jest to, iż Odenat musiał je odebrać. Jednak to wspomniane jest tylko w SHA *Vita Gal.* 10, 3. 12, 1; G. Kerler, *Die Außenpolitik in der Historia Augusta*, Bonn 1970, s. 174, przypuszcza, że w *Vita Gallieni* mamy do czynienia z celowym przeinaczeniem, Trebeliusz Pollion chciał bowiem celowo wywyższyć Odenata, przez przypisanie mu wymyślonych dokonań, aby tym mocniej zniesławić Galiena.

[65] Fevrier, *o.c.* s. 87.

zdobył jednak Ktezyfonu[66]. Od oblężenia[67] mógł odstąpić pod wrażeniem ataku Gotów, którzy w 266 r. najechali Azję Mniejszą[68].

Podsumowując przekazy źródłowe mówiące o wyprawie perskiej Odenata, można na ich podstawie przyjąć, że jedynym jej sukcesem było dotarcie wojsk rzymskich pod mury Ktezyfonu. Miasto jednak nie zostało zdobyte, więc wyprawa nie osiągnęła zamierzonego celu.

Rozwijająca się „kariera" Odenata została przerwana, gdy został zamordowany w czasie drogi na północ[69]. Rozbieżności w rzymskich źródłach dotyczące śmierci Odenata, stawiają pod znakiem zapytania jego lojalność wobec Rzymu[70]. Chodzi tu o podwójne morderstwo (Odenat i jego najstarszy syn), dlatego trudno przyjąć, aby jego przyczyną była kłótnia w czasie polowania, opisana przez Zonarasa[71]. Istnieje możliwość, że miało ono podłoże polityczne. Malalas[72] przekazał bowiem, że Odenata zamordował Galien, który obawiał się jego samodzielności na Wschodzie. Przemawiałoby za tym umieszczenie biografii Palmyreńczyka w Scriptores Historiae Augustae wśród grona „30 pretendentów". Z drugiej jednak strony można by postawić pytanie, dlaczego negatywnie nastawieni do Galiena autorzy SHA nie obwinili cesarza za śmierć „wielkiego wodza"?

We wnioskowaniu na temat stosunku Odenata do Rzymu może być pomocna również jego tytulatura. Teoretycznie potwierdza ona silne związki z Imperium Romanum, ponieważ wśród tytułów Odenata występują takie jak: *dux, consul,* lecz nie są one jedynymi z którymi kojarzony jest Palmyreńczyk.

Znamy również inskrypcję dedykowaną Odenatowi za jego życia, która zo-

---

[66] Informacja o tak ważnym wydarzeniu, będącym dla Rzymian odwetem za klęskę Waleriana nie mogłaby być pominięta w przekazach rzymskich; jedynym przekazem mówiącym o tym jest relacja Synkellosa, I, s. 717.

[67] Źródła nie są zgodne co do tego, ile wypraw podjął Odenat przeciw Persom. Większość z nich mówi o jednej wyprawie (Eutropius IX 10, 1; Aurelius Victor, *Caes.* 33, 3; Orosius, VII 22, 12; Festus, *Brev.* 23, 2; Zonaras XII, 24; SHA *Tyr. trig.* 15, 2; *Vita Gal.* 10, 2. 12, 1). Jedynie Zosimos i Synkellos (716 – 717) są odmiennego zdania. Zosimos wspomina dwa oblężenia miasta (29, 1). Pierwsza wyprawa, sądząc po tytulaturze Galiena, powinna odbyć się w 262 r. Druga natomiast przed śmiercią Odenata w 266/267 (H. J. W. Drijvers, *Hatra, Palmyra und Edessa. Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, ANRW II, 8, 1977, s. 848 – 9); De Blois, *Odenathus...*, s. 12 – 20, uważa że nie było wyprawy w roku 266/267, lecz kampanie te miały miejsce w latach 258/259 i 262/263.

[68] Syncellos 716 – 717.

[69] Wiosna 267 r. — datacja za Winter, s. 126.

[70] Malalas 298: Galienus zabił Odenata podczas wyprawy na Wschód; Volkmann, szp. 1245 i Alföldy, *o.c.* s. 80, przedstawiają związek między śmiercią Odenata a historią Rufinusa (Petrus Patricius FHG IV 166). W RE występuje pod hasłem Septymius Odenatus — morderca Odenata. Podstawą dla tego twierdzenia jest tekst Synkellosa wymieniający imię mordercy (Syncellos 716 – 717). Według Zosimosa (39, 1) Odenat został zabity w Emesie w czasie jakiegoś urodzinowego święta. Trebeliusz Pollion wspomina, że Odenata zabił jego kuzyn Meoniusz (*Tyr. trig.* 16 – 18), który wcześniej porozumiał się z jego żoną Zenobią. Według Zonarasa (XII 24, 25) Odenata zamordował jego bratanek (siostrzeniec) z zemsty za poniżenie go podczas polowania.

[71] Zonaras XII 24, 25.

[72] Malalas 298.

stała ufundowana przez korporację złotników z Palmyry[73]. Datowana jest na kwiecień 258 r. Septymiusz Odenat wystąpił tu jako konsul[74]. W tekście aramejskim nazywany jest *maran* co odpowiada greckiemu słowu ἐπανορθωτής i mogło być tytułem urzędniczym[75].

Najstarszym datowanym źródłem zawierającym inne tytuły niż wymienione wyżej, jest pośmiertna inskrypcja z sierpnia 271 r., wystawiona przez dwóch dowódców Zenobii[76]. Odenat nazywany jest tutaj *mlk mlk'*, co tłumaczone jest jako „król królów"[77]. Tytuł ten zawiera również nie datowana inskrypcja Herodiana (syna Septymiusza Odenata)[78], jednak mogła ona być wystawiona po 267 r., nie ma więc pewności czy Odenat używał tego tytułu.

Kolejnym tytułem występującym w tej inskrypcji jest „mtqnn'mdnh' klh". Pierwsze częściowo poprawne odczytanie tego tytułu przedstawił Ch. Clermont-Ganneau[79]. Przypuszczał on, że tytuł miał znaczenie nie tylko honoryfikacyjne, lecz odpowiadał konkretnej funkcji. Przyjął on, że aramejski wyraz „metaqqenana" odpowiada greckiemu ἐπανορθωτής lecz w zasadzie powinien być tłumaczony jako *corrector*. Ch. Clermont-Ganneau wyciągnął stąd wniosek, że wyrażenie to powinno być tłumaczone przez *corrector totius urbis*, przy czym *urbs* oznaczałoby nie miasto, lecz prowincję. Tekst ten inaczej odczytał J. Cantineau[80], wstawiając *Orientis* zamiast *Urbis*. Jednak tłumaczy całą frazę *restitutor totius Orientis*[81]. Najsłuszniejsze wydaje się odczytanie tekstu przez Ch. Cler-

[73] CIS II 3, 3945 = IIPP fasc. III, 17; statua pierwotnie znajdowała się w Wielkiej Kolumnadzie w Palmyrze.

[74] G. M. Bersanetti, *Nota su Odenato corrector totius Orientis e sulla sua morte*, Rivista Indo – Greco — Italica XVII 1933, s. 105 – 106: podtrzymuje tezę W. H. Waddingtona, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, VIII n. 2602, Paris 1870, s. 600 – 601, wedle której tytuł ten potwierdza, iż Odenat był legatem prowincji Syria-Phoenice.

[75] Volkmann, szp. 1243; Fevrier, *o.c.* s. 80: uważa na podstawie Festusa Rufinusa (23, 2: określenie Odenata jako *decurio*), że Odenat był członkiem lokalnego senatu, a tytuł ten nawiązuje do „chef de Tadmor" Hairana.

[76] Cantineau, III 19 = C I S II 3946.

[77] „Król królów"- tytuł o pochodzeniu irańskim; A. Maricq, *Res Gestae Divi Saporis*, Syria XXXV 1958, s. 305; SHA *Vita Gal.*. 10, 1 wspomina jedynie o tytule *rex Palmyrenorum*. Samo *rex* nie byłoby niczym zaskakującym. Władcy Bosporu w Rzymie byli nazywani królami, jak również liczni barbarzyńscy książęta (G. Brauer, *The Age of the Soldier Emperors, Imperialism Rome A. D. 244 – 284*, New Yersey 1975, s. 134).

[78] D. Schlumberger, *L'Inscription d'Herodien*, Bull. d'Etude orient. IX 1942/19433, s. 18: stwierdza, że inskrypcja ta musiała być wystawiona przed śmiercią Odenata. Herodian nosiłby tytuły ojca, więc jest ona potwierdzeniem ich autentyczności.

[79] Ch. Clermont-Ganneau, *Odeinat et Vaballat, rois de Palmyre, et leur titre romain de corrector*, Revue Biblique XXIX 1920, s. 382 – 402.

[80] Cantineau, III, 19.

[81] Przeciwko określeniu *restitutor* — Bersanetti, *o.c.* s. 105 – 106; Fevrier, *o.c.* s. 89 – 90; J. B. Chabot, *Un* corrector totius Orientis *dans les inscriptions de Palmyre*, Comp. Ren. de l'Academie des Insc. et Bell.- Lett. 1930, s. 317 – 8; Cantineau, *o.c.* III 19) twierdzi, że u De Vogue, Syrie centrale, Inscription sémitiques, 1868, part. I n. 28), należy czytać MDNH' (orient) w miejsce MDYTH (miasto lub prowincja). Podsumowując, MTQNN' DY MDNH' KLH odpowiada łacińskiemu *RESTITUTOR ORIENTIS*, noszonemu przez rzymskich cesarzy w III w. n.e. (L. Homo, *Essai sur regne d'Aurelien*, Paris 1904, s. 106) i nawiązuje do SHA *Vita Gal.* 1, 1.

monta-Ganneau jako *corrector totius Orientis*[82], przy czym tytuł ten odzwierciedlałby faktyczne funkcje fiskalne jakie pełnił w tym czasie Odenat[83].

Przypuszczalnie Odenat w 262 r. otrzymał tytuł *dux Romanorum*[84]. Według relacji SHA w 264 r. Galien nadał Odenatowi tytuł *imperator*[85]. Tytuł ten w czasach cesarstwa był zastrzeżony wyłącznie dla władców[86], a jest mało prawdopodobne, aby Galien dopuścił Odenata do współrządzenia Imperium.

Tytuły Odenata (z wyjątkiem *vir consularis*, który znamy z inskrypcji wystawionej za jego życia) można odtworzyć na podstawie tytułów Waballata. Nie ma jednak pewności czy ich używał, a jeśli tak to, czy było to zaaprobowane przez Galiena[87]. Nie ma wątpliwości, jeśli chodzi o tytuły *vir consularis* i *dux Romanorum*. Odenat otrzymał je od Galiena. Pierwszy nie powinien dziwić, gdyż w randze senatorskiej występował już jego dziadek. Również drugi możemy uznać za potwierdzony: legiony rzymskie podporządkowały się Odenatowi podczas wyprawy przeciw Persom, dlatego, że był on *dux Romanorum.* Pozostałe tytuły nastręczają poważnych trudności, ponieważ brak jest źródeł, które wyraźnie potwierdzałyby ich autentyczność[88].

Analiza działań Odenata, jak również noszonych przez niego tytułów (choć są co do ich autentyczności poważne wątpliwości), potwierdza daleko posuniętą samodzielność palmyreńskiego władcy. Na jej podstawie nie można jednak przyjąć, że motywy którymi kierował się Odenat, wynikały z jego lojalności wobec Rzymu. Palmyreńczyk dążył do wzmocnienia pozycji Palmyry na Wschodzie. Po nieudanych próbach porozumienia z państwem perskim, Odenat zbudował pozycję Palmyry w ramach Imperium Romanum. Galien powierzył mu wojska na Wschodzie nie ze względu na jego lojalność, a lojalność jego rodziny, jednak sytuacja Imperium w tym czasie nie pozostawiała cesarzowi zbyt dużego pola

---

[82] Clermont-Ganneau, *o.c.* s. 398, przyjmuje, że greckie odpowiada łacińskiemu *corrector.* Wnioskuje więc, że MTQNN' odpowiada słowu *corrector*, a nie *restitutor.* Patrz też: M. Besnier, *L'usurpateur Achilleus et le titre de corrector*, Comp. Ren. de l'Academie des Insc. et Bell.- Lett. 1929, s. 216.

[83] A. von Premerstein, s. v. *corrector*, RE VIII 1901, szp. 1646; jeśli przyjmiemy, że corrector określał funkcje fiskalne, to kompetencje tego urzędu w połączeniu z tytułem wódz, dawałyby Odenatowi pełną władzę na Wschodzie.

[84] Zonaras XII 23; Zosimos 39, 1; Syncellos 716; historycy bizantyjscy rozumieją go jako *Dux Orientis* zamiast *Dux Romanorum*; Alföldy, *o.c.* s. 78 – 9, przypuszcza, że tytuł ten powstał z połączenia *dux Romanorum* i *corrector totius Orientis*. Prawdopodobnie *dux Romanorum* oznaczał jedynie „dowódca rzymskich żołnierzy (Altheim, *o.c.* s. 243) i tytuł ten mógł otrzymać Odenat od Galiena przed wyprawą przeciw Persom.

[85] SHA *Vita Gal.* 10, 1; Bersanetti, *o.c.* s. 106, odrzuca tezę o nadaniu tego tytułu. Przypuszcza natomiast, że w *Vita Galieni* chodziło o tytuł *corrector totius Orientis*, który dawałby Odenatowi kompetencje cesarskie na Wschodzie.

[86] A. Rosenberg, s. v. *imperator*, RE XVII 1914, szp. 1139 – 1154.

[87] Galien mógł mu je nadać: De Blois, *Policy...,* s. 3 i 34; Brauer, s. 134 – 6; lub używał ich samowolnie: Fevrier, *o.c.* s. 84 – 6.

[88] Schlumberger, *o.c.* s. 40 – 42, twierdzi, że tytuł imperator jest w najwyższym stopniu nieprawdopodobny; F. Altheim (F. Altheim, R. Sthiel, *Die Araber in der Alten Welt*, II, Berlin 1965, s. 253 – 254) zaprzecza autentyczności tytułów *rex regum* i *corrector totius Orientis.*

manewru dla utrzymania jedności państwa. Cesarz musiał zgodzić się na legalizację sytuacji zaistniałej na Wschodzie po śmierci Makrianów. W rzeczywistości władza Odenata była uzurpacją[89]. Umiejętność wykorzystania sytuacji umożliwiła Odenatowi użycie wojska rzymskiego do realizacji planów Palmyry, Odenatowi nie chodziło o „odwet za klęskę Waleriana", powodem wyprawy perskiej była raczej chęć odblokowania szlaków handlowych jego miasta.

Sprzeczności występujące w rzymskich przekazach na temat śmierci Odenata stawiają pod znakiem zapytania jego lojalność wobec państwa rzymskiego. Możliwe, że Zenobia nie była mitomanką, która odstąpiła od polityki męża i doprowadziła w konsekwencji do zburzenia Palmyry przez Aureliana. Łatwość z jaką przejęła ona władzę w Palmyrze nie przeczy przypuszczeniom, że Zenobia była kontynuatorką planów separatystycznych Odenata, w których przeszkodziła mu śmierć.

Toruń

ODENATHUS — A ROMAN OR A CITIZEN OF PALMYRA?

Summary

Assuming authority in Iran by the new, expansive dynasty of the Sasanid and the crises of the Roman Empire in the third century caused the change of the military forces in the East. Palmyra, being earlier a trading city, became an important, military and political centre in the Near East. As we know from the Roman sources, Septimius Odenathus, the ruler of Palmyra was univocally on the side of Rome.

He was also defined as the defender of the Roman Empire against the Persian aggresion. However, the precise analysis of Odenathus' activities questions his loyality to Rome. The politics of Palmyra in the third century was under the influence of the family, strongly connected with Imperium Romanum. It was proved by its nomen gentile — Septimius and the Roman titles which are mentioned in the inscription and given to its members.

We cannot doubt that Septimius Odenathus belonged to this family in spite of the fact that we cannot define the degree of his relationship either with another Odenathus mentioned in the inscription of Palmyra dated from the year 225 or with Septimius Hairanus for whom the inscription was dedicated in the year 251. Another proof of his belonging to this family are the identical (undoubtedly Arabian) male names which were borne by its representatives. Dio's and Zosimos' transmissions prove it as well. The title of Odenathus-older senator and Septimius Hairanus-ἔξαρχος are derivatives of very close relationships of this family with Rome.

We cannot establish Odenathus' political orientation before the year 258 (Odenathus bears the title of a senator). Malalas' transmission also contains reservations about Odenathus' loyality to Rome. It also mentions his offer of alliance to Odenathus Shapur. Assuming that it is true it is difficult to establish the date of this event.

In the Roman historiography Odenathus was presented as the one who restored the Eastern provinces to Rome. It refers to the defeating of the usurpers: Macrianus and his sons and to the dislodging of the Shapur's army behind the river Euphratus. It does not agree with the facts. Odenathus had in

---

[89] Šifman, *o.c.* s. 290; Fevrier, *o.c.* s. 88. problemem jest do jakiego stopnia Odenat mógł pogodzić interesy polityki rzymskiej ze swoimi ambicjami i handlem Palmyry. Fevrier przytacza inskrypcję datowaną na kwiecień 266 r. (Waddington, 2583= Cantineau, III 8), dedykowaną Septymiuszowi Worodowi za przeprowadzenie karawany znad Zatoki Perskiej. Pozostaje pytanie, czy karawana podróżowała za zgodą Persów?

his possesion too small forces to face the usurpers. In reality he only attacked Quiethus who was left in Emesa. The main forces of the usurpers were defeated in Europe by Gallienus' commander — Aureolus. The dislodgement of Shapur from Syria should be attributed to Macrianus and Ballistus because during Shapur's invasion Odenathus had at his disposal only the army of Palmyra.

The importance of Odenathus in the East increased after his „defeating" of the usurpers. Gallienus let him take command of the legions which were left in the eastern provinces. It we assume that the title of the corrector which we can find in the posthumous inscription from the year 271 is authentic, then giving him the command of the army and the competences of the title corrector would mean the full power in this territory.

According to the Roman sources, the reason of Odenathus' Persian expedition was the wish to take revenge for Valerianus' defeat in Edessa. Probably the reasons of the expedition were more prosaic. The Persian occupied Characena which was very important for the trade of Palmyra. The reason of Odenathus' activities was to remove the threat of the occupation of Mesopotamia by the Pers. Apart from this, the threat of Ctesiphon blocked the trade route with The Persian Gulf and was the answer for the occupation of Characena.

The loyality of Odenathus is also questioned by the differences in Roman sources about his death. The double murder (Odenathus and his son) was probably of a political character. It is difficult to accept that the reason of his death was the quarrel during the hunting. The easiness with which Odenathus' wife Zenobia took over the power after his death makes it doubtful that she inspired this murder.

It is only Malalas who thinks that Gallienus was responsible for Odenathus' death. On the other hand, the question is why Odenathus' biography was placed in SHA among a group of 30 pretendents. Odenathus did not dare to oppose Gallienus officialy. It was probably decided by a real evaluation of his power. After the unsuccessful trials of the agreement with Shapur, the only possibility of building a strong power of Palmyra was to rely on Rome. Odenathus gained the total power in the East under the mask of his loyality to the emperor. He only pretended that his actings were profitable for Rome. He really led the politics profitable for Palmyra. In spite of the fact that his titles are still included in the legal rules of the Roman Empire, his power can be described as the one of a usurper

Translated by Jadwiga Makarska

Wykaz skrótów:

Cantineau – Inventaire des inscriptions de Palmyre par J. Cantineau, Fasc. III (Publications du Musée National Syrien de Damas 1), Beyrouth 1930.
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum..., Berlin 1863 –
CIS — Corpus Inscriptionum Semiticarum..., Paris 1881.
IGRR — Inscriptiones Graecae ad Res Roman..., Paris 1906 – 1927.
ILS — Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin 1892 – 1916.
RE — Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894 –
RGDS — Res Gestae Divi Saporis. A. Maricq, *Res Gestae Divi Saporis*, Syria XXXV 1958, s. 295 – 360.
RIC — The Roman Imperial Coinage, London 1930 – 1938.

Wydania źródeł:

Petrus Patricius — Fragmenta historicorum Graecorum collegit... C. Müllerus, vol. IV, Paris 1868.
Malalas — Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorffi, CSHB, Bonn 1831.
SHA — Scriptores Historiae Augustae, wyd. E. Hohl., Leipzig 1971.
Syncellos — Georgii Syncelli chronographia ex rec. L. Dindorffi, CSBH, Bonn 1829.
Zonaras — Ioanni Zonarae annales ex rec. M. Pinderi, CSHB, Bonn 1844.
Zosimos — Zosimi comitis et exadvocati fisci historia nova edidit L. Mendelsshon, Leipzig 1887.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

RELIGIÖSE KULTE IM ANTIKEN AQUILEIA: LOKALE GOTTHEITEN*

Von

PRZEMYSŁAW WOJCIECHOWSKI

Das antike Aquileia verfiel im frühen Mittelalter nahezu vollständig. Anders als in vielen anderen Städten, deren Geschichte bis in die Zeit des Imperium Romanum zurückreicht, haben sich in Aquileia daher keine monumentalen Bauwerke erhalten, die von der glanzvollen Vergangenheit der Stadt zeugen könnten. Überdauert haben jedoch Hunderte, ja sogar Tausende von Inschriften, die von den Bürgern Aquileias angefertigt worden sind. Jedes Jahr werden weitere Texte entdeckt. Ein bedeutender Teil dieser Inschriften ist den in der Stadt verehrten Gottheiten gewidmet. Quellenmaterial von solchem Umfang bietet der religionsgeschichtlichen Forschung die außergewöhnliche Chance, eine Kultform zu rekonstruieren, die das religiöse Leben in einem der wichtigsten städtischen Zentren des römischen Staates angenommen hat.

Obwohl verschiedene Aspekte der antiken Religiosität intensiv erforscht worden sind, ist unser Wissen über das religiöse Leben in den größten Städten des römischen Reiches — Rom selbst einmal ausgenommen — vergleichsweise gering. Die Forschungsbemühungen der Religionshistoriker konzentrierten sich nämlich meist auf die Analyse einzelner Kulte, die auf Reichs-, Provinz- oder Stadtebene untersucht wurden. Nur selten wurde hingegen versucht, den Pantheon der Gottheiten zu rekonstruieren, der in einzelnen Gegenden oder städtischen Zentren des römischen Staates verehrt wurde. Doch schon auf der Grundlage dieser wenigen Arbeiten läßt sich sagen, daß sich im religiösen Leben einzelner Städte trotz der allgemeinen Übernahme griechisch-römischer Muster zahlreiche lokale Elemente erhielten, die ihren Ursprung entweder in der vorrömischen Tradition der Orte hatten oder Folge der spezifischen Rolle waren, die der jeweilige Ort in der römischen Zeit spielte. Das Besondere am religiösen Leben einer Gemeinde konnte sich sowohl an der Zugehörigkeit lediglich lokal

---

* Autorreferat, vorgetragen bei der Verteidigung der gleichnamigen Dissertation an der Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń.

verehrter Götter zum Pantheon als auch an der besonderen Beliebtheit bestimmter „klassischer" Kulte zeigen.

Ziel der von mir durchgeführten Analyse ist es, die Entstehung lokaler Kulte in Aquileia und deren Rolle im Pantheon der Stadt zu untersuchen. Schließlich soll eine Antwort auf die Frage gefunden werden, in welchem Maße lokale Faktoren das religiöse Leben der Stadt beeinflußten.

Die Bedeutung der Begriffe „lokale Gottheit" und „lokaler Kult" ändert sich je nach dem Forschungsschwerpunkt der einzelnen Historiker. In bezug auf Aquileia werden mit diesen Begriffen drei Kategorien religiöser Phänomene bezeichnet. Zur ersten Kategorie zählen die entstehungsgeschichtlich mit der Gegend von Aquileia verbundenen Gottheiten, also die „Lokalgottheiten" *sensu stricto*. Zu dieser Gruppe werden die beiden in Aquileia nachweislich verehrten Wassergottheiten Timavus und Aesontius gerechnet. Mit dem Kult um diese beiden Götter wurde in römischer Zeit eine Tradition fortgesetzt, deren Substrat aus vorrömischer (paläovenetischer) Zeit stammte. Die zweite Kategorie umfaßt Kulte, die zwar ebenfalls auf vorrömische Traditionen zurückgehen, jedoch nicht unmittelbar mit der Gegend von Aquileia verbunden sind. Mit anderen Worten handelt es sich hierbei also um autochthone Gottheiten, die in erster Linie keltischen Ursprungs waren und deren Kult sich außerhalb des zum antiken Aquileias gehörenden Gebietes entwickelte. Aus praktischen Gründen wird in bezug auf diese Gruppe bisweilen der Begriff „importierte Kulte" benutzt. Als solche „importierte Kulte" können mit Sicherheit die in Aquileia verehrten Gottheiten Iunones-Domnae und Silvanae angesehen werden. Die Zuordnung des Gottes Belenus zu dieser Kategorie ist hingegen umstritten. Die dritte Gruppe bilden jene Gottheiten, deren Kult eine Folge der *interpretatio romana* war. Hierbei ist jedoch darauf hinzuweisen, daß die Analyse von Spuren aquileiensicher Kulte, die bislang als Hinweis auf eine *interpretatio romana* angesehen wurden, Zweifel an der These von einer lokalen (nichtrömischen) Genese dieser Kulte geweckt hat.

Von wesentlicher Bedeutung für die Ergebnisse der Forschungen auf dem Gebiet des religiösen Lebens in Aquileia ist die Art des uns vorliegenden Quellenmaterials, das ganz überwiegend aus epigraphischen Zeugnissen besteht. In dieser Hinsicht ist Aquileia keineswegs eine Ausnahme; das religiöse Leben in Provinzstädten hat nur selten die Aufmerksamkeit antiker Autoren auf sich gezogen. Bedauerlicherweise läßt sich auch kaum auf archäologische Zeugnisse zurückzugreifen. Obwohl seit dem 16. Jahrhundert in Aquileia Ausgrabungen vorgenommen wurden, sind bisher keine Spuren der mehr als ein Dutzend Tempel gefunden worden, von denen wir aus epigraphischen Quellen wissen. Die Zuordnung von in Aquileia gefundenen kleineren Gebäuderesten zu Sakralbauten ist regelmäßig sehr umstritten und erweist sich meistens als absolut unmöglich. Eine besondere Bedeutung kommt daher den epigraphischen Zeugnissen zu, die oftmals die einzige Informationsquelle über die religiösen Kulte Aquileias sind. Das epigraphische Korpus von Aquileia ist mit mehr als 300

tituli sacri eine der größten Inschriftensammlungen im römischen Reich[1]. Diese Materialfülle bietet einerseits eine hervorragende Ausgangsposition für die Erforschung der in der Stadt betriebenen Kulte, andererseits aber hat die so enorme Zahl an Zeugnissen die Historiker bislang davon abgehalten, sich an einer synthetischen Studie des religiösen Lebens in Aquileia zu versuchen. Ein schwerwiegendes Problem stellt vor allem das Fehlen einer modernen Zusammenstellung der in der Stadt gefundenen Inschriften dar. Jene Historiker, die sich mit den verschiedenen Aspekten der Geschichte Aquileias befassen, sind daher gezwungen, eigene Korpora zusammenzutragen. Als Vorarbeit zu der von mir vorgestellten Dissertation wurden zwei Kataloge angelegt. Im ersten dieser Kataloge finden sich alle in Aquileia gefundenen Inschriften, die Göttern lokalen Ursprungs gewidmet sind (Aesontius, Belenus, Iunones-Domnae, Silvanae, Timavus). Der zweite Katalog enthält hingegen nur ausgewählte epigraphische Zeugnisse, die im Kapitel zum Phänomen der *interpretatio romana* erörtert werden. Untersuchungen, die sich mit dem vorrömischen Substrat in der Gegend von Aquileia befaßten, haben ergeben, daß dieses Gebiet nicht, wie man bisher annahm, keltisch dominiert wurde, sondern eher im Bereich venetischer Kultureinflüsse gelegen haben dürfte. Eine Analyse der Kulte um die autochthonen Gottheiten in der Gegend von Aquileia bestätigt die Ergebnisse der archäologischen Forschungen. Es zeigt sich nämlich, daß die beiden der Gruppe der autochthonen Kulte zugerechneten Gottheiten Timavus und Aesontius in ihrer Wurzel auf ein paläovenetisches Substrat zurückgehen. Hiervon zeugt nicht nur die Etymologie der beiden Götternamen. Dank eines Berichtes des Strabon (Strab., 5,8,1, C 214 – 215; 5,1,9, C 215) läßt sich eine unmittelbare Verbindung zwischen Timavus und dem venetischen Pantheon (Diomedes) nachweisen. Nicht ohne Bedeutung dürfte in diesem Zusammenhang auch sein, daß der Tempel dieses Gottes in Aquileia im Bereich der paläovenetischen Siedlung lokalisiert wurde.

Unklar bleibt die Verbindung des Kults um den Gott Belenus mit dem vorrömischen Substrat. Die ungewöhnliche Beliebtheit, die diese zweifellos keltische Gottheit in Aquileia erreichte, wurde oft als Argument dafür angesehen, daß es in der Gegend von Aquileia ein starkes keltisches Substrat gegeben habe. Diese These steht jedoch eindeutig im Gegensatz zu den Ergebnissen der archäologischen Untersuchungen. Anscheinend kann die Frage nach der Entstehung des Belenus-Kults in Aquileia nicht eindeutig beantwortet werden. Die

---

[3] Da ständig weiteres epigraphisches Material gefunden wird, kann die Anzahl der in Aquileja entdeckten Inschriften nur schwer beziffert werden. Aus den mir vorliegenden Angaben geht jedoch hervor, daß bis heute mehr als 320 Inschriften publiziert worden sind, die einen Götternamen, einen Teil eines Götternamens oder Hinweise darauf enthalten, welcher Gottheit oder Göttergruppe die Inschrift gewidmet ist. Texte, in denen lediglich die Formel *ex voto* erscheint, sind hierbei nicht berücksichtigt. Zwei besonders interessante Sakralinschriften warten noch auf ihre Veröffentlichung. Es handelt es sich um Bellona und Magna Mater gewidmete Texte, die im Baptisterium von Aquileia entdeckt wurden, wo sie auch weiterhin verwahrt werden.

These von einem norischen Ursprung des Gottes Belenus läßt sich durch das in der Provinz Noricum gefundene epigraphische Material nicht stützen und ist daher unhaltbar. Es gibt hingegen gute Gründe anzunehmen, daß der Belenus-Kult von Aquileia aus nach Noricum gelangte. Im Falle der gallischen Gebiete läßt sich die These, daß sich der Belenus-Kult von Aquileia aus verbreitet habe, nicht vertreten. Die in diesem Gebiet gefundenen Spuren einer Verehrung des Belenus sind älter als die entsprechenden Zeugnisse aus Aquileia. Es scheint daher, daß die „Urheimat" des Gottes Belenus das südliche Gallien gewesen ist. Wie der gallische Belenus-Kult nach Aquileia gelangt ist, läßt sich allerdings nicht rekonstruieren. Auch die Versuche, eine Verbindung zwischen dem Ursprung der Belenus-Verehrung in Aquileia und dem in der Friaulischen Tiefebene ansässigen Keltenstamm der Karner herzustellen, rufen starke Zweifel hervor. Die Hypothese von einem „Import" des Belenus-Kults aus dem südlichen Gallien schließt im übrigen keineswegs eine separate Verehrung einer Gottheit gleichen Namens bei den Karnern aus. Von diesem Kult könnte wiederum die Belenus-Verehrung in Aquileia beeinflußt worden sein. Diese beiden Hypothesen widersprechen einander nicht. Werden sie beide berücksichtigt, kann dies sogar bis zu einem gewissen Grade erklären, warum der Gott Belenus gerade in Aquileia eine so ungewöhnliche „Karriere" machen konnte.

Spuren einer vorrömschen Tradition finden sich auch in den aquileiensichen Kulten um Minerva und Herkules. Dies läßt sich einerseits daraus schließen, daß die Verehrung dieser beiden Gottheiten in der Gallia Cisalpina besondere Züge angenommen haben soll. Andererseits lagen der Minerva- und der Herkules-Tempel in Aquileia dort, wo sich in keltischen Gebieten typischerweise Heiligtümer befunden hatten. Es muß jedoch daran erinnert werden, daß Aquileia durch exogene Kolonisation entstand. Die Stadt ist deshalb nicht mit Orten zu vergleichen, die tatsächlich aus keltischen Siedlungen hervorgegangen sind. Im Gebiet von Aquileia spielte das keltische Substrat eine sehr viel weniger wichtige Rolle als in den übrigen Teilen der Cisalpina. Sowohl im Falle des Minerva-Heiligtums in Prapotto als auch im Zusammenhang mit der Lage des südlich von Natisso gelegenen Herkules-Tempels ließ sich nachweisen, daß traditionelle (italische) Faktoren die Anlage dieser Kultstätten außerhalb des Stadtgebietes bewirkt hatten. Anscheinend gaben in diesen Fällen praktische Überlegungen den Ausschlag (benachbarte Lage von *forum pequarium* und *pascua publica*). In Italien (Praeneste, Rom, Tibur) gibt es ebenfalls Beispiele für eine entsprechende Lage von Minerva- und Herkules-Tempeln. Einiges weist darauf hin, daß Aquileia stark von Mittelitalien beeinflußt wurde, denn Hinweise auf einen mittelitalienischen Ursprung finden sich auch in anderen Kulten Aquileias. Ein besonders gutes Beispiel ist der direkt aus Praeneste übernommene Kult um den *Iuppiter puer*. Zu diesem „Import" mittel- und norditalischer Kulte kam es ohne Zweifel deswegen, weil die Mehrheit der Siedler in Aquileia aus diesen Gebieten kam.

Auch der keltische Kult um die Göttinnen Iunones und Domnae gelangte höchstwahrscheinlich aus den Zentren Norditaliens nach Aquileia. Daß dieser Kult bereits zum Zeitpunkt seiner Einführung in Aquileia tief romanisiert gewesen ist, zeigt sich an der ausschließlichen Bezeichnung der Gottheiten als *Iunones* und *Domnae*. In keltischen Gebieten und dort, wo es ein starkes keltisches Substrat gab, wurden die gleichen Göttinnen hingegen in der Regel *Matres* oder *Matronae* genannt.

Berücksichtigt man, wie eng die Verbindungen Aquileias mit den Ländern jenseits der Alpen waren, läßt sich ein unmittelbarer keltischer Einfluß auf das religiöse Leben in der Stadt nicht ausschließen. An den Quellen ist ein solcher Einfluß jedoch nur schwer zu belegen. Einzelne Inschriften, die von Personen angefertigt wurden, deren Namen auf eine keltische oder „illyrische" Herkunft hinweisen, sowie Inschriften, die in einem unmittelbaren Zusammenhang mit der religiösen Welt der Kelten stehen, nämlich dem Jupiter Ambisagrus gewidmet sind, weisen darauf hin, daß der Einfluß der keltischen Kultur auf das religiöse Leben in Aquileia eher marginal gewesen ist. Die Beliebtheit des Belenus-Kults in Aquileia als Maßstab des keltischen Einflusses zu betrachten, ist ebenfalls falsch. Der in Aquileia verehrte Gott Belenus war mit Sicherheit keine keltische Gottheit — wenigstens nicht in den Augen der Bevölkerung der Stadt. Vielmehr wurde Belenus als aquileiensische Gottheit betrachtet. Der Kult um ihn wurde nicht etwa als lokale Variante der keltischen Belenus-Verehrung angesehen, sondern als Abart des römischen Kults um Apollon. Auch die in der Literatur sehr oft unternommenen Versuche, in den Kulten um Gottheiten wie Mars, Merkur, Silvanus und Dis Pater keltische oder „illyrische" Elemente auszumachen, können sich nicht auf eine ausreichende Quellengrundlage stützen. Bei der Suche nach Anzeichen für eine sogenannte „keltische Renaissance" handelt es sich wiederum um eine völlige Fehlinterpretation der Fakten. Wesentlich besser bezeugt ist der umgekehrte Prozeß, nämlich daß die Bewohner Aquileias die Kulte ihrer Heimatstadt auch jenseits der Alpen verbreiteten.

Die lokalen Gottheiten in Aquileia unterschieden sich nicht nur hinsichtlich ihrer Herkunft, sondern auch in bezug auf ihre „Funktion". Einen besonders komplexen Charakter hatte selbstverständlich der Belenus-Kult. Zum einen erscheint Belenus in Aquileia als typische Schutzgottheit der *civitas*, zum anderen wird er auch als Sonnen- und Erdgott verehrt und damit mit Apollon und Antinous gleichgesetzt. Die Interpretation des Belenus' als Heilgottheit ist hingegen umstritten. Grundlage dieser Auffassung war die zumindest diskussionswürdige These von einer besonderen Beziehung des Belenus' zum Wasser. Aus dem gleichen Grund wird den beiden in Aquileia verehrten Flußgöttern Timavus und Aesontius der Charakter von Heilgottheiten zugeschrieben. Neuere Forschungen zu den Heilkulten haben jedoch gezeigt, daß bei der Herstellung einer Beziehung zwischen diesen Kulten und in irgendeiner Weise mit Wasser in Verbindung stehenden Gottheiten große Vorsicht geboten ist. Es scheint, daß Heilselemente eine bedeutende Rolle im Kult um Iunones-Domnae spielten, wobei dies jedoch

mit Sicherheit nicht der einzige Aspekt dieses Kults war. Gewisse Ausdrucksformen des Kultes um Iunones-Domnae ähneln dem römischen Larenkult. Solche Ähnlichkeiten sind auch für andere Zentren der Cisalpina wie Piacenza nachgewiesen. Aufgrund der besonderen Beteiligung von Frauen am Kult um die Iunones-Domnae läßt sich annehmen, daß dieser Kult auch Züge aufwies, die für die Verehrung von Muttergottheiten typisch und natürlicherweise mit dem Bereich der Fruchtbarkeit verbunden sind. Zu interessanten Schlüssen führt eine Untersuchung der Frage, welchen gesellschaftlichen Gruppen die Anhänger der in Aquileia verehrten lokalen Gottheiten angehörten. Die Ergebnisse einer solchen Analyse bestätigen keineswegs die weitverbreitete These, daß sich unter den Anhängern dieser Gottheiten überwiegend Angehörige niederer Schichten befunden hätten. Diese These ist vermutlich darauf zurückzuführen, daß die Überzeugung, lokale Gottheiten hätten im Vergleich zum klassischen Pantheon einen „niedrigeren" Rang eingenommen, in der Literatur tief verwurzelt ist. Besonders schwer ist zu akzeptieren, daß von Religionshistorikern immer wieder ignoriert wird, daß sich gesellschaftliche Gruppen, deren Angehörige alle die gleiche Rechtsstellung innehaben, in vielen Hinsichten differenzieren. Diese Fehleinschätzung betrifft insbesondere die Gruppen der Freigelassenen und der Sklaven. Nimmt man nämlich eine Elite aus der Gruppe der *liberti* und der *servi* heraus und rechnet sie der gesellschaftlichen Mittelklasse zu, verändert sich die Sozialstruktur der Anhänger lokaler Gottheiten bedeutend; generell unterscheidet sie sich nun nicht mehr von der Sozialstruktur der Anhänger anderer Kulte. Darüber hinaus scheint der Umstand, daß eine Gottheit lokaler Herkunft war, keinen wesentlichen Einfluß darauf gehabt zu haben, welcher gesellschaftlichen Gruppe die Anhänger dieses Kults entstammten.

Am Beispiel Aquileia wird deutlich, wie unterschiedlich sich das religiöse Leben in den einzelnen Zentren des Imperium Romanum darstellte und welche bedeutende Rolle lokalen Gottheiten bei der Bildung eines örtlichen Pantheon zukam. Andererseits zeigte sich in Aquileia die besondere Fähigkeit des römischen Religionssystems, unterschiedlichste Elemente rasch und vollständig zu assimilieren.

Toruń

C E N S U R A E L I B R O R U M

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

Diogenes of Oinoanda, The Epicurean Inscription. Edited with Introduction, Translation, and Notes by Martin Ferguson Smith, Napoli, Bibliopolis, 1993, La Scuola di Epicuro. Collezione di testi ercolanesi diretta da Marcello Gigante, supplemento I, ss. 660 + 18 tablic.

Oinoanda, leżąca na pograniczu Licji i Kabalis w południowo-zachodniej Azji Mniejszej, została zlokalizowana dopiero w 1841 r. Maurice Holleaux i Pierre Paris, członkowie École Française d'Athènes, znaleźli 5 kamieni pokrytych napisami greckimi w północnej części miasta w 1884 r. W następnym roku Georges Cousin i Charles Diehl odkryli 22 nowe fragmenty inskrypcji. G. Cousin wrócił do Oinoandy w 1889 r. i znalazł tam 37 innych fragmentów. Wydał on wszystkie znane części napisu w 1892 r.[1] wywołując duże zainteresowanie wśród badaczy filozofii antycznej. Po kilku miesiącach Hermann Usener dokonał reedycji większości fragmentów proponując wiele cennych koniektur i uzupełnień[2]. Wezwał on również do podjęcia dalszych poszukiwań w Oinoandzie, aby odkryć nowe fragmenty i zbadać ponownie te, które zostały znalezione przez uczonych francuskich. Rudolf Heberdey i Ernst Kalinka zostali wysłani do Oinoandy przez Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften w 1895 r. Odkryli oni 51 opublikowanych już fragmentów oraz 24 nowe. Wydając wszystkie znane fragmenty (tj. 88) w 1897 r. mogli uwzględnić cenne uwagi H. Usenera i Theodora Gomperza[3]. R. Heberdey powrócił do Oinoandy w 1902 r. i znalazł 2 nowe fragmenty, ale ich nie opublikował. Fragmenty odkryte w XIX w. wydali ponownie Johann William (1907 r.), Alberto Grilli (1960 r.) oraz C.W. Chilton (1967 r.)[4]. Jedynie ostatni wydawca był w Oinoandzie, ale spędził tam tylko kilka godzin i wcale nie próbował szukać napisów uznając wydanie R. Heberdeya i E. Kalinka za archetyp i editio princeps (s. XXXIV, a nie s. 235, jak podaje błędnie Smith na s. 69 przyp. 59). M.F. Smith pojechał pierwszy raz do Oinoandy w 1968 r. i bez trudu odnalazł 39 znanych już fragmentów. W latach 1969 – 1973 odkrył on 38 nowych kamieni pokrytych inskrypcjami i w końcu udało mu się nakłonić British Institute of Archaeology w Ankarze do podjęcia poszukiwań w Oinoandzie. Wprawdzie Anglicy nie uzyskali zgody na prowadzenie wykopalisk, ale badania powierzchniowe w latach 1974 – 1983 pozwoliły odkryć 86 nowych fragmentów. Zatem między 1969 r. a 1983 r. poznano 124 nowych fragmentów. Zawierały one jednak mniej słów (ok. 2320) niż odkryte w XIX w. (ok. 3550). Smith publikował systematycznie znaleziska, co umożliwiło innym uczonym studia nad nowymi tekstami, a Angelo Casanova opublikował edycję prawie wszystkich fragmentów (bez 3 odkrytych ok. 7 km od Oinoandy w 1983 r.) opatrując je tłumaczeniem na język włoski[5].

---

[1] G. Cousin, *Inscriptions d'Oenoanda*, BCH XVI 1892, s. 1 – 70.

[2] H. Usener, *Epikureische Schriften auf Stein*, RhM XLVII 1892, s. 414 – 456.

[3] R. Heberdey-E. Kalinka, *Die philosophische Inschrift von Oinoanda*, BCH XXI 1897, s. 446 – 443.

[4] J. William, *Diogenis Oenoandensis fragmenta*, Lipsiae 1907 (Bibliotheca Teubneriana); A. Grilli, *Diog. Oen. fragmenta*, Milano 1960 (Testi e documenti per lo studio dell'antichità, II); C.W. Chilton, *Diog. Oen. fragmenta*, Lipsiae 1967 (Bibliotheca Teubneriana). Zob. także idem, *Diogenes of Oenoanda. The Fragments. A Translation and Commentary*, London-New York-Toronto 1972 (University of Hull Publications).

[5] A. Casanova, *I Frammenti di Diogene d'Enoanda*, Firenze 1984 (Studi e testi, VI. Università

Diogenes, autor inskrypcji[6], chciał przekazać ludziom zbawienną naukę Epikura (fr. 3, V 12 – VI 2), dlatego polecił wyryć napis w stoi, którą może sam ufundował. Budowla miała prawdopodobnie ok. 80 m długości, ale nie potrafimy zlokalizować miejsca, gdzie ją wzniesiono. Przetrwała ona do ok. 250 – 275 r., gdy wykorzystano ją do budowy muru obronnego. Nie wiemy, jak wysoki był mur w stoi, ani czy napis dochodził do szczytu muru. Na samym dole był zapewne niezapisany pas kamieni przynajmniej o wysokości ok. 50 cm. Zachowała się 1/3 część napisu (według A. Casanova 1/4), dlatego jest rzeczą dyskusyjną, jaki był jego układ. Inskrypcja była wyryta na kilku poziomo ułożonych warstwach kamieni. Bloki kamienne w każdej warstwie miały tę samą wysokość, ale różniły się szerokością i głębokością. Próbując uporządkować fragmenty na grupy i w obrębie grup badacze stosują kryteria architektoniczne (wielkość kamieni), epigraficzne (wielkość liter, ilość linijek w kolumnie, szerokość marginesów, interpunkcja) i filozoficzne (dla epikurejczyków fizyka jest ważniejsza niż etyka). Cenne są także uwagi robione przez samego Diogenesa. Zdaniem Smitha (s. 72 – 82, cf. tablica 6) inskrypcja miała wysokość ok. 3,25 m oraz długość ok. 65 – 80 m (200 – 250 kolumn). Jest to największa znana nam inskrypcja grecka, która zawierała 7 różnych pism umieszczonych w 7 warstwach: 1) zarys fizyki epikurejskiej (fr. 1 – 27) — warstwa II (najlepiej widoczna), 2) zarys etyki epikurejskiej (fr. 28 – 61) — warstwa I, 3) listy Diogenesa do Antypatra i Dionizjosa (fr. 62 – 75) — warstwa III, 4) maksymy, których autorstwo jest sporne (fr. 97 – 116) — warstwa III, 5) pouczenia skierowane przez Diogenesa do rodziny i przyjaciół (fr. 117 – 118) — warstwa II lub V, 6) listy Diogenesa i Epikura (fr. 119 – 136) — warstwa IV, 7) pismo o starości (fr. 137 – 179) — warstwa V – VII. Niektórych fragmentów (fr. 76 – 96 i 180 – 181) Smith nie potrafił zaliczyć do konkretnego działu. Ilość fragmentów (181) nie pokrywa się z liczbą bloków kamiennych (212), ponieważ za fragment słusznie został uznany tekst tworzący pewną całość, nawet jeśli znajduje się on na kilku kamieniach.

Trzeba pamiętać o tym, że układ inskrypcji proponowany przez Smitha jest subiektywny. Już A. Casanova[7] rozważał możliwość podziału inskrypcji na 7 – 8 warstw, ale odrzucił ten wariant opowiadając się za 6 pasmami muru. D. Clay[8] wyróżnił 5 warstw i utrzymywał, że wysokość napisu wynosiła tylko 2,37 m. Smith (s. 93) broni poglądu, wedle którego inskrypcja sięgała wysokości prawie 4 m zwracając uwagę na to, że znamy 3 inskrypcje zaczynające się tak wysoko: ok. 4 m — inskrypcja genealogiczna w Oinoandzie, ok. 4,6 m — heroon Opramoasa w Rhodiapolis, ok. 4,75 — Monumentum Ancyranum.

Każdy dział inskrypcji Diogenesa był przedstawiony jak rozwinięty papirus. Imitacja ówczesnej ksiażki przejawia się w ułożeniu tekstu w kolumny, w długości linijek, w zachowaniu zasad dzielenia na sylaby oraz w sposobie interpunkcji. Smith przypuszcza, że Diogenes opublikował tekst napisu również w formie książki z myślą o swych przyjaciołach na Rodos, w Atenach, Chalkis i Tebach[9]. W każdym razie musiała istnieć przynajmniej jedna spisana kopia dla użytku kamieniarzy.

Przez długi czas sądzono, że inskrypcja powstała w końcu II w. lub na początku III w. po Chr. Datowano tak na podstawie języka (R. Heberdey — E. Kalinka), kształtu liter (H. Usener) oraz treści (R. Philippson). W 1972 r. Smith zwrócił uwagę na kilka bloków pokrytych napisami, które pochodziły

---

degli Studi di Firenze. Dipartimento di Scienze dell'Antichità „Giorgio Pasquali"). Zob. obszerną recenzję R. Westmana w GGA CCXXXIX 1987, s. 265 – 273.

[6] Zob. np. R. Philippson, *Diogenes von Oinoanda*, RE suppl. V, 1931, szp. 153 – 170; D. Clay, *The Philosophical Inscription of Diogenes of Oenoanda: New Discoveries 1969 – 1983*, ANRW II 36,4, 1990, s. 2446 – 2559, 3231 – 3232; B. Puech-R. Goulet, *Diogène d'Oinoanda*, [w:] R. Goulet (éd.), Dictionnaire des philosophes antiques, II, Paris 1994, s. 803 – 806; P. Gordon, *Epicurus in Lycia. The Second-Century World of Diogenes of Oenoanda*, Ann Arbor 1996. Zob. także M.F. Smith, A Bibliography of Work on Diogenes of Oenoanda (1892 – 1981), [w:] *Syzētēsis. Studi sull'epicureismo greco e romano offerti a Marcello Gigante*, Napoli 1983, s. 683 – 695.

[7] A. Casanova, *Diogene d'Enoanda oggi*, Prometheus IX 1983, s. 111 – 138, szczeg. s. 124 nn.

[8] Clay, *o.c.* s. 2477. Zob. także Chilton, *Diogenes of Oenoanda...* s. XLVII (tu układ fragmentów proponowany przez J. Williama i A. Grilli).

[9] Usener, *o.c.*, s. 420 sądził, że Diogenes ułożył epitomę fizyczną i etyczną znacznie wcześniej dla użytku szkolnego.

z osady Kemerarasi położonej na północ od Oinoandy. Kształt liter wykazywał zdumiewające podobieństwo do napisu Diogenesa, tylko litery były znacznie mniejsze. Nowa inskrypcja, którą wydał w całości M. Wörrle dopiero w 1988 r.[10], mówi o ustanowieniu święta muzycznego w Oinoandzie przez C. Iuliusa Demosthenesa za rządów Hadriana (tzw. Demostheneia). Zawiera ona 5 dokumentów datowanych na lata 124 – 125. Smith przypuszcza, że obydwa napisy zostały wykonane przez tego samego kamieniarza mniej więcej w tym samym czasie, chociaż przyznaje, że nie można wykluczyć możliwości, iż kamieniarz wykonał inskrypcję dla Demosthenesa jako młody człowiek, a Diogenes zatrudnił go znacznie później. W każdym razie nie można twierdzić, że kształt liter przemawia za datowaniem na ok. 200 r. po Chr. Dlatego uważam za prawdopodobne, że napis powstał ok. 125 – 150 r. (podobnie M. Erler, CR XLV 1995, s. 23). Właśnie w tym czasie epikureizm był popularny i popierali go cesarze rzymscy. Hadrian przyznał nowe przywileje epikurejczykom ateńskim w 121 r.[11], a Marek Aureliusz popierał szkoły filozoficzne epikurejczyków, stoików, akademików i perypatetyków fundując przynajmniej po jednej katedrze w Atenach z pensją roczną 10 tys. drachm (Luc. Eunuchus 3). Natomiast zupełnie nieprzekonująca jest hipoteza wysunięta ostatnio przez L. Canfora[12], wedle którego inskrypcja powstała w 2 połowie I w. przed Chr. Jest on zdania, że thaumasios Karos (fr. 122, II 8 – 9) oznacza poetę rzymskiego Lukrecjusza. Dziwi mnie, że T. Dorandi (DNP III 1997, szp. 604) wymienił tylko trzy różne sposoby datowania i nie zabrał głosu w toczącej się dyskusji.

A. Grilli[13] wysunął hipotezę, że Flavianus Diogenes, krewny Licinnia Flavilla, który występuje w inskrypcji genealogicznej pochodzącej z początku III w. po Chr., jest autorem napisu epikurejskiego. Pogląd ten spotkał się z życzliwym przyjęciem[14], ale po odkryciu inskrypcji mówiącej o ustanowieniu Demostheneia ok. 125 r. nie da się go utrzymać. A.S. Hall[15] sądził, że filozofem mógł być albo Flavianus Diogenes albo Diogenes, który dedykował boukonisterion (czyli miejsce do uprawiania zapasów) Septimiuszowi Sewerowi. Nie wykluczył jednak możliwości, że filozofem był inny Diogenes żyjący w czasach Hadriana lub Antonina, ponieważ wśród przodków Flawiana Diogenesa jest trzech innych Diogenesów. Smith sądzi (s. 44 i 47), że autorem inskrypcji był prawdopodobnie Diogenes, prawnuk Molesa, kapłana Cezara. Przyznaje on jednak, że identyfikacja ta opiera się na założeniu, iż napis epikurejski i inskrypcja o ustanowieniu Demostheneia powstały w tym samym czasie. Wydaje mi się, że poglądu tego nie można udowodnić, dlatego lepiej przyjąć, że autorem napisu jest nieznany nam bliżej Diogenes.

---

[10] M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München 1988 (Vestigia, XXXIX), szczeg. s. 4 – 17 (tekst grecki z tłumaczeniem niemieckim). Wörrle, *o.c.*, s. 2 przyp. 4 i s. 72 przyp. 131 oraz N.P. Milner, CR XXXIX 1989, s. 355 zgadzają się ze Smithem, że podobieństwo liter w obydwu inskrypcjach jest rzeczywiście bardzo duże.

[11] SIG II p. 548 – 549, nr 834 (list Plotyny, żony Trajana, do epikurejczyków ateńskich); *cf.* ILS II p. 827 – 828, nr 7784. Zob. J.H. Oliver, *An Inscription Concerning the Epicurean School at Athens*, TAPhA LXIX 1938, s. 494 – 499.

[12] L. Canfora, *Diogene di Enoanda e Lucrezio*, RFIC CXX 1992, s. 39 – 66; idem, *Non giova l'impressionismo epigrafico. Ancora su Diogene di Enoanda e Lucrezio*, RFIC CXXI 1993, s. 493 – 499; idem, *Thaumasios Karos*, [w:] G. Giannantoni-M. Gigante (ed.), *Epicureismo greco e romano*. Atti del Congresso internazionale Napoli, 19 – 26 maggio 1993, vol. II, Napoli 1996, s. 969 – 975. Polemizował z tą hipotezą M.F. Smith, *Did Diogenes of Oinoanda Know Lucretius? A Reply to Professor Canfora*, RFIC CXXI 1993, s. 478 – 492; idem, *A „Herculaneum" in the Mountains of Turkey: Oinoanda as a Source of Epicurean Texts*, [w:] Giannantoni-Gigante (ed.), *Epicureismo...*, s. 959 – 960. Warto dodać, że już A. Körte, *T. Lucretius Carus bei Diogenes von Oinoanda?*, RhM LIII 1898, s. 160 – 165 odrzucił taki pogląd.

[13] Grilli, *o.c.*, s. 20.

[14] Chilton, *Diogenes of Oenoanda...*, s. XIX – XX; J. Ferguson, *Epicureanism under the Roman Empire*, ANRW II 36,4, 1990, s. 2290; H. Jones, *The Epicurean Tradition*, London-New York 1989, s. 86 przyjął hipotezę Grilliego bez zastrzeżeń.

[15] A.S. Hall, *Who Was Diogenes of Oenoanda?*, JHS LXXXXIX 1979, s. 160 – 163.

Książka Smitha obejmuje obszerny wstęp (s. 35 – 143), tekst grecki z aparatem krytycznym (s. 145 – 363), przekład na język angielski (s. 365 – 426), komentarz (s. 427 – 597), konkordancje z wcześniejszymi wydaniami (s. 599 – 615), wymiary fragmentów (s. 616 – 623) oraz indeksy imion i słów greckich (s. 629 – 660). Można oczywiście zgłaszać różne zastrzeżenia do komentarza, np. Smith przytacza na ogół miejsca paralelne z Epikura i Lukrecjusza, natomiast pomija innych autorów epikurejskich, np. Philodemosa z Gadary. Można również dyskutować z edytorem, czy uszkodzone fragmenty zostały uzupełnione właściwie[16]. Smith zdaje sobie sprawę z tego, że jego wydanie nie jest ostateczne, ponieważ wiele bloków kamiennych na pewno znajduje się w ziemi, ale będzie można je znaleźć dopiero po rozpoczęciu wykopalisk[17]. Trzeba jednak wyraźnie powiedzieć, że badacze filozofii epikurejskiej otrzymali bardzo dobre narzędzie pracy i powinniśmy być za to wdzięczni Smithowi.

Marek Winiarczyk (Wrocław)

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

***Classical Women Poets*, translated & introduced by Josephine Balmer, Bloodaxe Books, Newcastle upon Tyne 1996, 158 pages. ISBN 1-85224-342-2. Ł 7.95 (paperback)**

Recenzowana publikacja jest komentowanym zbiorem przekładów twórczości starożytnych poetek greckich i rzymskich. Ogółem zostało zaprezentowanych 16 mistrzyń pióra począwszy od Safony, a skończywszy na Probie (IV w. n.e.) i Eudocji (ok. 400 – 460 n.e.). W sumie — 120 utworów poetyckich, wliczając w to trzy zagadki Kleobuliny (nry 118 – 120) oraz dziełka anonimowe (nry 101 – 117), których przypisanie do kobiecej ręki może (chociaż nie musi) wywoływać zrozumiałe wątpliwości[1]. Utwory każdej z poetek są poprzedzone przedmową ('Preface'), w której przedstawiono postać danej twórczyni, daty i koleje jej życia, twórczość poetycką i zachowane fragmenty. Wybór rozpoczyna Safona z Mityleny, która jednak ilością utworów nie dominuje nad pozostałymi poetkami, gdyż Josephine Balmer wybrała tylko osiem najbardziej reprezentatywnych wierszy (z ok. 200 zachowanych utworów i fragmentów). Taka selekcja jest w pełni uzasadniona faktem, iż ta sama tłumaczka wydała przed kilku laty całkowity przekład wszystkich zachowanych wierszy Safony[2]. Twórczość innych poetek jest ukazana w obszerniejszym (lub nawet w pełnym) zakresie, np. tłumaczka daje 26 fragmentów Korynny z Tanagry (nry

---

[16] Smith zmodyfikował trochę tekst grecki w nowej edycji: *The Philosophical Inscription of Diogenes of Oinoanda*, Wien 1996 (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, CCLI — Erganzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, XX). Warto również odnotować tłumaczenie inskrypcji na język francuski: *La philosophie épicurienne sur pierre. Les fragments de Diogène d'Oenoanda. Introduction, traduction et notes par* A. Etienne et D. O'Meara, Fribourg-Paris 1996 (Vestigia. Pensée antique et médiévale, XX).

[17] Badacze brytyjscy wznowili prace w Oinoandzie w 1994 r. po jedenastoletniej przerwie. Odnaleziono wtedy bardzo mały nowy fragment (fr. 182) oraz nową część znanego już fragmentu (fr. 129). Nowe teksty opublikował Smith w wydaniu cytowanym w przyp. 16.

[1] J. Balmer skwapliwie oświadcza (s. 118): „Dedicating a section to anonymous writers in a collection of gender-determined poetry might at first appear perverse. Yet although they have no named author, the poems contained here can all be identified, either through usage or content, sometimes even by linguistic indicators, with the body of women's literature in the classical world". Następnie wskazuje na takie przesłanki, które pozwoliły ustalić kobiecy charakter cytowanych przez nią anonimowych fragmentów.

[2] J. Balmer, *Sappho: Poems and Fragments*, Bloodaxe Books, Newcastle upon Tyne 1992.

9 – 34), trzy — Telesilli z Argos (nry 35 – 37), cztery — Praksilli z Sykionu (nry 38 – 41), itd. Każdy przekład jest zaopatrzony w bogate przypisy, które odnoszą się głównie do zagadnień mitologicznych, historycznych i kulturowych (niekiedy zajmują one więcej niż pół strony druku). Książkę uzupełnia wprowadzenie (*Introduction*, s. 9 – 22), omawiające twórczość poetek greckich i łacińskich, ich odbiór w epoce antycznej i obecnej, sytuację kobiet w starożytnej Grecji i Rzymie, tematykę utworów kobiecych, ich styl i formę literacką, wreszcie język poetycki poszczególnych mistrzyń pióra. Tłumaczka wylicza także trudności, jakie rodzą się przy próbie kompetentnego przekładu (Balmer starała się na swój sposób oddać odrębny styl i niuanse każdej z 16 poetek), jakie wywołuje niepełny stan zachowania utworów, nie mówiąc już o innych kłopotach, np. we właściwym oddaniu ducha chrześcijańskich centonów poetki rzymskiej Faltonii Betycji Proby, które są mistrzowskim i misternym złożeniem w nową całość heksametrów Wergiliusza. Ponadto publikacja zawiera wykaz poetek starożytnych (*Classical Women Poets*, s. 131 – 132), listę autorów antycznych i źródeł wspomnianych w tekście (s. 133 – 135), użyteczny słownik nazw własnych (*Glossary*, s. 136 – 146), opis skrótów i wykorzystanych wydań wraz z kluczem pokazującym ich wykorzystanie (s. 147 – 151) oraz obszerną bibliografię (s. 152 – 158).

Ze względu na tematykę i zawartość można by recenzowany zbiorek porównać do dwóch polskich publikacji: mianowicie do książki zatytułowanej *Twórczość poetek greckich* autorstwa Lidii Winniczuk[3] oraz do wyboru 40 kobiecych epigramatów przygotowanego przez Elżbietę Wesołowską[4]. Jak opracowanie pani Balmer prezentuje się w stosunku do obu polskich pozycji? Sądzę, że książka prof. Winniczuk, pomimo odmiennego układu i założenia (tłumaczenia Kazimiery Jeżewskiej są tu ilustracją poetycką włączoną w tok prezentacji twórczości poszczególnych poetek helleńskich) i pomimo 40 lat, które upłynęły od jej wydania, lepiej i dogłębniej ukazuje nam grecką poezję kobiecą[5]. Także niewielka edycja E. Wesołowskiej, zawierająca — prócz przekładów — krótki komentarz do każdego z epigramatów oraz notki o autorkach hellenistycznych, nie ustępuje pod względem użyteczności recenzowanej publikacji. A chociaż Josephine Balmer posiada niewątpliwy dar translatorski i talent popularyzatorski, w jej edycji można znaleźć także drobne potknięcia. Balmer stara się oddać wiersz anty-
czny w formie najbardziej zrozumiałej dla przeciętnego angielskiego czytelnika. Dlatego zamiast *Skały Erytrejskiej* woli użyć nawiązania do *raf koralowych* (nr 71: *coral reefs*). Pragnąc dotrzeć do niezorientowanego czytelnika tłumaczka często unika nazw własnych, np. *Hamadriady* zastępuje terminem opisowym *Leśne nimfy* (ang. *Forest nymphs*), a Pittakosa z Mityleny, jednego z siedmiu mędrców, zaskakującym określeniem *tyrana* (s. 125: *the tyrant*), co już zakrawa na lekką przesadę. Dążenie do unikania nazw antycznych wydaje się błędem, którego starannie wystrzegają się polskie autorki[6]. Rozumiem pominięcie jakiegoś drugorzędnego szczegółu wynikającego z potrzeb metrycznych czy poetyckich, ale tłumaczka angielska bynajmniej nie ma kłopotu z długością wierszy, a niejeden wyraz oddaje jakimś opisowym zwrotem, np. grecki termin δύσπιστος (dosłownie: 'niewiarygodny, nie do uwierzenia') rozwija w całe zdanie (s. 80: *All these I gave without faith, without hope*). Podobnie dyskusyjne jest włączenie do twórczości Sulpicji (Starszej) dwóch elegii (*Corp. Tib.* III 9 i III 11), które bez wątpienia wyszły spod pióra (czy raczej rylca) anonimowego poety zwanego zazwyczaj „Piewcą Sulpicji". Ów elegik, którego uznałem onegdaj za poetę rzymskiego Serwiusza Sulpicjusza, brata (czy bliskiego krewnego) poetki[7], posłużył się jej własnym głosem i jej wątkami. Inaczej osądził

---

[3] L. W i n n i c z u k, *Twórczość poetek greckich*, teksty greckie w przekładzie K. Jeżewskiej, PWN, Warszawa 1956, 159 s., Biblioteka Meandra 22.

[4] *Dzieło lekką stworzone dłonią*. Wybór epigramatów z *Antologii Palatyńskiej*, przełożyła i opracowała E. W e s o ł o w s k a, Wyd. Sorus, Poznań 1994, 48 s.

[5] W piśmiennictwie polskim nie ma żadnego opracowania czy wyboru twórczości poetek rzymskich. Tylko częściowo tę lukę wypełnia zbiór pt. *Kobiety świata antycznego*, wybór tekstów autorów greckich i rzymskich opracowała, wstępami i komentarzem opatrzyła L. W i n n i c z u k, PWN, Warszawa 1973.

[6] W e s o ł o w s k a przenosi niekiedy imiona antyczne do „tytułu", uważając, że taka translokacja jest „ratunkiem przed pułapką długiego imienia, które w tekście nie brzmiałoby właściwie, jak Echekratides" (*o.c.*, s. 29).

[7] K.T. W i t c z a k, *The Roman Elegist Servius Sulpicius — known or unknown?*, Eos LXXXI 1993, s. 77 – 82; i d e m, *Tzw.* „Wieniec Sulpicji" *i jego autorzy — Sulpicja i jej brat Serwisz Sulpicjusz*, Meander XLVIII 1993, nr 1 – 2, s. 37 – 48.

ostatnio Holt N. Parker[8], a tłumaczka nazbyt pospiesznie przychyliła się do jego zdania. Znajdziemy także inne niedociągnięcia w angielskiej edycji. Poetka grecka Teosebeja (I w. p.n.e.), której jedyny zachowany epigram (AP VII 559) pojawia się w obu polskich edycjach[9], została całkowicie pominięta przez J. Balmer. W jej książce nie spotkamy także epigramatów Cecylii Trebuli[10]. Gorzej, że imiona Teosebei i Cecylii Trebuli nie pojawiają się nawet w wykazie poetek starożytnych. Na tej liście nie figuruje też Boio (autorka *Ornitogonii*), Demarate ze Sparty (autorka zaginionego poematu pt. *Trifyllos*), a z poetek rzymskich Kornificja (siostra poety Kwintusa Kornificjusza, tworząca epigramaty w okresie neoteryckim) oraz Metella-Perilla (poetka z czasów Katullusa[11]), chociaż pojawia się fikcyjna poetka Perilla (działająca w czasach Owidiusza[12]). Z drugiej jednak strony, Josephine Balmer wymienia na swej liście trzy autorki greckie pominięte w monografii Lidii Winniczuk. Wyszczególnijmy je tutaj: Diofila z Aleksandrii (floruit c. 300 p.n.e.), która podobno pisała jakieś poematy astronomiczne, Glauke z Chios oraz Parthenis (autorki epigramatów działające w epoce hellenistycznej).

Te drobne w sumie uwagi nie podważają użyteczności recenzowanej publikacji, która dobrze oświetla działalność kobiet antycznych na polu poezji. Tomik, przygotowany przez J. Balmer, jest doskonałym wzorem dla każdego, kto pragnąłby uzupełnić monografię prof. Lidii Winniczuk osobnym opracowaniem rzymskiej poezji kobiecej.

Krzysztof Tomasz Witczak (Łódź)

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

P. Ovidi Nasonis *Tristia*, edidit John Barrie Hall. Stutgardiae et Lipsiae MCMXCV. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), ss. XXX+263. ISBN 3-8154-1567-5.

Każda nowa edycja przygotowana przez oficynę wydawniczą Teubnera staje się od razu wydarzeniem. Na edycję Halla oczekiwano od dawna, gdyż inne nowsze wydania *Żalów* Owidiusza raczej nie spełniły oczekiwań krytyki[1]. Sam brałem ją do ręki z wielkim zainteresowaniem, gdyż od jakiegoś czasu nie tylko pracowałem nad zagadnieniami związanymi z poezją wygnańczą Owidiusza[2], ale i podejmowałem próby przetłumaczenia poszczególnych elegii na język polski[3]. Nie powinien zatem dziwić nikogo fakt, że starałem się spojrzeć na edycję Halla z dwojakiego punktu widzenia: naukowca

---

[8] H.N. Parker, *Sulpicia, the „Auctor de Sulpicia" and the Authorship of 3.9 and 3.11 of the „Corpus Tibullianum"*, Helios 21:1, 1994, s. 39 – 62.

[9] Zob. Winniczuk, *o.c.*, s. 134; Wesołowska, *o.c.* s. 26, 41, 47.

[10] Por. Winniczuk, *o.c.*, s. 136.

[11] Katullus opisuje miłość „literacką" Metelli i Cecyliusza Ticidasa w XXXV pieśni. Wyraz *misellae* w wersie 14 należy poprawić na: *Metellae*.

[12] Owidiusz użył pseudonimu *Perilla*, zwracając się do swej przyjaciółki poetki rzymskiej Sulpicji (starszej), zob. Witczak, *List Owidiusza do Perilli (Tristia III 7)*, Filomata nr 435 – 436, 1996, s. 118 – 134.

[1] Mam na myśli przede wszystkim dwutomową komentowaną edycję Georga Lucka (Heidelberg 1967), Jacquesa André (Paris 1968, ^{2}1987) oraz ciągle jeszcze niezastąpione wydanie S. G. Owena (Oxford 1915), które było wielokrotnie wznawiane.

[2] Zob. K. T. Witczak, *List Owidiusza do Perilli* (*Tristia* III 7), Filomata nr 435 – 436, 1996, s. 118 – 134; idem, *Lygdamus a Owidiusz. Przyczynek do chronologii* Corpus Tibullianum *i do datacji twórczości Lygdamusa*, Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae XI, 1997, s. 75 – 85.

[3] Drobny fragment moich usiłowań translatorskich (tj. *Tristia* III 7, v. 1 – 8) ogłosiłem na łamach Filomaty (nr 435 – 436, 1996, s. 118 – 119). Poetycki przekład autobiografii Owidiusza (*Tristia* IV 10), opatrzony wyczerpującym komentarzem rzeczowym, jest aktualnie przygotowywany do publikacji.

i tłumacza. Rzecz jasna, nie każda edycja wzbudza jednakie zadowolenie obu stron: filolog chce uzyskać, jak najwięcej informacji o przekazanym tekście, o jego tradycji bezpośredniej (i pośredniej) z wszelkimi jej wariantami rękopiśmiennymi i proponowanymi poprawkami, tłumacz pragnie dostać do ręki stabilny i wzorowo ustalony tekst antycznego dzieła. W danym przypadku, filolog może być w pełni ukontentowany obfitością i rozległością materiału zawartego w aparacie krytycznym. Hall wzorowo skolacjonował kilkanaście najważniejszych kodeksów, poprawił wiele błędnie odczytanych lekcji, przygotował drobiazgowe (czasem może nawet aż nadto szczegółowe) kompendium krytyczne, które włącza także nic nie znaczące warianty, ewidentne błędy pisowniane czy nawet wątpliwe koniektury badawcze. Każdy filolog klasyczny doceni wartość tej dokumentacji, ogrom pracy paleograficznej i wielkość wysiłku edytorskiego. Ale prócz elementów, które budzą podziw i uznanie, pojawiają się też liczne niedociągnięcia. Nie mam tu na myśli błędów drukarskich, które mają charakter przypadkowy (w danej edycji są one nieliczne, np. IV 10, 4: *noviens* zamiast *novies*), ale znaczące uchybienia wynikające ze świadomej działalności edytora. Przede wszystkim Hall wykazuje nieumiarkowaną skłonność do korygowania tekstu przekazanego przez rękopiśmienną tradycję. Przykładowo, początek elegii III 7 (w. 1 – 4) brzmi u Halla następująco:

Vade salutatum, subito perarata, Perillam,
littera, sermonis fida ministra mei.
aut illam invenies dulci cum matre *loquentem*
aut inter libros Pieridasque suas.

Każdy zauważy, że tekst łaciński, przyjęty przez Halla, różni się od mojego przekładu ogłoszonego w 1996 roku w jednym dość istotnym miejscu (które sygnalizuję kursywą):

Pędź pozdrowić Perillę pośpiesznie pisany
Liście, wierny pośle wypowiedzi mych.
Odnajdziesz ją *siedzącą* przy matce kochanej,
Pośród własnych książek, w gronie Pieryd swych.

Dopiero rzut oka do aparatu krytycznego (**3** *loquentem* Hall: *sedentem* codd.) wyjaśnia sprawę. Edytor odrzucił tu całą tradycję rękopiśmienną, wprowadzając konieckturę. Pada jednak pytanie: czy taka koniektura była w ogóle pożądana i konieczna? Czy w danym miejscu mieliśmy jakiekolwiek trudności filologiczne, metryczne, rzeczowe czy interpretacyjne? Każdy bezstronny sędzia powie: nie. Jedynym zatem uzasadnieniem dla takiej poprawki jest subiektywne przekonanie, że dwie kobiety muszą koniecznie „gadać" bez opamiętania i nie usiedzą spokojnie na miejscu. Niestety, tego typu rozumowania i „krytyczne" działania nad rekonstrukcją oryginalnego tekstu Owidiusza spotykamy dość często, np. w wersie 46 tejże elegii (III 7) aż dwukrotnie pojawia się poprawka (*demptaque* Hall*: raptaque* codd.; *demi* Hall*: adimi* codd.), chociaż tekst przekazany przez tradycję rękopiśmienną nie sprawia żadnych trudności i nigdy wcześniej nie był nawet podejrzewany o deprawację:

en ego, cum patria caream uobisque domoque,
raptaque sint *adimi* quae potuere mihi,
ingenio tamen ipse meo comitorque fruorque:
Caesar in hoc potuit iuris habere nihil.

W poetyckim przekładzie Jana Sękowskiego czterowiersz ten brzmi:

Mnie na przykład ojczyzny, domu pozbawiono,
Co można było *zabrać*, *wyrwano* mi siłą,
Lecz zatrzymałem sobie talent, myśl natchnioną —
Tu dla Cezara nawet żadnych praw nie było.

Takich „osobliwych" poprawek, przy których Hall przeciwstawia się przekazanej (najczęściej jednolitej) lekcji kodeksów, naliczyłem przy pobieżnym tylko liczeniu ponad sto dwadzieścia, np. Tr. I 1, 43: *territus* Hall: *perditus* codd.; I.1, 118: *pignora* Hall: *carmina* codd.; I.2, 51: *nec letum est miserum*

Hall (*miserum est* Hall olim): *non letum vereor* b1: *nec letum timeo* codd.; I.2, 81: *nunc* Hall: *quod* codd.; I.2, 99: *non cautum* Hall: *uos* (vel *si* vel *est*) *scitis* codd.; I.2, 102: *si uotis auxi* Hall: *si* (vel *sint*) *satis Augusti* codd.; I.3, 8: *parua* Hall: *longa* codd.; I.3, 39: *non* Hall: *quoque* codd.; I.3, 50: *proxima* Hall: *ultima* codd.; I.3, 58: *tuli* Hall: *dedi* codd.; I.3, 83: *dicta* Hall: *facta* codd.: *capta* O2; I.3, 102: *absens* Hall: *uiuat et* codd.: *adiuuet* k1.

Wyliczyłem tu tylko niektóre koniektury przyjęte przez Halla w początkowych trzech elegiach pierwszej księgi, by pokazać, jak dalece edytor ingerował w przekazany tekst. Czasami są to tylko poprawki stylistyczne, ale niekiedy wydawca proponuje sens wręcz odwrotny od dotychczas zakładanego. Wydaje mi się, że w większości przypadków Hall chce być po prostu „oryginalny" (tj. odmienny w stosunku do poprzednich edytorów), np. wielokrotnie preferuje lekcję jakiegoś pojedynczego kodeksu, chociaż wszystkie inne kodeksy wykazują coś innego, np. II 460: *et* P5, Hall: *cur* C D b1 (varia lectio): *cum* B2 L1 O3: *qui* A K L4: *cui* ceteri [codd.]. Czasami chodzi tylko o odwrotny szyk wyrazów, np. IV.10, 25: *numeros carmen* C Hall: *carmen numeros* cett. [codd.] mei. Gdyby na tym sprawa się kończyła, przeszedłbym nad sprawą do porządku dziennego. Ale edytor, prócz własnych stylistycznych poprawek i koniektur, wprowadza do tekstu całą masę wcześniejszych emendacji, zaproponowanych najczęściej w czasie, kiedy sięgano do pojedynczego wydania czy rękopisu (tu dominują nazwiska XVII^{d} lub XVIII-wiecznych filologów: N. Heinsiusa, I. Zinzerlingiusa, W. Willymotta, R. Bentleya, Rottendorphiusa i innych), np. IV.10, 80: *iusta* Cuiacius, Hall: *busta* codd.; IV.10, 81: *sepultos* Heinsius, Hall: *sepulti* codd.; itd.

Hall nie docenia badań nad zagadnieniem transmisji tekstu antycznego, a nawet traktuje z pobłażaniem z trudem wypracowaną metodę studiów nad pokrewieństwem i wzajemną relacją poszczególnych manuskryptów. Uważa on, że przy znaczącej kontaminacji w obrębie tradycji rękopiśmiennej, każdy ze 104 manuskryptów powinien być traktowany jako osobna jednostka, która może zachowywać autentyczny tekst *Tristium*. Co więcej, Hall sądzi, że tradycja rękopiśmienna jest w znacznym stopniu zepsuta. W praktyce oznacza to potrzebę rekonstruowania oryginału za pomocą koniektury (por. uwagi Halla wypowiedziane na s. XVII – XVIII wstępu do edycji).

Teraz łatwiej zrozumieć, czemu wydanie Halla różni się dość drastycznie od standardowych edycji Owena, André i Lucka[4], które starannie podążają za lekcją kodeksów. Porównajmy sześć kolejnych wersów z elegii II (w. 433 – 438). W wydaniu Lucka (1967, t. I, s. 92) brzmią one następująco:

Quid referam Ticidae, quid Memmi carmen, apud quos
rebus adest nomen nominibus pudor?
Cinna quoque his comes est, Cinnaque procacior Anser,
et leve Cornifici parque Catonis opus,
Et quorum libris modo dissimulata Perillae
nomine, nunc legitur, dicta, Metelle, tuo;

U Halla spotykamy Owidiusza spreparowanego na nowo, tj. zweryfikowanego według „nowoczesnych" kryteriów:

433 quid referam Ticidae, quid Memmi carmen, apud quos
434 rebus *abest omnis* nominibusque pudor;
437 *quid* quorum libris, modo dissimulata Perillae
438 nomine, nunc legitur dicta *Metella suo*.
435 Cinna quoque his comes est, Cinnaque procacior Anser,
436 et leve Cornifici parque Catonis opus.

---

[4] Niekiedy rozbieżności między wydaniem Halla a poprzednimi edycjami (np. IV.10, 11: *affuit* Owen, Luck vs. *adfuit* André, Hall; IV.10, 77: *conplerat* Owen, Luck: *complerat* André, Hall) pojawiają się bez żadnej adnotacji w aparacie krytycznym. Są to wprawdzie warianty bez znaczenia (z asymilacją lub bez), ale filolog powinien być poinformowany, jaką lekcję (względnie: jakie lekcje) przekazują kodeksy.

W aparacie krytycznym Hall podaje tylko rezultaty swej pracy edytorskiej: 434 *abest omnis* Rottendorphius: *adest nomen* codd.: *abest nomen* Bentleius; 437 *quid quorum libris* Owen [sic!] wobec *et quorum libris* większości kodeksów (jedynie T daje zbliżoną lekcję *quid quorum libros*); 438 *Metella suo* Heinsius: *metelle tuo* codd.; 437 – 438 post 434 transposuit Heinsius[5]. Jak widać, Hall podejmuje decyzje, powołując się na nazwiska wielkich filologów dawniejszej doby, ale — chociaż doceniam ich wiedzę, intuicję badawczą i znaczny wkład w rozwój nowoczesnej nauki filologicznej — nie widzę uzasadnienia dla żadnej z tych poprawek. Nie dostrzegam także potrzeby transpozycji tekstu. Powtórzę raz jeszcze własne słowa, wypowiedziane przy innej okazji[6]: przestawianie wierszy jest niepożądane, gdyż wymieniając Perillę, poetkę działającą wśród neoteryków, „Owidiusz wyraźnie wskazuje na liczne zastępy piewców (gen. pl. *quorum*)". Nie ma tu żadnej wątpliwości co do istoty wypowiedzi poety-relegata: gdyby Metella-Perilla występowała wyłącznie w utworach dwóch poetów — Ticidasa i Memmiusza, to czy Owidiusz nie zdecydowałby się na użycie formy *amborum* zamiast *et quorum*? Hall nie przejawia zaufania do tradycji rękopiśmiennej, nic dziwnego tedy, że zdarzają się wersy, które w niczym nie przypominają lekcji przekazanych przez kodeksy, np. w. 99 lub 102 w elegii drugiej z I księgi. Przytaczam tu dłuższy passus (w. 99 – 106), zaznaczając kursywą koniektury przyjęte przez Halla, a lekcje kodeksów podając w przypisach:

immo ita, *non cautum* si me *merus* abstulit error[7],
stultaque mens nobis, non scelerata fuit,
quamlibet in minimis domui si fauimus illi[8],
si *uotis auxi* publica *uota meis*[9],
hoc duce si dixi felicia saecula, proque
Caesare tura pius Caesaribusque dedi,
si fuit hic animus nobis, ita parcite, diui!
si minus, alta *nocens* obruat unda caput![10]

Ogólnie biorąc, Hall prezentuje wprost maniacki upór w poprawianiu tradycji rękopiśmiennej. Mam spore wątpliwości, czy przy takiej niefrasobliwości i tendencji do koniektur można zrekonstruować tekst zbliżony do Owidiuszowego oryginału.

Z drugiej jednak strony, Hall, przy całej swojej inklinacji do nowych koniektur, nie popisuje się bynajmniej jakąś precyzją czy błyskotliwością przy rozwiązywaniu dawniejszych sporów. Pozwolę sobie zaprezentować dwa przykłady: w wersie 56 listu do Perilli dwie dominujące rodziny kodeksów przekazują odmienną lekcję: familia N (w oznaczeniu Lucka tj. Γ u Owena), obejmująca wzorcowe dla Halla kodeksy A G H L4 P V, przekazuje lekcję *omnem*[11], a druga grupa S (w oznaczeniu Lucka),

---

[5] Hall nie podaje, że Owen przesuwa w. 435 – 436 przed w. 433. Pozostali edytorzy (Luck, André, Wheeler & Goold) pozostawiają tekst bez transpozycji wersów. W aparacie krytycznym Hall wprowadza filologów w błąd, nie informując, że Owen w swej standardowej edycji przyjmuje lekcję *et quorum libris*.

[6] Filomata nr 435 – 436, 1996, s. 126.

[7] App.: *non cautum* Hall: *uos scitis* DEKQTH4L2: *si scitis* BCFHL4PV2: *est scitis* GV: *di, scitis* Heinsius *merus* Camps, Hall: *malus* b1H4O2RP5 (uaria lectio): *meus* alii codd.

[8] *quamlibet in* Diggle: *quamlibet ex* O2: *qua libet e* E: *quo libet e* C (lectio in margine addita: *quod licet*): *quam licet e* B: *quam licet ex* K: *quam licet et* P4: *qua licet in* D (varia lectio: *quo licet*): *quo licet e* TV (H lectio varia): *quod licet e* HL4PQV2 (F post correctionem): *quod licet in* F (ante correctionem): *quo licet et* G (*quamlibet* manus altera).

[9] *si uotis auxi* Hall: *sint satis augusti* V2d: *si satis augusti* cett. codd. *uota meis* Bentleius, Menckenius, Hall: *uisa mihi* AL4: *causa mihi* K2: *cura fuit* K3: *iussa tuli* b1k1P3 (b2 varia lectio): *iussa mei* F2: *iussa mihi* cett. codd.: *iussa dei* Heinsius.

[10] *nocens* Heinsius, Hall: *ruens* H4: *cadens* cett. codd.

[11] Jedynie H ma *septem*, ale rękopis wykazuje w kilku miejscach wtórne powiązania z rodziną S (na skutek kontaminacji), np. w wersie 28 (zob. niżej) poza lekcją własnej rodziny N (*secuta*) rękopis H zawiera nadpisaną lekcję *ruina* (typową dla rodziny S).

obejmująca wzorcowe kodeksy B C E F G2 K T lekcję *septem*. Hall (podobnie jak Owen i André) opowiedział się za pierwszą z tych lekcji, stojąc w opozycji do Lucka i Wheelera-Goolda, którzy preferowali drugą. Obie wersje dają sens i dobrze pasują do kontekstu:

(1) dumque suis uictrix *omnem* de montibus orbem
prospiciet domitum Martia Roma, legar.
(Będę czytany, dopóki zwycięski Rzym Marsowy będzie spoglądać
ze swych wzgórz na *cały* podbity świat)

(2) dumque suis uictrix *septem* de montibus orbem
prospiciet domitum Martia Roma, legar.
(Będę czytany, dopóki zwycięski Rzym Marsowy będzie spoglądać
ze swych *siedmiu* wzgórz na podbity świat)

Istotne w danym przypadku są lekcje, przekazane przez dwa pokrewne rękopisy, które zdają się reprezentować całkiem odmienną tradycję od pozostałych: watykański V2 z XI/XII w. (najstarszy spośród tu rozpatrywanych) oraz oksfordzki Q (z XV w.). Oba dają paleograficznie zbliżone, ale nie takie same rozwiązania: V2 ma lekcję *comitem*, Q *totum*. Różnica dotyczy początku (zepsucie), podczas gdy końcówka *-tem* (*-tum*) wydaje się być przejęta z ich wspólnego archetypu. Forma ....*tem* chyba bardziej preferuje *septem*, choć — rzecz jasna — radykalnej pewności w tym przypadku mieć nie można. Sądzę przeto, że Luck wykazuje tu większą intuicję niż Hall.

W innym „drastycznym" miejscu, które Luck sygnalizuje jako niepewne (III 7, w. 28: *tu quoque †sis poenae facta ruina meae†*), znowu dwie główne rodziny przeciwstawiają się sobie (*secuta* A G H L4 P V: *ruina* B C E F G2 K T, także w H jako lekcja nadpisana). Zasadniczo obie wersje są możliwe do akceptacji[12], ale wiadomo, że najwyżej jedna z nich mogła wyjść spod pióra Owidiusza (teoretycznie obie mogą być wtórne). Miejsce to było wielokrotnie poprawiane (np. *facta ... remissa* Faber, Muretus; *facta ... seuera* Willymost; *facta ... retusa* Ellis, Zingerle; *alii alia*). Hall lekceważy tu lekcje kodeksów V2 i Q, które — jak w poprzednim przypadku — są odmienne od pozostałych (oba mają w danym wersie *pars bona facta* zamiast *sis poenae facta*). Sam proponuje dwie nowe koniektury (wyróżniam je podkreśleniem i kursywą), rekonstruując wers w takiej oto postaci[13]:

tu *metuis* poenae *fata secunda* meae.

Czy tekst zyskuje przez te emendacje na jasności i klarowności? Jeśli nawet, to tylko do pewnego stopnia. Przy wielu jednak poprawkach Halla, odnoszę nieodparte wrażenie, że zdania nie tylko nie zyskują lepszego sensu, ale wręcz go gubią. Na podstawie tych obserwacji dochodzę do następującego wniosku: edycji Halla nie polecałbym nikomu, kto zamierza z jej pomocą tłumaczyć *Tristia* Owidiusza na język polski czy jakikolwiek inny.

Byłbym jednak niesprawiedliwy, gdybym po tylu słowach krytyki nie podkreślił zalet danej edycji. Filolog klasyczny otrzyma tu przebogaty materiał badawczy ze świetnie opracowanym aparatem krytycznym, a jeśli nie będzie podążał bezmyślnie za tekstem Halla, na pewno wykorzysta niniejszą edycję w odpowiedni sposób. Co więcej, takie kontrowersyjne wydanie powinno inspirować uczonych do dalszych badań nad twórczością wygnańczą Owidiusza. Może to brzmieć zaskakująco, ale właśnie tego

---

[12] Owen i André przyjmują wersję *tu quoque sis poenae fata secuta meae*. Należy zauważyć, że ogół kodeksów ma lekcję *facta*. Jedynie kodeks watykański V6 z XV w. (którego Hall nie zalicza do wzorcowych) oraz *editio princeps Romana* (wyd. 1471) dają lekcję *fata*.

[13] Rozwiązanie to przyjął Goold w ostatnim wydaniu poezji wygnańczej Owidiusza, przygotowanym dla popularnej serii „Loeb Classical Library" (zob. Ovid, *Tristia. Ex Ponto*, with an English translation by A. L. Wheeler, 2nd ed., revised by G. P. Goold, „Loeb Classical Library", Cambridge — London 1988, reprinted 1996, s. 128), tłumacząc tekst następująco: „thou fearest a repetition of the fate which has brought me punishment".

rodzaju wydania dobrze się sprawdzają w pracy dydaktycznej, albowiem studenci-seminarzyści (zręcznie prowadzeni przez nauczyciela) szybko dostrzegają, że nie powinni podążać bezwiednie za tekstem, że mogą polemizować z wydawcą, opowiadać się za odmiennymi opcjami lub sugerować własne.

Reasumując, recenzowana edycja stałaby na znacznie wyższym poziomie, gdyby tylko Hall zachowywał umiar w drastycznym rozstrzyganiu kwestii spornych i wykazywał więcej zaufania wobec tradycji rękopiśmiennej. Mam nadzieję, że wydawca sam usunie większość wskazanych tu niedomagań w kolejnej, już poprawionej i uzupełnionej edycji.

Krzysztof Tomasz Witczak (Łódź)

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

Publius Ovidius Naso, The Art of Fishing. Latin text prepared for publishing, translated into Polish, prefaced and provided with commentaries by A.W. Mikołajczak. Illustrated by J. Stróżyk. TUM Gnieźnieńska Firma Wydawnicza of W. Kiełbowski, 1997, pp. 120.

Aleksander Mikołajczak's edition is the first in Poland critical publication of *Halieutica* by Ovidius (only 135 lines of the original text have been preserved). The editor provided the book with an introduction, commentaries, lexicon of fish and sea animals. The Latin text is accompanied by an elegant translation into Polish done by Dr Mikołajczak. However, it is worth remembering that the translation endeavours prior to the Poznań edition were undertaken as early as in 1840 by Brunon Kiciński (*Poezye Brunona hrabii Kicińskiego*, vol. 3, Warszawa 1840, pp. 146 – 164, Publii Ovidii Nasonis, *Halieutica* — by Publius Ovidius Naso, *Fishing*).

Editio princeps of the Latin poem can be in a way acknowledged as a kind of polonicum. The first edition of *Halieutica* based on the manuscript by Actius Sincerus Sannazaro was published in the Venetian publishing house of the Manutius family in 1534 by Jerzy Logus from Świdnica (died in 1553), who was the student of Cracow Academy in 1514 – 1516.

About 460 years lapsed between the editions of Logus and Dr Mikołajczak. Within this time the edition of *Halieutica* was elaborated with various results by over 20 scholars. Dr Mikołajczak has prepared his edition extremely carefully. He based his work on good foundation, that is on the edition of a French philologist, E. de Saint-Denis, Paris 1975 (*Les Belles Lettres*). The Parisian editor followed the example of F. Cappani (F. Capponi, P. Ovidii, *Halieuticon*, vol. 1 – 2, Leiden 1972), who based his edition not only on two early codes: A (Vindabonensis 277, saec. 8 – 9), B (Parisinus Lat. Thuaneus 8071, saec. 9), but he also included three 16th century manuscripts, written with the reconstruction of the archetype.

Building the critical tool of his edition of *Halieutica*, Dr Mikołajczak followed the work of E. de Saint-Denis. He rightly resisted the temptation particularly luring for young editors, who frequently introduce their own unjustified and two dauntless conjecture.

The lacunae, which were (quite rightly) left uncompleted in the text of *Halieutica* by the Parisian editor, were completed by Dr Mikołajczak with a conjecture only when it was essential for the understanding of the Polish translation. The introduced conjectures were taken by Aleksander Mikołajczak from other issues of *Halieutica* and accompanied with careful notes indicating their source. His choice was made with great consideration. Whenever he was not convinced by the conjectures of his predecessors, he would rather leave empty spaces in the text. That was the case in line 127 where there is a comment: "I do not risk the conjecture of T, Birt (Berlin, 1878), who completes the lacuna with the description of sea "frogs" (angler-fish) at Oppianus in *Halieutica* 2. 98."

Poznań editor does nor impose anything on the reader, his critical tool includes all conjectures of his predecessors, and the conjecture of his choice is included in the text. The next editor (following Dr Mikołajczak) will be then also to make a different choice, utilising the tool elaborated by the Poznań editor.

The critical tool of transparent construction is easy to read. However, it would have been more useful — despite the editor's information note on pages 27 – 29 — to introduce once again the list of editions applied in the tool before *Conspectus siglorum*, as it was the case in the Teubner's edition. Readers would have appreciated such convenience, It should be also added that text proof-reading is not always accurate, which must be improved in further editions of *Halieutica*. And the correctness of the commentaries elaborated with a lot of effort can be evaluated only by specialists — enthusiastic fisherman. It is a pity that Aleksander Mikołajczak did not refer to the work of Brunon Kiciński. The places which the commentator have found particularly difficult with respect to fish identifying and naming, the help of old Kiciński's translation could have been useful.

Concluding I must admit that Dr Aleksander Mikołajczak, the Poznań editor, have dutifully completed his task. I believe that his efforts will contribute to increasing the popularity of popularising *Halieutica*.

It also worth adding that, thanks to its graphical setting by Andrzej Tomaszewski, *The Art of Fishing* was awarded the honour of the most beautiful book of the month. It will be received with pleasure not only by philologists.

Maria Cytowska (Warsaw)

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

Tadeusz Kotula, Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1966), ss. 209 + 1 mapa)

Ukazało się kolejne opracowanie znawcy problematyki dziejów Cesarstwa Rzymskiego w III w. n.e. — Tadeusza Kotuli. Autor tym razem poświęcił swoją książkę czasom jednego z prominentnych władców doby kryzysu Imperium Romanum, a mianowicie Aureliana (270 – 275). Praca składa się z trzech zasadniczych części: I. Aurelian II. Zenobia. III. Ostatnie lata. Opracowanie dopełniają uwagi wstępne, poświęcone charakterystyce źródeł oraz stanowi badań nad podjętą problematyką, a także uwagi podsumowujące oraz Aneks, dotyczący pierwszego najazdu Jutungów (260) na państwo rzymskie.

W części I Autor kolejno rozważa zawiły problem pochodzenia Aureliana, a także rozpatruje dzieje kariery przyszłego cesarza w armii rzymskiej. Następnie T. Kotula przedstawił pierwsze lata rządów Aureliana. Szczególną uwagę Autora przykuła kwestia wojny cesarza z Jutungami. Wbrew tradycyjnej opinii o rzekomych dwóch wojnach Aureliana z tym plemieniem (ostatnio podtrzymanej przez amerykańskiego historyka R. T. Saundersa), Autor przekonująco dowodzi, iż była wówczas tylko jedna taka wojna. T. Kotula nawiązuje w tej sprawie do podobnej hipotezy węgierskiego badacza A. Alföldiego, wprowadzając jednak pewną korektę chronologiczną. A. Alföldi twierdził, że wojna Aureliana z Jutungami miała miejsce na początku panowania władcy — jeszcze w 270 r. W opinii T. Kotuli fakt ten zaistniał w 271 r.

Część II recenzowanego opracowania zawiera we wstępie charakterystykę dziejów Palmyry, znaczącego miasta na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych między dwoma potęgami starożytności — Rzymem a Partią. Główną jednak uwagę Autor poświęca w owej części zagadnieniu roli Septymii Zenobii (Bathzabbai) w dziejach Palmyry i Cesarstwa Rzymskiego. Była ona drugą żoną Odenata, który z nadania cesarza Galliena został po 260 r. „korektorem całego Wschodu". Poruczono mu przy tym walkę z syryjskimi uzurpatorami i królem Persów Szapurem I. Odenat osiągnął znaczące sukcesy na tym polu, zachowując do końca życia wierność Rzymowi. Zginął natomiast w 267/8 r., a jego żona mianowała się regentką Palmyry w imieniu młodocianego syna Waballata. Jesienią 270 r. dokonała aneksji Egiptu. Reakcją na ten fakt stał się zaś wymarsz Aureliana na Wschód, celem poskromienia Zenobii. Aurelian pokonał zbuntowaną władczynię w 272 r., Palmyra została natomiast gruntownie zniszczona przez Rzymian w 273 r.

Część III książki dotyczy schyłku rządów Aureliana. T. Kotula skupia przy tym swoją uwagę głównie na wewnętrznych reformach w Imperium, których większość Aurelian przeprowadził w 274 r. Autor szczególnie eksponuje reformy, mające na celu wzmocnienie absolutnej władzy centralnej po okresie dotkliwego załamania Rzymu. T. Kotula stoi jednocześnie na stanowisku, że Aurelian był prekursorem generalnej przebudowy państwa i społeczeństwa w czasach tetrarchii i za rządów Konstantyna Wielkiego. Śmierć tego cesarza jesienią 275 r. (podczas wyprawy na Persję) najprawdopodobniej zaś przeszkodziła mu w realizacji dalszych planów pogłębienia spoistości Imperium Romanum.

Opracowanie T. Kotuli nie kwalifikuje się do grupy tradycyjnie rozumianych biografii: w tym przypadku cesarza Aureliana i uzurpatorki Zenobii. Wątki biograficzne są w owej książce, sprawa oczywista, niezwykle ważne. Autorowi chodziło jednak, w istocie rzeczy, o prezentację szerszego aspektu dziejów Cesarstwa Rzymskiego w okresie III w. n.e. T. Kotula kontynuuje tutaj ideę, wyrażoną w nieco wcześniejszej pracy o charakterze biograficznym (Cesarz Klaudiusz II i Bellum Gothicum lat 269 – 270. Antiquitas. T. XX, Wrocław 1994). Chodziło w niej, ma się rozumieć, o charakterystykę rządów cesarza Klaudiusza II Gockiego (268 – 270). Opis panowania tego władcy wkomponowany został jednak przy tym, sprawa niezwykle istotna, w jedno z węzłowych zagadnień historii Imperium Romanum doby kryzysu tego państwa w III stuleciu — w kwestię roli najazdów gockich na Cesarstwo tamtej epoki. W przypadku opracowania na temat Aureliana i Zenobii, T. Kotula eksponuje inny ważący aspekt owego fatalnego, generalnie rzecz biorąc, dla Rzymu okresu — zagadnienie miejsca wówczas uzurpacji prerogatyw cesarskich. Problem ten jest często podnoszony i żywo dyskutowany w literaturze przedmiotu. Autor recenzowanego opracowania, na podstawie różnorodnych źródeł i dokonań współczesnej historiografii, stoi na stanowisku, iż Zenobia pragnęła być podmiotem na rzymskiej scenie politycznej. Wynikało to z pozycji tragicznie zmarłego męża, jej własnych ambicji, znaczenia Palmyry, a także chęci zapewnienia wysokiej rangi ich synowi — Waballatowi. Zenobia nie pragnęła zaś opuszczenia wraz ze swoim władztwem Cesarstwa Rzymskiego. T. Kotula ową tezę przekonująco uzasadnia. Piszący te słowa natomiast uważa, że III — wieczne uzurpacje w Imperium Romanum pozbawione są w ogóle cech definitywnego separatyzmu. Interesujący i nader ważny przyczynek do owej kwestii daje ówczesna numizmatyka uzurpatorska. W propagandzie monetarnej pretendentów do władzy z tamtych czasów trudno bowiem doszukać się chęci stworzenia odrębnych, niezależnych od Rzymu, organizmów politycznych. Wprost przeciwnie — szereg spośród tych pretendentów — wyraźnie manifestuje swoje przywiązanie do państwowości rzymskiej.

Bezwzględnie należy podnieść jeszcze jeden aspekt, stanowiący o dużej wartości recenzowanego opracowania. Do niedawna jedyną monografią na temat cesarza Aureliana była praca L. Homo, Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (270 – 275), Paris 1904. Później powstawały, rzecz oczywista, najrozmaitsze przyczynki. Nadszedł zatem czas, by z perspektywy nowych badań zweryfikować ustalenia francuskiego badacza, powstałe przecież dawno, bo w początkach XX stulecia. Ostatnie lata przyniosły więc cykl uaktualnionych monografii na temat czasów Aureliana: R.T. Saunders, A Biography of the Emperor Aurelian (A.D.270 – 275), Diss. Univ. of Cincinatti, 1991 (dysertacja uniwersytecka — trudno dostępna, a zatem o wąskim kręgu odbiorców), E. Cizek, L'empereur Aurélien et son temps, Paris 1994 oraz recenzowana tu praca. Monografia T. Kotuli stanowi ważny element owego trójgłosu w światowej literaturze przedmiotu o znaczących rządach Aureliana. Dobrze się więc stało, że książka ta została opublikowana w języku kongresowym. Warto byłoby wydać przy tym również jej wersję polskojęzyczną.

Wiesław Kaczanowicz (Katowice)

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

W. Spickermann, „Mulieres ex voto". Untersuchungen zur Götterverehrung von Frauen im römischen Gallien, Germanien und Rätien (1.-3. Jahrhundert n. Chr.), (Bochumer historische Studien, Alte Geschichte Nr 12), Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum 1994, ss. 514

Mimo że w ostatnim czasie powstaje wiele prac poświęconych kobietom w starożytności[1], niewiele z nich próbuje dać odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywały one w rzymskiej religii. Przez długi czas obowiązywały tezy sformułowane — przede wszystkim w oparciu o źródła literackie — jeszcze w XIX wieku, a ich podsumowaniem był artykuł R. Pichon[2]. Jego zdaniem kobiety nie miały wpływu na treści rzymskiej religii oraz praktyki kultowe, pełna kontrola pozostawała bowiem w rękach mężczyzn. Jedyną szansę, aby wziąć czynny udział w praktykach religijnych, dawały kobietom kulty orientalne. Tę jednostronną interpretację podważały kolejne prace, ale dopiero w ostatnich latach nastąpiła zasadnicza rewizja poglądów[3]. Choć problem roli kobiet w religii rzymskiej budzi obecnie duże zainteresowanie, czego wyrazem są np. kolejne wybory źródeł[4], wciąż brakuje prac analitycznych dotyczących szczegółowych zagadnień. Jedną z nielicznych jest praca W. Spickermanna[5], która została poświęcona czci oddawanej bogom przez kobiety z Galii, Germanii i Recji.

Nie przypadkowo mottem rozważań Autora stał się cytat z „Moraliów" Plutarcha: „Żona nie powinna mieć własnych przyjaciół, tylko wspólnych z mężem. A że pierwszymi i największymi przyjaciółmi są bogowie, małżonce przystoi tych jedynie bogów uznawać i czcić, których uznaje małżonek, przed obcymi zaś i zbędnymi ceremoniami i zabobonami zamykać drzwi. Żadnemu bowiem z bogów nie mogą być miłe obrzędy, których kobieta dokonywała potajemnie i ukradkiem" (*Zalecenia małżeńskie* 19; tłum. Z. Abramowiczówna). To właśnie jego poglądy oraz szósta satyra Juwenalisa, w której rzymski satyryk wyszydza kobiety, upatrując przyczyn upadku obyczajów i moralności w przyjęciu wschodnich obyczajów, zamiłowaniu do zabobonów i przesądów, zaważyły na sądach badaczy rzymskiej religii. I to właśnie one są punktem odniesienia rozważań Spickermanna.

Praca składa się z czterech rozdziałów uzupełnionych zestawieniem źródeł, literatury oraz indeksami. Część pierwsza koncentruje się na trzech zagadnieniach: na problemach badawczych i metodach (sposób porządkowania materiału, podstawowe założenia datacji inskrypcji, stosunek do form imion donatorek itp.), na omówieniu stanu badań oraz społecznego i prawnego kontekstu fundowania przez kobiety różnego rodzaju wotów zaopatrzonych w inskrypcje lub samych inskrypcji.

Na wstępie swoich rozważań Autor podkreśla, że jego zdaniem w każdym przypadku relacje pomiędzy religią i społeczeństwem należy rozpatrywać w konkretnym kontekście, zachodzące między nimi interakcje mają bowiem charakter historyczny. Takie założenie wytyczyło obszar podstawowych problemów badawczych. Celem pracy stała się więc próba odpowiedzi na pytania zarówno o charakterze ogólnym (w jakich kultach i w jaki sposób — w zależności od uwarunkowań geograficznych, społecznych i historycznych — uczestniczyły poszczególne grupy społeczne?), jak i szczegółowym (czy

---

[1] Bibliografia z końca lat siedemdziesiątych na temat kobiet w starożytności obejmowała jedynie 500 tytułów (U. Frevert, Chr. Oemisch, *Die Frau in der Alten Welt*, [w:] Frauen in Geschichte 4, hrsg. v. A. Kuhn, G. Schneider, Düsseldorf 1979), wydana dziesięć lat później już ponad 3000 (*La femme dans le monde méditerranéen. II. La femme greque et romaine. Bibliographie*. A.-M. Vérilhac et C. Vial avec la collaboration de L. Darmezin, Lyon 1990).

[2] R. Pichon, *Le rôle religieux des femmes dans l'ancienne Rome*, Annales du Musée Guimet XXXIX, 1912 (1914), s. 77 – 135.

[3] Zob. np. rozdział „The Role of Women in the Religion of the Romans" w klasycznej już pracy S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, New York 1975.

[4] S. Ross, *Kraemer, Maenads, Martyrs, Matrons, Monastics. A sourcebook on womens religions*. Philadelphia 1988.

[5] Jest to poprawiona wersja doktoratu obronionego na Uniwersytecie Osnabrück w 1991 roku.

społeczna pozycja kobiet determinowała wybory w obszarze religii? Czy i w jaki sposób religijne wybory oddziaływały na pozycję kobiet?).

Aby rozstrzygnąć powyższe problemy Autor postanowił przeanalizować źródła dotyczące różnorodnych dedykacji dla bóstw z uwzględnieniem osoby fundującej. Ponieważ zaś dzieła Tacyta i Cezara nie dają żadnych wskazówek w tych kwestiach, a materiał archeologiczny, jaki mamy do dyspozycji, jest bardzo skąpy, podstawowym źródłem stają się inskrypcje. Autor skoncentrował się na analizie materiału pochodzącego z Galii, Germanii i Recji. Wyboru takiego dokonał ze względu na jedność kulturową tych obszarów: celtycką przeszłość i podobnie przebiegające procesy romanizacji i urbanizacji oraz militarny charakter prowincji granicznych.

Analiza materiału (z interesującego nas obszaru pochodzi 400 dedykacji kobiet) zakłada, że różnice w religijnych praktykach mężczyzn i kobiet nie wynikają z płci, a mają jedynie charakter historyczno-kulturowy. O sposobie uczestnictwa kobiet w kulcie decydowała ich pozycja społeczna, status socjalny, często też kontekst polityczny, ale dotyczyło to przede wszystkim kobiet opisanych przez Juwenalisa. To co wpływało na decyzje w Rzymie, nie musiało mieć znaczenia na prowincji. Tam, chociaż niepowstrzymanie zachodził proces romanizacji, istniały przecież miejscowe tradycje, a jednocześnie oprócz bóstw autochtonicznych i rzymskich funkcjonowały jeszcze kulty wschodnie.

Rozdział drugi — pełniący rolę katalogu — zawiera zestawienie źródeł uzupełnione krótkim komentarzem. Materiał został zestawiony geograficznie (A. Gallia Narbonensis, Alpes Maritimae, Alpes Cottiae, Alpes Graiae et Poeninae; B. Gallia Aquitania; C. Gallia Lugdunensis; D. Gallia Belgica; E. Germania Superior; F. Germania Inferior; G. Recja), a w każdej części omówione zostały: bóstwa z rzymskimi imionami (np. Jowisz, Junona, Minerwa), kult cesarski (np. Numina Augustorum/Augustus, Victoria Augusta), bóstwa gallo-rzymskie lub boskie pary (np. Mars Ollovidus), bóstwa rodzime (np. Allobrox, Aramo) oraz orientalne (np. Bona Dea, Izyda i Serapis).

Część trzecia — analityczna — prezentuje materiał epigraficzny zestawiony według różnych kryteriów: osoby fundującej (kobieta, mężczyzna, małżeństwo lub rodzina), prowincji, miejsca znalezienia (miasto, *vicus* i wnętrze), rodzaju kultu itp. Analiza dotyczy zarówno całego zebranego materiału, jak również — zgodnie z podziałem geograficznym — inskrypcji z poszczególnych prowincji. Autor próbuje także ukazać społeczne zróżnicowanie dedykujących kobiet (kobiety z rodzin senatorskich, ekwickich, arystokracji municypalnej, z kręgów wojskowych, zamożne kobiety itp.) oraz ich zawody. Natomiast analiza onomastyczna pozwoliła na wyodrębnienie kobiet obcego pochodzenia, niewolnic i wyzwolenic oraz na zaznaczenie różnic pomiędzy dedykacjami kobiet z jednym i dwoma imionami.

Rozdział czwarty stanowi rodzaj podsumowania. Najważniejszym wnioskiem sformułowanym w pracy jest ustalenie zależności pomiędzy liczbą kobiecych dedykacji dla bóstw i stopniem romanizacji. Teza ta koresponduje z wcześniejszymi uwagami I. Mócsyego, że liczba inskrypcji w danym regionie może być traktowana jako wskaźnik jej romanizacji[6]. Trzeba też stwierdzić, że kobiece dedykacje były rzadsze niż dedykacje mężczyzn. Te zaś, które z dużym prawdopodobieństwem można przypisać fundatorkom kultywującym rzymskie tradycje, stanowią niewielką część badanych inskrypcji. Wynikało to zapewne z różnych przesłanek socjalnych i materialnych, ale wydaje się, że takie formy czci bóstw były po prostu mniej akceptowane.

Większość kobiet otaczała czcią kulty domowe albo też w inny — można by powiedzieć nieepigraficzny — sposób czciła rzymskie, orientalne i rodzime bóstwa. Wiele kobiet nie wkraczało w przestrzeń publiczną i ograniczało swoją aktywność religijną jedynie do obszaru domu i jego okolic, o czym świadczą liczne znaleziska terakot bóstw matczynych. Zapewne część kobiet kontynuowała także tradycyjne kulty w swoich pierwotnych formach pozbawione elementów epigraficznych, nie przejmując rzymskich tradycji.

Oddawanie czci bogom zarówno przez kobiety, jak i przez mężczyzn, było wynikiem indywidualnych wyborów i każdorazowo wypływało z określonego światopoglądu. Wydaje się jednak, że można

---

[6] *Das Inschriftenmaterial einer Provinz als Wiederspiegelung der Romanisation*, [w:] Acta of the fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1967 (Oxford 1971), s. 397–406.

określić pewną prawidłowość o charakterze geograficznym: udział dedykacji kobiet zmniejsza się w kierunku północy i w strefie militarnej oraz przesuwa się w kierunku Renu. Zasadnicza część dedykacji pochodzi z Galii Narbońskiej (przy czym trzeba pamiętać, że granice prowincji nie są tu rozstrzygającym kryterium), mniejszy udział przypadł obu Germaniom i pozostałej części Galii. Było to zapewne związane ze stopniem romanizacji Galii Narbońskiej i jej daleko posuniętą urbanizacją. Taki sposób myślenia potwierdza przykład słabo zurbanizowanej i zromanizowanej Recji, z której znamy tylko kilka inskrypcji o interesującym nas charakterze.

Jeżeli chcielibyśmy sformułować ogólne spostrzeżenia dotyczące dedykacji dla bóstw, to należy podkreślić, że nie można wykazać żadnych zasadniczych różnic pomiędzy dedykacjami kobiet i mężczyzn. Pojawiają się — co prawda — lokalne różnice, ale nie mają one fundamentalnego znaczenia i dotyczą jedynie faworyzowania określonych kultów. W przypadku kobiet były to kulty rodzime i gallo-rzymskie, które razem stanowiły ponad połowę dedykacji. Duża część inskrypcji dotyczy kilku konkretnych bóstw: Magna Mater z Lactoral/Lectoure (Gallia Aquitania), Proxumae z Nemausus/Nîmes oraz Mercurius Hranno z Bronheim-Sechten (Germania Inferior). Liczne dedykacje kobiet dla bóstw źródeł można natomiast wytłumaczyć starą tradycją nakazującą chorym składanie ofiar po udanej kuracji leczniczej. Można także zauważyć, że udział orientalnych kultów był w dedykacjach kobiet znacznie wyższy niż u mężczyzn. Mężczyźni — zgodnie ze swoim statusem — posiadali niczym nie ograniczone możliwości, co potwierdza ich znaczący udział we wszystkich kultach. Kobiety zaś — upośledzone społecznie — nie miały dostępu do większości oficjalnych urzędów oraz były wykluczone z niektórych obszarów życia, np. z militarnego. Bóstwom czczonym przez kobiety — z wyjątkiem rozpowszechnionego w Galii Narbońskiej kultu Bona Dea — oddawali cześć także mężczyźni i to w ich rękach pozostawały funkcje kapłańskie.

Fundacje kobiet majętnych (*sua pecunia*, *de suo*, *sumptu suo* itp.) z badanego terenu — w porównaniu ze wschodem Imperium — wydają się raczej skromne. Posiadamy bowiem jedynie 18 inskrypcji, których treść wymienia budowę lub renowację np. portyków, kapliczek lub fundację posągu. Większość dedykacji miała jedynie charakter inskrypcji. We wszystkich kultach największy udział miały kobiety z dwoma imionami, co dowodzi silnej identyfikacji kobiet z rzymskimi obyczajami. Czciły one najczęściej rzymskie bóstwa i to przeważnie w miastach. Kobiety posiadające tylko jedno imię kierowały swoje praktyki raczej ku rodzimym bóstwom. Pojawienie się kapłanek w publicznych kultach świadczyło o wysokim stopniu romanizacji. Najwyższy urząd kapłanki kultu cesarskiego (*flaminica*) odnajdujemy przede wszystkim w miastach Galii Narbońskiej i prowincji alpejskich (45 kobiet). Z pozostałych terenów znamy tylko 8 takich przypadków[7].

Doszukując się motywacji dedykacji należy wykluczyć charakterystyczną dla mężczyzn społeczną rywalizację, zbyt mało jest bowiem spektakularnych fundacji. Większy wpływ miały zapewne głęboka pobożność i szczególne upodobania. Trzeba jednak podkreślić, że zestawianie swojego imienia z imieniem bóstwa — obce kultom celtyckim i germańskim — dawało kobietom ze zromanizowanych rodzin niepowtarzalną okazję zaistnienia w świadomości społecznej.

Na koniec należy zauważyć, że dedykacje kobiet w formie inskrypcji dla wszystkich bóstw w mniejszym stopniu zależały od lokalnych tradycji, a bardziej od stopnia romanizacji okolicy. Zdaniem Autora jest wielce prawdopodobne, iż odnosi się to nie tylko do badanego obszaru, ale do wszystkich rzymskich prowincji.

Lechosław Olszewski (Poznań)

---

[7] Ta część pracy została opublikowana jako *Priesterinnen im römischen Galien, Germanien und den Alpenprovinzen* (1.–3. Jahrhundert n. Chr.), Historia XLIII 1994, s. 189 – 240.

EOS LXXXV 1998
ISSN 0012–7825

Barbara Kaim, Sztuka starożytnego Iranu, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1996, ss. 228 + 165 ilustracji w tekście.

Książka Barbary Kaim jest pierwszym na gruncie polskim monograficznym opracowaniem sztuki starożytnego Iranu. Chronologicznie praca obejmuje okres od VIII tysiąclecia p.n.e. do momentu podboju muzułmańskiego w VII wieku n.e.

Książka ta składa się z dziewięciu rozdziałów: neolityczne i chalkolityczne kultury ceramiki malowanej (s. 7 – 28), sztuka elamicka (s. 29 – 70), sztuka Luristanu (s.71 – 84), sztuka północno-zachodniego Iranu w początkach epoki żelaza (s. 85 – 97), kultura i sztuka okresu medyjskiego (s. 98 – 106), sztuka achemenidzka (s. 107 – 152), panowanie Seleukidów (s. 153 – 155), sztuka okresu partyjskiego (s. 156 – 186), sztuka sasanidzka (s. 187 – 224).

Jako że najdonioślejszy wkład w ukształtowanie artystycznego oblicza Wyżyny Irańskiej w starożytności wnieśli Elamici, Persowie (w czasach Achemenidów i Sasanidów) oraz Partowie, jest zrozumiałe, że sztuce tych ludów autorka poświęciła najwięcej uwagi. Z kolei skromny dorobek panowania Seleucydów znalazł odzwierciedlenie w najkrótszym rozdziale tej monografii.

Sztukę Iranu w poszczególnych okresach jego historii łączy tak wiele cech wspólnych, iż można okresy te rozpatrywać jako składające się na jeden cykl rozwojowy. Na przykład w sztuce Luristanu z I tysiąclecia p.n.e. odnajdujemy motywy występujące w IV tysiącleciu p.n.e., a idee i formy wywodzące się z architektury starożytnej znalazły zastosowanie w architekturze muzułmańskiej i to nie tylko w samym Iranie, lecz także w innych krajach Bliskiego Wschodu.

Estetyka wykonania jest mocną stroną omawianej monografii. Szata graficzna jest wyjątkowo bogata. Praca obfituje w plany sytuacyjne rozmaitych obiektów i czarno-białe reprodukcje zdjęć zabytków, począwszy od monet, figurek, naczyń, pieczęci, a skończywszy na płaskorzeźbach, reliefach naskalnych, propylejach i apadanie (w Persepolis).

We wstępie autorka zapoznaje czytelnika z topografią kraju i z etymologią nazwy „Iran", która pochodzi od Ariów. Stwierdza także (s. 5), że „na terenach dzisiejszego Iranu archeolodzy odkryli najstarsze na Bliskim Wschodzie osady neolityczne (...)". Autorka nie wymienia nazw tych miejscowości, możemy więc tylko przypuszczać, że ma na myśli osadę w dolinie opodal Bisutun w zachodnim Iranie, powstałą ok. 8450 ± 150 r. p.n.e. (J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności* (od początków osadnictwa do podboju perskiego), wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Wrocław 1987, s. 15). Wcześniej powstała jednak osada Zawi Czemi Szanidar nad Górnym Zabem w Kurdystanie Irackim, datowana na 8920 ± 300 r. p.n.e. (Zabłocka, *o.c.*, s. 14 – 15). Wziąwszy zaś pod uwagę fakt, iż większość uczonych zalicza do Bliskiego Wschodu również Egipt, pozwolę sobie napomknąć, że najstarszą odkrytą tam osadą jest Kom Ombo na północ od Asuanu, funkcjonująca już w XIII – XII tysiącleciu p.n.e. (Zabłocka, *o.c.*, s. 11 – 12).

W rozdziale o neolitycznych i chalkolitycznych kulturach ceramiki malowanej przedstawiono początki działalności artystycznej wczesnorolniczych wspólnot zamieszkujących Iran. Przejawiała się ona jedynie w wytwarzaniu małych, dość prostych figurek zwierząt. Od połowy VI tysiąclecia p.n.e. obserwujemy spadek popularności tych figurek, których miejsce stopniowo zajmowały gliniane posążki kobiet, staranniej opracowane i modelowane, a które należy łączyć z szeroko rozpowszechnionym wśród społeczeństw wczesnorolniczych kultem płodności. Najwcześniejsze budowle, zapewne o przeznaczeniu kultowym, odkryto na dwóch stanowiskach w Zachodnim Iranie — w Gandżdareh, w pobliżu miasta Harsin oraz w Tepe Zage, w centralnym Iranie. W tej ostatniej miejscowości odnaleziono najstarsze w tym kraju przykłady malarstwa ściennego, datowane na ok. 6500 – 6000 r. p.n.e.

Dalej autorka szczegółowo rozwodzi się na temat kolejnych faz rozwoju ceramiki malowanej począwszy od roku 6900 p.n.e., a skończywszy na 3100 r. p.n.e.

W następnym rozdziale, poruszającym sprawy Elamu, warto zwrócić uwagę na fragment dotyczący okresu staroelamickiego, w którym pada następujące sformułowanie (s. 40): „dokumentów jest coraz więcej i są bardziej wyczerpujące dopiero od czasów dynastii akadyjskiej. Wynika z nich, iż Suza straciła niepodległość wskutek podboju przez mezopotamskich władców dynastii akadyjskiej (ok. 2400

– 2200 r. p.n.e.), a następnie przez władców III Dynastii z Ur (ok. 2100 – 2000 r. p.n.e.)". W istocie król Sargon podjął wyprawę do Elamu w celu uśmierzenia wojowniczych plemion górskich, narzucenia własnego zwierzchnictwa tamtejszym władcom i uzyskania swobodnego dostępu do surowców, takich jak drewno budowlane i kamień. Ekspedycja zakończyła się sukcesem, lecz Elamici później wykorzystywali każdą zmianę na tronie, by zrzucić niewygodną supremację (Zabłocka, *o.c.*, s. 105). Zależność wschodniego sąsiada szybko stała się iluzoryczna i już wnuk Sargona — Naramsuen (ok. 2291 – 2255 r. p.n.e.) musiał zawrzeć traktat z lokalnym władcą — Hitem. Dokument ten to najstarszy znany dziś traktat „międzynarodowy" o przyjaźni i wzajemnej pomocy, a zarazem najstarszy dokument historyczny państwa Elamu napisany elamickim pismem klinowym. Jego tekst pozwala zrozumieć, że sygnatariusze byli równorzędnymi partnerami. Zapewne Naramsuen pragnął zapewnić sobie lojalność i pomoc Elamu w walce z plemionami Lullubejów i Kutów (por. Zabłocka, *o.c.*, s. 108 – 109). To źródło niesłychanie istotne dla poznania wczesnych dziejów Elamu, nie doczekało się jednak wzmianki w pracy Barbary Kaim.

Przedmiotem dociekań przy końcu podrozdziału traktującego o sztuce okresu środkowoelamickiego jest wykonana z brązu, przez metalurgów suzjańskich, na polecenie Szilhak-Inszuszinaka makieta, przedstawiająca ceremonię powitania wschodzącego słońca „Sit-Šimaši". Na dwóch krańcach makiety znajdują się budowle przypominające swym kształtem zigurat, sygnalizując w ten sposób miejsce, gdzie odbywała się ceremonia. Dwie kolumny, stół, duży dzban i dwie czary to wyposażenie niezbędne do jej sprawowania. W centrum makiety widać dwóch nagich mężczyzn. Jeden z nich, być może pomocnik, polewa wodą ręce drugiego, który zapewne pełnił funkcje kapłana. Zdaniem autorki „makieta jest jedynym znanym trójwymiarowym przedstawieniem w sztuce Starożytnego Wschodu" (s. 64 – 67). Nie jest to w pełni ścisłe. Właściwe byłoby stwierdzenie, że makieta jest jedynym znanym trójwymiarowym przedstawieniem przestrzeni sakralnej w sztuce Starożytnego Wschodu. W rozdziale tym czytelnik znajdzie także interesujące rozważania nad powstawaniem ziguratu w Czoga Zanbil, wbogacone o przekrój perspektywiczny obiektu. Cenne jest spostrzeżenie, że wiele elementów elamickich odziedziczyła później sztuka achemenidzka, np.: motyw procesji poddanych i przedstawienie króla udzielającego audiencji, co wynikało z tego, że przy wznoszeniu i dekorowaniu wielkich pałaców perskich brali udział rzemieślnicy z Suzjany.

W rozważaniach na temat sztuki Luristanu zapoznajemy się m.in. z bogatą ikonografią na tamtejszych przedmiotach brązowych. Często przedstawianym motywem była postać herosa „Pana zwierząt", który ujarzmia zwierzęta bądź istoty fantastyczne. Postać ta przypomina mezopotamskie przedstawienia Gilgamesza. W I tysiącleciu p.n.e. przedstawiano owego herosa z olbrzymim, przerysowanym nosem, przez co jego twarz upodabniała się do ptasiego łba. Sztuka ta roi się od postaci zwierząt i istot fantastycznych, które były ulubionymi motywami kolejnych pokoleń artystów irańskich.

W rozdziale poświęconym sztuce północno-zachodniego Iranu w początkach epoki żelaza dowiadujemy się, że od połowy II tysiąclecia p.n.e. dokonały się tam tak dramatyczne zmiany, jakich ziemie te nie przeżywały od czasów neolitu. Przede wszystkim pojawił się zupełnie nowy typ ceramiki. Jednobarwne naczynia o błyszczącej powierzchni, której kolor waha się od szarego do czarnego, w niczym nie przypominają wcześniejszej ceramiki malowanej. Zmienił się też obrządek grzebalny — zmarłych chowano na rozległych cmentarzyskach, położonych poza obrębem osad. Zmiany te należy przypisać plemionom irańskim, które zapewne wtedy przywędrowały tu ze wschodu, choć pierwsze wzmianki o nich pochodzą z czasów panowania asyryjskiego władcy — Salmanasara III (858 – 824 p.n.e.). Obiektem wnikliwych analiz autorki stała się miejscowość Hasanlu. Odkryte tam przedmioty wykazują wiele podobieństw ze sztuką asyryjską, co należy tłumaczyć kontaktami handlowymi między obu stronami i obecnością wojskową Asyryjczyków również po wschodniej stronie gór Zagros.

Na początku rozdziału „kultura i sztuka okresu medyjskiego" napotykamy niepokojące stwierdzenie (s. 98): „jedynym źródłem do historii państwa Medów jest relacja Herodota, jak wiadomo w dużym stopniu oparta na przekazach ludowych, co oczywiście nie pozwala mu w pełni zaufać. Ostatnio nawet całkowicie zakwestionowano wiarygodność tego źródła (!), uznając, iż poza krótkim epizodem poprzedzającym zwycięstwo nad Asyryjczykami, Medowie nie zdołali na trwałe zbudować własnego państwa". Na pytanie kto, gdzie i kiedy podważył autorytet ojca historiografii nie znajdujemy jednak w niniejszej książce odpowiedzi. Nie ma oczywiście wątpliwości, że państwo Medów było organizmem

nietrwałym, skoro Cyrus Achemenida pozbawiwszy tronu Astiagesa, w krótkim czasie przejął kontrolę nad rozległymi terytoriami, które uprzednio władcy medyjscy zjednoczyli w ramach swego państwa. Jaki to ma jednak związek z wiarygodnością Herodota?

W rozdziale pt.: „sztuka achemenidzka" autorka opisując pierwszą stolicę perską wyraża pogląd, że „w Pasargadae nie znaleziono przedstawień władcy, tak przecież powszechnych w Persepolis" (s. 114). Autorka staje w ten sposób w sprzeczności z klasycznym dziełem A. T. Olmsteada pt.: „Dzieje imperium perskiego" (Warszawa 1974), w którym amerykański znawca przedmiotu pisał o rezydencji w Pasargadae m.in. (s. 77 – 78): „Wejścia tylne i frontowe prezentowały czterokrotnie tę samą scenę. Pokazano w niej króla, jak w długiej, powłóczystej, fałdowanej szacie monarszej, obuty w królewskie pantofle i niosąc berło, udaje się z pałacu na przechadzkę po parku. Brwi i rzęsy oraz oczywiście fałdy i rozety szaty królewskiej były niegdyś pokryte złotem. Z tyłu podążał niższy, odpowiednio ubrany sługa, niewątpliwie osłaniał głowę monarchy parasolem, którego od czasów Sargona asyryjskiego wolno było używać tylko królowi".

Na stronie 118 autorka przedstawia wywody na temat nazwy Persepolis: „nie wiadomo, dlaczego „miasto Persów" zaczęto określać mianem Persepolis, co po grecku oznacza „niszczyciel miast" (!) zamiast Persai". Rozwiązanie zagadki leksykalnej, w obliczu której stajemy, możemy znaleźć w cytowanym dziele Olmsteada (s. 174): „nowy zespół pałacowy miał podobnie jak cały kraj otrzymać nazwę Parsy. Pierwsi Grecy nazywali go „Miastem Persów" lub „Persai". Późniejsi autorzy przejęli celowy błąd z przekładu poety Ajschylosa, Perseptolis „Niszczyciel Miast", my mówimy o tej siedzibie jako o Persepolis".

Na stronie 137 mowa jest o odkrytym w 1972 roku posągu, przedstawiającym Dariusza Wielkiego w typowo egipskiej pozie, z jedną stopą wysuniętą do przodu, w długiej fałdowanej perskiej szacie, z zatkniętym za pas sztyletem. Zdaniem B. Kaim „Jest to pierwszy i — jak dotąd — jedyny większy fragment achemenidzkiej rzeźby pełnej". Znane są jednak jeszcze inne przykłady: „głowa perskiego księcia z Persepolis wykonana z lazurytu, nawiązująca również do opracowań babilońskich oraz tors kobiecy oddany w stylu mokrych szat (około 450 p.n.e.)" (zob. A. Mierzejewski, *Sztuka starożytnego Wschodu*, t. II, Warszawa 1981, s. 118).

Godne podkreślenia jest to, że autorka opisując rezydencje w Persepolis i w Suzie uwypukliła nowatorstwo achemenidzkiego programu ikonograficznego. Obraz władzy królewskiej jest statyczny i pełen harmonii. Achemenidzi chętniej posługiwali się przedstawieniami spokojnymi i harmonijnymi niż pełnymi gwałtu i upokorzenia. Unikanie dynamicznych aspektów imperialnej propagandy, zaniechanie starych motywów zwycięstwa i ujarzmienia poddanych było celowe i świadome.

Rozdział siódmy omawianej książki poświęcony jest panowaniu Seleukidów, które trwało krótko, a skromne relikty z tego okresu znajdowane są głównie w zachodniej części kraju, gdzie też znajdowała się Ekbatana — jedna ze stolic macedońskiej dynastii. W sztuce tego okresu widoczna jest fuzja tradycji achemenidzkiej z elementami greckimi.

Kolejny rozdział nie nosi tytułu „sztuka partyjska" lecz „sztuka okresu partyjskiego", co ma swoje uzasadnienie ze względu na jej zróżnicowanie w obrębie monarchii Arsacydów. W podrozdziale pt.: „Elymaida" napotykamy kontrowersyjne sformułowanie: „Nie znamy też w Iranie w II wieku frontalnych przedstawień tronującego władcy. Tego typu sceny pojawiają się dopiero w III wieku, będąc zapewne zapożyczeniem ze sztuki rzymskiej" (s. 174). Autorka staje tu w sprzeczności chociażby z pracą Anny Sadurskiej pt.: „Palmyra — narzeczona pustyni. Dzieje i sztuka" (Warszawa 1968), w której czytamy (s. 124): „sztywny frontalizm, który niszczy w zarodku jakiekolwiek możliwości dramatyzowania w sztuce — oto najbardziej istotny ślad ingerencji partyjskiego Wschodu w dziedzinie rzeźby".

W podrozdziale „Margiana" autorka twierdzi m.in., iż „obok mazdaizmu, buddyzmu w Iranie okresu partyjskiego można spotkać przyniesiony przez żołnierzy rzymskich legionów kult Mitry oraz kulty hellenistyczne" (s. 185). Trudno jest się zgodzić w pełni z koncepcją wędrówki kultu Mitry z zachodu na wschód. To właśnie Persja była jego kolebką, proces jego rozprzestrzeniania miał więc zgoła inny kierunek (por. na ten temat: M. Jaczynowska, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1987, s. 211).

W omawianym okresie po raz pierwszy w monumentalnej sztuce Iranu pojawiają się przedstawienia jeźdźca, scena inwestytury, sceny polowań, które będą się cieszyć dużym powodzeniem w dworskiej sztuce Sasanidów.

W rozdziale ostatnim zapoznajemy się m.in. z nowatorskimi rozwiązaniami w architekturze i ur-

banistyce doby Sasanidów. Na szeroką skalę stosowano wtedy sklepienie kolebkowe i kopuły, zaś miasto Firuzabad przedstawia niemal idealny plan koła o średnicy ok. 2 km, z ulicami rozchodzącymi się promieniście z centralnego punktu, w którym znajdowała się masywna kamienna wieża o 40-metrowej wysokości. Zapewne taki koncentryczny kształt miasta miał odzwierciedlać kosmologiczne i polityczne idee rodzącego się imperium. W dalszym ciągu rozdziału autorka skupia swą uwagę przede wszystkim na płaskorzeźbach wykutych w skałach w Firuzabadzie, Naqsz-e Rustam, Biszapurze i Taq-e Bustan, a także na imponującym kompleksie pałacowo-świątynnym w Taht-e Solajman.

Kończąc ten rozdział Barbara Kaim stwierdza (s. 221): „czasy panowania dynastii sasanidzkiej to okres, w którym Iran był rodzajem mostu łączącego Europę z wielkimi drogami azjatyckimi, w którym ścisłe kontakty kulturalne zespalały kraje na przestrzeni od Morza Śródziemnego po Pacyfik". Sądzę jednak, że bardziej adekwatnie państwo irańskie tego okresu można by nazwać tamą odgradzającą krainy basenu Morza Śródziemnego od Dalekiego Wschodu. Persja Sasanidów stała się śmiertelnym wrogiem Rzymu (a później Bizancjum) wskutek prowadzenia ekspansywnej polityki zmierzającej do restytuowania dawnych granic monarchii Achemenidów (M. Jaczynowska, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995, s. 353). Określanie kontaktów kulturalnych między krajami na przestrzeni od morza Śródziemnego po Pacyfik mianem „ścisłych" jest z całą pewnością przesadą, zważywszy chociażby to, że horyzonty zainteresowań geograficznych mieszkańców Cesarstwa między III a VII wiekiem uległy skurczeniu. Indie (a nie Chiny) były uważane wtedy za najdalszy kraniec zamieszkałego świata (L. Boulnois, *Szlakiem jedwabiu*, Warszawa 1968, s. 175 – 176).

Dorobek sasanidzki w dziedzinie architektury jest znaczny, jednak za nie wskazane uważam wyolbrzymianie go. Można się zgodzić z tym, że Bizantyńczycy wzbogacili konstrukcję kopuły o akcent irański w postaci osadzenia czaszy na kwadratowej podstawie, jednak zbyt daleko idąca jest teza autorki (s. 222), jakoby na zachodzie Europy charakterystyczne elementy sasanidzkie były obecne w kościołach karolińskich i romańskich.

Książka obfituje w kontrasty — z jednej strony można bowiem dostrzec wysiłek autorki włożony w skompilowanie dostępnych jej materiałów w jedną całość, z drugiej zaś strony miejscami uwidacznia się nieznajomość problematyki politycznej, ekonomicznej i religijnej. Weryfikację rozmaitych twierdzeń autorki utrudnia czytelnikowi brak przypisów. Bibliografia jest niepełna, a wypadałoby zamieścić w niej również prace wydane w języku polskim, nawet jeśli nie dotyczą wprost sztuki Iranu. Wyraźnie odczuwalny jest niedostatek map; czytelnik ma do dyspozycji tylko jedną — odnoszącą się do Elamu, a przydałoby się wkomponować w tekst kolejne — z zaznaczonymi stanowiskami archeologicznymi w Iranie północno-zachodnim, Medii, Persji achemenidzkiej i sasanidzkiej i Partii.

Praca Barbary Kaim to niewątpliwie pozycja potrzebna i pod wieloma względami wartościowa, jednak zasygnalizowane powyżej niedociągnięcia „Sztuki starożytnego Iranu" winny skłonić czytelników do ostrożnego z niej korzystania.

Remigiusz Menes (Poznań)

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Wiśniewski Bohdan: Sur la philosophie de Métrodore de Chios . . . . . 5 – 7
Tofilski Łukasz: Some remarks on tens and aspect in the suplementary participle construction in ancient Greek . . . . . 9 – 21
Wesołowska Elżbieta: Pamięć w rozważaniach Seneki filozofa (Seneca's considerations of memory) . 23 – 33
Gawroński Radosław: *Bella Germaniae libri viginti* i *De iaculatione equestri* Pliniusza Starszego a sposób walki kawalerii Germanów: próba interpretacji przekazu Tacyta (*Germania* 6) (Bella Germaniae libri viginti and *De iaculatione equestri* by Pliny the Elder and the way of fight of the German cavalry. An attempt to interpret Tacitus' information (*Germania*, 6)) . . . . . 35 – 46
Edgeworth Robert J.: The shadow of the last queen of Carthage . . . . . 47 – 50
Nehring Przemysław: Die Topik von *exordium* und *narratio* in den frühen lateinischen Heiligenviten . 51 – 79
Brodka Dariusz: Die Weltherrschaftstopik in den Kaiserpanegyriken des Sidonius Apollinaris . . . . . 81 – 90
Ruciński Sebastian: Geneza cesarskiej prefektury miejskiej (La genèse de la préfecture impériale de la ville) . . . . . 91 – 105
Żyromski Marek: The relations between Sassanian Persia and the Roman Empire during the Principate: part of the Roman "grand strategy" or only response to crisis . . . . . 107 – 119
Żelazowski Jerzy: *Honos bigae*. Le statue onorarie romane in forma di tiro . . . . . 121 – 133
Kluczek Agata: Dynastic policy in Roman Empire in the years 235 – 284 . . . . . 135 – 141
Maksymiuk Katarzyna: Odenat — Rzymianin czy Palmyreńczyk? (Odenathus — a Roman or a citizen of Palmyra?) . . . . . 143 – 153
Wojciechowski Przemysław: Religiöse Kulte im antiken Aquileia: lokale Gottheiten . . . . . 155 – 160

CENSURAE LIBRORUM

Diogenes of Oinoanda, The Epicurean Inscription..., by M. Ferguson Smith, Napoli, 1993 (Marek Winiarczyk) . . . . . 161 – 164
Classical Women Poets, Newcastle upon Tyne 1996 (Krzysztof Tomasz Witczak) . . . . . 164 – 166
P. Ovidi Nasonis *Tristia*, edidit J. Barrie Hall, Stuttgardiae et Lipsiae 1995 (Krzysztof Tomasz Witczak) 166 – 171
Publius Ovidius Naso, *The Art of Fishing...*, by A.W. Mikołajczak, Gniezno 1997 (Maria Cytowska) . 171 – 172
T. Kotula, Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?, Wrocław 1997 (Wiesław Kaczanowicz) . . . . . 172 – 173
W. Spickermann, „Mulieres ex voto". Untersuchungen zur Götterverehrung von Frauen im römischen Gallien, Germanien und Rätien (1.-3. Jahrhundert n. Chr.), Bochum 1994 (Lechosław Olszewski) . 174 – 176
B. Kaim, Sztuka starożytnego Iranu, Warszawa 1996 (Remigiusz Menes) . . . . . 177 – 180

INDEX AUCTORUM

Brodka Dariusz (Cracoviae) 81
Cytowska Maria (Varsaviae) 171
Edgeworth Robert J. (Baton Rouge) . . . 47
Gawroński Radosław (Varsaviae) 35
Kaczanowicz Wiesław (Catoviciae) . . . 172
Kluczek Agata (Catoviciae) 135
Maksymiuk Katarzyna (Torunii) 143
Menes Remigiusz (Posnaniae) 177
Nehring Przemysław (Torunii) 51
Olszewski Lechosław (Posnaniae) 174
Ruciński Sebastian (Inovladislaviae) . . . 91
Tofilski Łukasz (Wratislaviae) 9
Wesołowska Elżbieta (Posnaniae) 23
Winiarczyk Marek (Wratislaviae) 161
Wiśniewski Bohdan (Lodziae) 5
Witczak Krzysztof T. (Lodziae) 164, 166
Wojciechowski Przemysław (Torunii) . . 155
Żelazowski Jerzy (Varsaviae) 121
Żyromski Marek (Posnaniae) 107